

Ўз1
Б79

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев
Мухаррир: Аъзам Ўктам

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад.

Бобурнома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] / [Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев; Мухаррир А. Ўктам].— Т.: Юлдузча, 1989.—368 б.

«Бобурнома» — ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Хиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жўғрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Ўша давр ўзбек адабий тилининг ёрқин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

4803620100—68
Б ————— 5—89
360(04)—89

© «Юлдузча» нашриёти, 1989.

ISBN 5—8250—051—4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намоёндаларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм хазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййин» номли шеърый рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатдир.

Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари излана бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия», бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.¹

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимилесини (қўлёзма нинг айни ўзини цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, қозон босмасига нисбатан баъзи тушиб қолган жойлари ва айрим нуқсонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуқсонлардан холи эмасдир.

¹ Қаралсин: «Бобурнома» I-қисм, Сўз боши. Т., 1948, 5—8 бетлар (Бунда «Бобурнома» қўлёзмалари, наشري ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айна ўзини бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши исмлари, география ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берилган ва ишлов тилида ўн бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясиз араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлаштириди.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди.¹ Бу нашр янги ўзбек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ лугат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур текстни анчагина мукаммаллашган деса бўлади. Нусхаларда маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобурнома»нинг Анқара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси² ва филология фанлари кандидати М. Сальенинг русчага қилган тўлиқ таржимасини³ ҳам кўздан кечириб борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, текстни мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёрланган ҳозирги нашрида ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни баргараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

Аммо илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир...

Порсо ШАМСИЕВ

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур: «Бобурнома», I—II қисм, Т., 1948—1949 нашрга тайёрловчилар: И. Шамсиев, С. Мирзаев.

² Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi, Babur, in hatirati, Gilt I-II Ankara.

³ Бабурнаме, записки Бабура. Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ¹

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари кoinотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдидур. Маъмуранинг кано-расида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Вадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, қутубларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға² машҳурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, холо Шохрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйирок бу дарё тамом қумға сингар³, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир **А н д и ж о н д у р к и м**, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун

¹ Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобидир. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равишда қўйдик, бу ҳозирги йил ҳисобида 1493 йилга тўғри келади.

² Алшпер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган «Бобурнома» Лондон босмасининг биринчи варағи йўқ. 1 б варақ текстини қ. б. дан олдик.

³ Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳақида маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотишидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра муңдин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажаб-турким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шохроқ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ¹ ёқасидоғи шоҳрухтур. Ови қуши доғи кўп² бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни усқунасини тўрт киши еб тугата олмайду. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бову-жудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил билладур.

Элининг орасида ҳусн хейли бордур. Юсуф Хожаким³ мусиқида машҳурдур. Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Қўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Барокўҳға мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйроқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра муңдин муртафеъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби богот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, би-нафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокўҳ тоғи домана-сида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлиқ; Тоғ тарафидин бир улуг шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалик, пўрсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғ-лиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур, Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бў-

¹ Қ. б. — хандақтур ва.

² Л. б. — «кўп» сўзи йўқ.

³ Л. б. — Хожа Юсуф.

дур. «дона калон» дерлар, чучуклигида зардолу майхушлигинин андак чошни бор. Самнон анорларига таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, «субхоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннахрда шоёдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби «Хидоя» Марғиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфара дур, кўхпояда воқе бўлбтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўкқуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўхийдур. Исфаранинг бир шаръисиди жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубтур, «Санги ойина» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, пастлиги, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўхпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Хушёр. Муҳаммад Шайбоний-хон Султон Маҳмудхон била Олачахонга шикаст бериб, Тошканд ва Шохрухияни олғон маҳалда, ушбу Сўх била Хушёр кўхпоялариға келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўтқариб, Қобул азимати қилдим.

Яна бир Хўжанд дур. Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин¹ ва Хожа Камол Хўжандтидурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машхурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқе бўлбтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил² отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безғак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чупчук безғак бўлғондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобидин Кандибодом дур. Агарчи қасаба эмас, яхшиғина қасабачадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонғаким, шар-

¹ Л. б. Шайх Маслаҳат.

² К. б. Мутуғил (متوغل)

қидур, ҳамиша мундин ел борур¹. Хўжандғаким гарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Хо, дарвеш», «Хо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ходарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидағи қасабалар: бир А х с и д у р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асиридин шоирни Асиридин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улугроқ қасаба йўқтур. Андижондин гарб сори тўққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо муни пойтахт қилиб эди, Сайхун дарёси кўрғонининг остидин оқар. Кўрғони баланд жар устида воқе бўлубтур. Хандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур. Маҳаллоти кўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»² масалини голибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай. Бухоро қовуни машхурдур. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир Косондур. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлғон учун, «пўстини пеш берра»³ дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таасуоби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳус-санам»⁴ бу тоғлардадур. вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳргийёх хосиятлик, голибо меҳргийёхдур, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона

¹ Л. б.— бордур.

² «Кишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

³ Мақтаб айтилган сўз: «Олдига қорақўл тери тутилган пўстин» демак.

⁴ *Ябруҳус-санам* — меҳргийёх.

вилоятининг ҳосили била, агар ади қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди, неча нават Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча нават қойин отаси Юнусхонним, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатга ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлмай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эрди.

Охир нават келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ушал фурсаттин тарих тўққуз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуғ ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг отаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлгон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик тортиллар.

Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Аҳси кўрғони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эрди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шоҳруҳ мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатдин Дараи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуғ Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: наст бўйлуқ, тегирма¹ соқоллиқ,

¹ Қ. б.— булма (لبلا)

қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқ-ким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторич чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвоори: ханавий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой қорвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлуқ қорвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, қорвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим тошвурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасих ва ширин забон киши эрди, шу-жоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлик отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур, Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар, душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда қалла хушқ бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекретку² деган ерда, бу жиҳатдин ул мавзуъ бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятиға руҳсат берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекретку уруши ул вилоятга тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб, борадурғон ўзбек била Арс суйини муз била кечиб, яхши

¹ Л. б.— наъл ва доғи (?).

² Қ. б.— Такасекриган.

босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, кеч нима тамъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ғратепана расида Хавос деган кентга урушиб мағлуб бўлди.

Видо я ти: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, отаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлур эди. Охир чоғларида Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Ғратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шеърий йўл бўлмай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ғратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.¹ Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

Авлоди: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улук мен — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Қутлук Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлик. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлик эди, ғунчачи эди, Умид отлик. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуг Хонзодабегим эди, менинг била бир тукқон эрди, мендин беш ёш улуг эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимолдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истехкоми ва ердорликда тақсир бўлмади.² Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротга Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Хуррамшоҳ отлик, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узатгилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидагилар танимади-

¹ Л. б. — Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Ғратепаким, асл оти Асрушнадур ва Асруш ҳам дерлар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ғратепада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

² Л. б. — бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Меҳрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлик гунчачи эди.¹ Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Маҳдум Султонбегим эди. Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлик ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ушул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматига борибтур.

Х а в о т у н в а с а р о р и: Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожоҳон ибн Тўғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мутугон² ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жоибобоҳон эди³. Юнусхоннинг онаси Туркистонлик қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзога олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлуқ мўғул улуси била Улуғбек мирзога келтурдиларким, қўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа перешон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний Қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шохрух

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

² Л. б.— Мўватугон (مواتوگات)

³ Л. б.— бу жумла йўқ.

мирзонинг иккинчи ўгли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўгли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг гавғосида Эсан Буғахон фурсат тошиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чошиб, келиб Андижонни олиб; элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янги-дин нари Испарада¹, Мўғулистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Муниинг фитнасининг дафъига Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатга Эсан Буғахондин ямонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасига келди. Ул фурсатга Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Мехр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўгли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва киз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонга тушиб эди. Мен Кобулга келганда, Шохбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қандахорда Носир мирзони қабагонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шохбегим ва Мехр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзохонни² Муборақшоҳ қалъаи Зафарга тилаганда Абобакр³ Кошгарийнинг чопқунига йўлуқуб, Шохбегим ва Мехр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирликқа тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёи фонийни видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам — Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазоқликларда ва фатаротларда менинг билан бир эдилар. Кобултин олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Қўрагон дуглатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўгли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтурганидин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошгарга, хон қошиға борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

¹ Қ. б.— Янгидин бери Ашпарада.

² Қ. б.— Хон Мирзони.

³ Қ. б.— Бобакр.

Бу тарихда дейдуларким, тойиб бўлуб яхши тариқа пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зеҳир ҳар нимага илиги ҳаспандур. Табъи назми ҳам бордур. Маъна арзадошти келиб эди, иншои ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шоҳбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди.

Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Муҳаммаднинг кизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлакусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлмай, Султон Абдусайд мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шоҳбегимдин икки ўғул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлгон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон² дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга мащхурдур. Олачанинг ваҳҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қирғон учун Олача дей-дей касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда мазкур бўлгусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзога чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлук, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонгаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шоҳрухияни олғонда ўн икки мўғул навқари била қочиб Адик Султонга борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонга берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилгон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарга Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонга тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнгра Кошғарга Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Хусайнбек-

¹ *Ҳамма нарса:* хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўроғшин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

² Қ. б.— Жоникахон.

нинг кизи Улус оға эди, андин бир киз бўлур эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қорақўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюк-лук эди. Мирзонинг хушомадига насабини Султон Абусаид мир-зонинг оғаси Минучухр мирзога етқуриб эди.

Ғума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мир-зодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун¹ Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Хирий ҳокими Оқбу-габекнинг оғасининг насилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шоҳрухияда қабағонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзога бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошга бошлатиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик эрди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик Ўш навоҳисини чопқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, уру-шуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачгай² деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Хо-кийда эрдиким, Хирийдин ўн икки³ йиғоч шарқ соридур, бу ха-барни Абдулваҳхоб шиговулдин арзадошт қилиб, мирзога чоптур-дилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойберди-бек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмоғон жихатидин Самарқандга Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзога Чир шикасти бўлғонда Ўратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо муло-зимлариға топшуруб, мирзо мулозаматиға бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Мах-мудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олғондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йўлда тенгри рах-матиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Хожа Хусайнбек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичқуларда қўшукларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мир-зога хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улўғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра сахлар эди.

¹ Қ. б.— Турсун.

² Қ. б.— Оққачгай.

³ Қ. б.— юз қи икки.

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Аҳсида, яна бир мартаба Тошкандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгулдук, яхши таълиқ, чуст ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй хумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зог барад устухони ман¹.

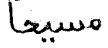
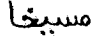
Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умригача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Косон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чошиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқуллашти. Қазоқликларда Масихо² кўҳистонидин Султон Маҳмудхон қошига бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошига борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилик йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин, Бангши вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулга келганда Хумоюнга бек атка қилдим. Замини Доварни олгон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Муслмон ва мутадайнин ва муттақий киши эрди ва шубҳалик таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзога кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлмай. Султон Абусаид мирзога хизмат қилгон даврида ядачилик даъвосини қилур эди.

¹ Қайтиб кел, эй бахт куши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суякларимни қарғалар олиб кетаёзди.

² Л. б. да К. б. да ёзилган, лекин Масчо бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлиқ тўкчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазақлиқларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Гиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу мухри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охирзамонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусохиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умриғача хон хизматида ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳазол киши эди. Фискада бекбок киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг тахти тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чухра тобини ва Самарқанд чухра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Насх таблиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъиға ҳиссат қолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллохлиқ қилгон учун Қанбар Али саллох дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилиқ қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуг риоят топиб эди. Ишга етгунча аҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қолтоғайлиги бор эди. Пургай ва паришонгўй эди. Муқаррадур, ҳар кимки кўп айтур, паришон айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонга келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навқар ва савдар била қўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб, Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуг подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб боргай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға боргаймен.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсунлук бўла келгандур, зикрлари мунда муқаррар келгусидур, қўрғон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир қизининг атқаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб, Намозгоҳга ёвуқ етган маҳалда мени олиб

ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлонойи қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғоннинг бурж ва брусининг забт ва рабтига машғул бўлдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғишон ва ул тарафларда илғор қуюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча яқдил ва якжиҳат жид ва эҳтимом била қалъадорликка машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ҷратепа ва Хўжаид ва Марғишонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубога¹ тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайинни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва оқинроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мулғафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурбдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригидин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуг шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми қолиб бўлди.

Яна бир буким, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, та-вила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буким, бизнинг сипоҳи ва раиятни андоқ яқдил ва якжиҳат топтиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисида чиқиб кўрушуб, сулҳуна қилиб ёндилар.

Хўжаид суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини қободи, Жаҳонгир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули кўкалтош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳхум қилиб Косонгаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзоға Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисига етганда бу беклар хонга кириб Косонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Ло-

¹ Қубо — ҳозирги Қува.

ғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонга топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидағи беклар ва йигитлар яхши жонлар тортдилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонга ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғига келиб, кўрғон солиб, вилоятга бузуғлук қила киришти. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин¹ бўлдиким, бориб Кошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа қозини ораға солиб, юз макр ва хийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақоё рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар тортдилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинга тортилди. Бу муҳиммоттин фориғ бўлгондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва наски ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубга муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинга қарор топти. Ахси ва Марғинов Узун Ҳасанга ва Али Дўст тағойига таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсига фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мижози эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳрик иситма тори бўлди. Ўратена навоҳиси Оқеувга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўккузда қирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олгон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлик хотуни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: баланд бўйлук, кўнқор соқолик, қизил юзлук, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янгокида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгарак қошининг устига кўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и: ҳанафий мазҳаблик, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.² Алалхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

¹ Қ. б. — бекларга яқин бўлдиким.

² Л. б. бу жумла йўқ.

каган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтургон ерни боққайлар: бир сўнғак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шахрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёллари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийки била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида кирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтургон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро еяр эрди. Табиатиға имсоқ голиб эди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беқлари илгида эди.

М а с о ф л а р и: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида Оқар тузида голиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам голиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида Чир суйининг ёқасида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейнидан келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бириға боқмай бузулдилар. Кўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар кўкалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисида голиб бўлди.

В и л о ё т и: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шохрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Хўжанд ва Ўратена ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

А в л о д и: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонға ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, ҳейли мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шахид қилғонда, ани ва андоқ неча норасидани зое қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеасидан сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога олди. Сўнгра Шохбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазоқликларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлуғдин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонга борғонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулга келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фурсатга-ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини-ўқ қўюлди.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввали, Султон Абусаид мирзо қўлғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамнинг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутукбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошқликлар била олиб эди, асру қўп суюклик эди ва қўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга харамга бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлиғидин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзолаларидин эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Хожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлик, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзолалар ва яна неча султонзолалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг биродарзодаси эди.

У м а р о с и: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлик киши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машхур экандур. Ўзбак зўр кишини бўқа дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўқа бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Хожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг анинг муча-

сини бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мухтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Ихтисобам бикун он рӯз ки ёби хушёр¹.

Мир Алишер Навоий Ҳирӣдин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгондин сўнгра Ҳирӣга келди. Асру улуғ риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тўпчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўпчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлгонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туқгон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва мўътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша «мусхаф китобат қилур эди».² Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улуғлуқ замонида бадномлик била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвуқ уруқ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди, Боқи тархоннинг онаси бўлгай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навқари уч мингга етиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлаб эди. Бахшиш ва пурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммеъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғига Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналини ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулга келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эдим, филвоқе риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалги йил Ҳиндустон азимати била черик отлонгонда Сайид Юсуфбекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатга тенгри раҳматиға борди.

¹ Эй мухтасиб, мастман, бугун мендан қўлингни торт, қачонки хушёр топсанг, ўша кунни лекшир.

² Қ. б.— мусхаф ва китоб муталаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилгон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға иродати бор эди. Муסיқий илмидин бохабар эди, саз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топканда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туққон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олгонда менинг қошимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эдим. Кўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султонали мирзо замонида кўп улғайиб эди, навқари беш-олти мингга етиб эди. Султонали мирзоға хейли мутеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъан Дабусида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодалиқта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилгон жиҳатидан Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Аҳси вилоятгида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн арғун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учун, Султон Ҳусайн Қорақўлийға машҳур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Буғдо¹ эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абулқарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшиқоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучехр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандға келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач-ўқ бетавақуф Самарқандға келиб, беаҳмад ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазиъ ва шариф ва синоҳи ва райят мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлгон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони Кўк саройға чиқариб эди, иккисини кўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисиға худ

¹ К. б.— Кул Муҳаммад Бағдодий.

подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале таъби зулм ва фискақа мойил эди. Самарқандға киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва таадидин халос бўлурлар эди, не жой улким, аларға мунодоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эли, алалхусус, Хисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва сипоҳининг амрад ўғлонлари чухра қилур кўркунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тарийқи била эди. Бу навъ зулм ва фискадин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, кўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад¹.

Ложарам зулм ва фисканинг шоматидан Самарқандта беш-олти ой беш² ҳукумат қилмади.

¹ Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Кўлдан келганича ҳеч бир дилға озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

² Беш — ортик.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА МИА¹

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочикни келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруклуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзога боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мижози мунҳариф бўлиб, менинг ёвуғимдағи киши-қаро била ямон маош қила киришти. Ишни мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва сипоҳи била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл вокиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узуи Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилғай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мударбира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош кўрғонда чақарда² эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонғон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўк Самарқанд сари мутаважжих бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулғон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Ўшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навосиға келди. Хабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устига йиборилди. Илғор беклари ўзлари-

¹ Тўққиз юзинчи (1494—1495) — йил воқеалари.

² Қ. б. — чиқарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни қоровул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоровул айирғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсоб¹ шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочориға тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот².

Ушбу йил шубҳалик таомдин пархиз қила бошладим. Пичоқ ва қошиқ ва дастурхонғача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавиуй ориза юзла-ниб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

В а л о д а т в а н а с а б и : саккиз юз элик еттида эди. Абу-саид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир туққон эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и : паст бўйлуқ, суюқ³ соқоллик, тан-бал, синчисизроқ⁴ киши эди.

А х л о қ в а а т в о р и : яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини хўб билур эди. Вило-ётдин бир дирам ва бир динар анинг бевоқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улуфаси асло мунқасир бўлмас эди. Мажлис ва бах-шиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва райят асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотроп экандур. Сўнгралар баҳлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чухра қалин саҳлар эди. Қаламравида чиройлик амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб чухра қилур эди. Бейларнинг ўғлонларини, балки кўкалтошларини чухра қилиб эди, балки ўзининг кўкалтоши-дин туққонға доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шос эдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чухра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқанинг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Таъби назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳара ва бекоб теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанёв ҳаракатлар қилурлар эди. Бадқалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

М а с о ф л а р и : икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

¹ Л. б. — қобоб. قباب

² Ёмонлик қилганидан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

³ Қ. б. — бурма. برمه

⁴ Қ. б. — сухансизроқ.

Султон Ҳусайн мирзо била, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андихуд навоҳисида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб газот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросида Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

Вилоёти: Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ироқ воқеасида Хуросонга келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзога мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли хужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқордилар. Самарқандга Султон Аҳмад мирзонинг қошига келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиқ Сайид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига келдилар. Андин бери Қаҳқа била Кўхтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли: Тирмиз ва Чағонийён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти даги мунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улур Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақеида мазкур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучехр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Кошғарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилғонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлигаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди¹. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била кўмак йиборганда Жаҳонгир мирзога номзад бўлуб эди. Тарих тўккуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағонийёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизта эдилар.

¹ Л. б. да йўк.

Булар ҳам Боқи Чағониёнийнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Коҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Қутлук Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлиқ бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила захмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хавотин ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлук Баҳорлу аймағи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг¹ қизи эди. Жаҳоншоҳ мирхо Бороний ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлук Узун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг² ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлук туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға туштиллар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоеида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди³. Бир ўғул, бир қизнинг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлик қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек арғунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навқари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклук маҳкам пайдоқунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушуб эди.

^{1 2} Қ. б. — Алишербекнинг.

³ Л. б. да йўқ.

Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазора¹ урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобонда Хисравшоҳнинг таассубиға оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, ғарқ бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек атқаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши саҳлар эди. Султон Масъуд мирзонинг қўзига мил тортмоғиға ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамий элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва фаҳшгўй ва худписанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятини келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдарини айриб рухсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг қўркунчидин Андароб ва Серобқа² келиб эди. Ул навоҳидағи аймақларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйнига урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобақр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сирик ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоқлиқ барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобақр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ³ туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши саҳлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

¹ Л. б.— Ҳазораспий.

² Қ. б.— Сароб (سراب)

³ Қ. б.— ва қорачуй қорақўйлик.

Султон Маҳмуд мирзониинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинаға дастандозлик қилди. Мундоқ хабар печук яшурун қолур¹, филхол бори шаҳр элига бу хабар ёйилди. Самарқанд ахлиға ул кун бир улуг ийд эди. Сипоҳи ва райят Хисравшоҳниинг устига ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Хожирхон беклари, ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Хисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуг ўғли Султон Масуд мирзоға Хисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонлариға руҳсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Хисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтига ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ўшал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи ақобирининг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисига келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлик черик билан чиқиб, Канбой навоҳисида масоф уруштилар. Ҳайдар кўкалтошким муғул черикнинг рукни аъзами эди, ировул эди, тамом оттин тушуб, шоба кўймоққа машғул бўлди. Қалин отлик² таассублук Самарқанд ва Хисор йигитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдуғғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин муғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйинини урдурубдур.³

Андоққим, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткаб-дурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруқим, минглиғ элидин эди, отамнинг⁴ олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасига етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди. Исфара кўрғониға кириб Бойсунғур мирзониинг отиға хутба ўқуб, муҳолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим соруқининг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул кунни йигитлар шўхлуқ қилиб, етган била-ўқ кўрғонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон кўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши муғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўл-

¹ Қ. б.— яшуруқлук бўлур.

² Қ. б.— яроғлик.

³ Қ. б.— бўйниға урур эди.

⁴ Л. б. да (۱۶۱) шаклида ёзилиши хатодир.

гонда¹ ҳар қимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олуру. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлуқ улушни Сайид Қосим олди. Аввалги кун урушда Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз² уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралик бўлди. Иброҳим соруниг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралик қилди. Кўрғон фатҳидин сўнг мениг қошимда бўлур эрди.³ Муҳосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда серқўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлик асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлоноий қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини⁴ бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, кўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, аниг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулвахҳоб шифовул эрди, мен етгач-ўқ кўрғонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияға келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб

¹ Элдан ўзиб чиққан кишиға баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишни уруш, маърақада берилади деб тушуниш керак.

² Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиган махсус кийим (жиба)сиз демакдир.

³ «Андоқким ўлукнинг касратидин уч ерда ҳиргоҳни буютқабдулар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган қисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, ҳар иккала текст орасида оз бўлса-да, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга нуқталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди.

«Ўлукларнинг кўплигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гувоҳи сабабли қувғин бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунғур мирзо номиға хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаблон ойида унинг фитнасини кайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфараға жўнади. Ўша кунни ёшлар шўхлик қилиб, қалъаға етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар. Шу кун ҳаммадан ортиқроқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич... Мўғул улусида қадимдан расм бўлиб келгандирки (маърақада) халқ орасида ёлғиз чиқиб қулланга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалги кунни аткам Худойбердиға ўқ тегиб ўлди. Сўнг қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурда бир мерган бор эди, у кўп кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган мениг олдимда турар эди».

⁴ Қ. б.—садоғини.

мулозамат қилсам ўтган қудуратлар рафъ бўлса, проқда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шоҳрухиядин ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солгон улду чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб кўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсатдилар.

Бир-икки кундин сўнг Қандирлик добони била Аҳси ва Андижон сари азимат қилдим. Аҳсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Аҳсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли бил намози шом била намози хуфтган орасида Андижонға келдим¹. 1 йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижон вилоятининг саҳронишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элду. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Қошғар орасида тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғлард уй ўрниға қўтос саҳларлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмас турлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким. Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб йигирма мингга ёвук қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масихо кўҳистонлариға чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунга рисолат тарийқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб ўлумға буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисиға келдук. Чун киш ёвук бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлуқини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юрди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонга берди. Ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача Ўратепа Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонда эди.

¹ Қ. б.— кирдим.

ВАҚОЕИ САНАИ ИХДО ВА ТИСЪА МИА¹

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, киш Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизга муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадаги черикни ғофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Қилиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Қилиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзога келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулгон йўсунлуқ Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундук барлосни Хатлон устига йиборди³. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юқори Сира тоғ⁴ йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошига, Самарқандга борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Ҳисор ўргонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Чибекнинг отаси беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийдин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

¹ Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

² Қ. б.— келгач бетавақуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишининг.

³ Қ. б.— Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди.

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад¹ дуғлат Султон Хусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ мўғуллар била бу бузуғлуқта Қоратегин сари торттилар. Султон Хусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейинидин етарлар, онча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейинидин етиб уруштилар. Султон Хусайн мирзонинг илгорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна кўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди, Султон Хусайн дуғлат ва бу султонларга тааллуқ ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд мирзо навқари мўғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотининг таъзимига кўпуб, тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтургуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Хусайн мирзо келиб Ҳисор кўрғонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва кўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солгон нақб хейли илгари келиб эди. Кўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбни топтилар. Кўрғон эли юқоридин буларга дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори кўрғон элига-ўқ ёниб, кўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қуюб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ кўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, сарқуб кўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйроқ тушганда Хисравшоҳ бўлгон кишиси била ясагиб, Қундуздин чиқиб ора кўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовуҷудким, қилдилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риоят қилиб, ҳандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ямон, улуғ-кичик навқари тўрт-беш минг бўлғай эди.

¹ Қ. б.— Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёи бебақо учун ва кетар навқари бевафо учун мунча ямонлиқ ва бадномлиқни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуг вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навқар ва чоқари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоеът ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилғон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобеининг оти сардорлиққа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмағонлар кўрқоқлиққа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Толиқоннинг Олғу тоғига келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз кўрғонига эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишқаниш ва Фулул ва ул тоғ доманалариға йибориб эдиким, яна ташқаридин ҳадук ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али кўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тўшуруб, бир неча бош кесиб борди. Сунгги навбат мунинг таассубиға Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар кўҳ доманасида Хожа Чанғол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзоға етишти. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуг оғалар ва неким бўлғон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлғон улуг қизини Хайдар мирзоғақим, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди. Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин қўлуб, Қундуз сари юзландилар, Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиуззамон мирзо ораға тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиби ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғиға, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғиға Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб, ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхға етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзоға бериб, анинг видоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзоға берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийлиқлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳилари била ихтилот ва омизип қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуг ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлиқ била маъшуклуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

1 Қ. б. — Улуг боғиға.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келтуруб подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунғур мирзо Боғи навда эди. Бойсунғур мирзони тутқун йўсулук қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройға чиқорур хабли қилдилар. Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар. Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо¹, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида хишт била тига кўпорғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тигани йиқиб чиқиб, арнининг Ғотфар тарафидаги фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Хожа Кафширга, Хожаго Хожанин уйига бордилар. Обхонанин эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо кочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб, Хожаго Хожанин эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳлар ва жамиъ шаҳр эли ҳужуми ом қилиб, Хожанин уйидин мирзони келтуруб, Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатликтин сутунга ёпушти, сутунга ёпушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк саройға чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқе бўллубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройға чиқариб кўзларига мил тортғилар, жароҳнинг ихтиёри била ё бехот милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг кочиб, Бухороға тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғиға мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

¹ Қ. б. — алқисса.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яхё ҳам Бухороға борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухороға, Султон Али мирзонинг устига борди. Бухороға ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатх Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва ана бир пора ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмаги била¹ беиззатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандға юруди. Бу хабар шаввол ойи Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд дояси била ўшул шаввол ойи-ўқ² черик отландук. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзоға қопти³. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яхё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжихатлик сўзини ораға солди. Сўзни кўрушмакка кўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий куйроқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғиға кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди. Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонға, Султон Али мирзо Бухороға мурожаат қилдук:

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг кизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини кўюб, Ҳисорға ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Қанбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

¹ Қ. б.— «била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

² Қ. б.— шаввол ойининг тўртида-ўқ.

³ Қ. б.— Вали мирзоға қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА¹

Ушбу кишлоқта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараққий да эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибиди Кўфий ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султо Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устиг юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон-ўқ рўбар бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич бил санчқоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султо илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхш бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эши гини музабзаб, кўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бор дилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султо Али мирзонинг ўтрисиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мир зо Сарипул келди. Султон Али мирзо Хожай Кордзан келди Ушбу фурсатда Хожай Мунир Ўшпийнинг ангизи била Хожай Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳамма Бокир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур мирзонинг бир пор ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағила ҳабардор бўлдилар, буларнинг иши юрмай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлу эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёрайлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожай мўғулни икки-уч юз қазоқ йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсунлук ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз кўрғониға еттуқ. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, кўрғонни берди. Шероз Кўрғони Иброҳим соруға ухда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр кўруғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс³ уч-

¹ Тўққуз юз иккинчи (1496—1497)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Ийпор.

³ Қ. б.— Султон Муҳаммад Дарвеш.

тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунгур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қулдугига келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунгур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши муңдоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесаққа бошсизлик қилгон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилтурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазокликларда Масиходин хон қошига мутаважжих бўлгонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунгур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзиға найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожаги Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуг оғаси эди, йўгон бўйниға ўқ тегди. Ўшал замон тенгри раҳматига борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиги бор эди, лугатни хейли билур эди, ишоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч қуруқ бўлғай. Қирқ-элик кун бу юртга ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичқаридин кўнгулдук йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопук дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи¹ тугури. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, ғоятташ шахраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда кўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, кўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шахрий ва бозорий ул миқдор

¹ Л. б. — сози.

чикиб эдиким, ўрду шахри бўлуб эди. Ҳарне шахрларда тиласалар, ўрдуда топилаур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўрғонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹ тоғининг доманасида Ургут² отлиқ қўрғонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут³ устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини орага солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд муҳосарасига ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидағи ниқорлар урушга тортти. Тафеили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрабодни Бадиуззамон мирзога ва Музаффар мирзога бериб, юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддатдин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд савй қилдилар, Астрабодни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилгонда мирзо анга бошиглабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг рикқати қалбага долдур. Алишербек сиррий⁴ сўзларни мирзога гўшаки ғалаба⁵ айтти. Дағи дедиким:— Бу сўзларни унутунг.— Мирзо филҳол айттиким:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаасир бўлуб кўп⁶ йиғлади.

Охир оталиқ, ўғулдук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига⁷ Балх ва Астрабодқа черик тортилар. Гарзавоннинг оёғида Яқчиороғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг гуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Ёлғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғилғи юруди. бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фиққ ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўркмай, хануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис оролик эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астрабод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди,

¹ Л. б.— Шохдор.

^{2,3} Қ. б.— да ازگ Л. б. да ازگ шаклида М. Салье таржимасида Ургут ёзилган, биз шунини олдик.

⁴ Қ. б.— бори.

⁵ Қ. б.— қилиб.

⁶ Қ. б.— «кўп» сўзи йўқ.

⁷ Қ. б.— отаси ўғлининг устига.

ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзёб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавати бисёр бўлуб эди. Ва қумошпўш йигити ва тўпучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлига учраб, иниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўглини босқондин сўнг Балҳқа келди. Бадиуззамон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни тошшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонга мурожаат қилди.

Бадиуззамон мирзо шикастин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-ёлинги била Қундузга, Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамият сипоҳилиқ яроғидин мирзога ва мирзо била бўлғонлариға ул миқдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, кўрганлар дедиларким, бурунги яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини Бадиуззамон мирзога қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорга йиборди. Қўргонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али кўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Отгин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оштирок қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун арғун ва ўгли Шоҳ Шужоъ арғунга ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқеоттиндураким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўъмин мирзони босар. Яна бу ажаброққим, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўъмин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА¹

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисиға қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлгунча, Султонкули ва Бобокулини тушуруб, қўрғонға элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошиға тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юрттин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдуқким, бўлгон йигитлар ярокланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чошиб, олиб келтурдилар, Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди².

Мундоқ сипоҳи ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабоғни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ҳори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосиға буюрулдиқим, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу қуллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиқим, бизнинг эл хандақ ёқасиғача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонға таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга қирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиқим, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш торткунча шаҳрнинг ёвуғидин кўшуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддуроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўруб, кўчуб

¹ Тўққиз юз учинчи (1497—1498)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

Хожа Дийдорнинг олидаги ўланга тушулди. Қўрғонга кириб, уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун қишлоки уйлар тайёр бўлгунча ўланга ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунгур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутаботир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонга кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул сахари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобулға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунгур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилол қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунгур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиги мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амунди кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, хабар тошиб, Бойсунгур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувға борди, кейин қолгон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунгур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чухраси дағи иликка тушти. Бойсунгур мирзони Хисравшоҳ дағи яхши кўрди.

Бойсунгур мирзо чиққач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандға мутаважжих бўлдук. Йўлда ақобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирда келиб аркта Бўстонсароға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Руби маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули ص (99) рамзи нужумий ن (56) даража ва дақиқадур, арзи — ر (40) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва талаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шохға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур, Қўрғонини фаслнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул микдор айммаи ислом-

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик. (П.Ш.)

1 Д. 6.— Семизқанд (سيمزکند)

ким, Мовароуннахрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким айммаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид оглиқ маҳалласидиндур. Айммаи калом икки фирқаdur, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға мансубdur. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанг ҳам Мовароуннахрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон оглиқ вилоятидиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннахрдур.

Маъмуранинг канорасида воқе бўлбтур. Шарқи Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохруҳияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки куруҳ бўлғай. Бу сув бида Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув бида маъмурдур. Бухоро ва Қора кўлгачаким, ўтгуз-қирқ, йиғоч, йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи бида маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанин ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавонда (ило оҳириҳи)» андоқ улуғ хат бида битибтурларким, бир куруҳ ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эқтурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурбтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Кониғилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмаг дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомига машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлмай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқки била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расадтурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур. Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикрамжит ҳинду замонида Ўжин ва Даҳардаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлагони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичларға боқа нокисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт кўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар гамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйроқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёк била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шахредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиқлари ва ошпазлиқлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар, Жувози қоғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар¹, хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бари ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юкқорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур: Хон юртига мавсум. Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юкқоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Кўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаърига ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пунштаи Кўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур². Самарқанднинг ғарбий тарафи йиғирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре

¹ Л. б.— бу жумла: «хейли яхши ўлангни қўруқ қилурлар. Бир йил» — тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бўзилган.

² Қ. б.— қараян Бухородур.

воқе бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароуннахрда Бухоро қовунича кўп ва хуб қовун бўлмас. Агарчи Фаргона вилоятидин Ахсининг бир навъ қовуниким, «мир темурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклук била вилояттин вилоятқа элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори¹ товуғи ва қози бисёр бўлур, Мовароуннахрда Бухоро чоғирларидин тундрок чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимоллар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуг пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи² беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берулар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Голибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброқ ердур, баҳори хуб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсушлиқ қушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар. Қарши вилоятида беҳад ва бенихоят бўлур учун ул навохида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузур вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қоракўл вилоятидур. Борчадин поён оброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.³ Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдга пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидағи

¹ Қ. б.— парвози.

² Л. б.— навохи.

³ Қ. б.— бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумлаен қўйилган.

тоғ воқе бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъматли арзон, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлгонларча эмас. Уш-мунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шохруҳ мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кундук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шахид қилди: Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқе бўлубтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт¹.

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд².

Анинг тарихи ҳам тавре воқе бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Хусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Хусайн кунг³.

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохруҳ мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзо-

¹ Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қўлидин шахидлик болини татиди. «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди.

عباس کشت (Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлан-тирилса, 853 ҳижрий (1449—1450) йил чиқади.

² Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмади, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.—«башаш маҳош» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

³ Абдуллатиф Жамшиддай шукуҳли подшо эди, Фаридун билан. Зардушт қуллари қатори эди. Уни Бобо Хусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Хусайн кушт» деб ёзгин.

بابا حسين کشت «Бобо Хусайн ўлдирди» ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 854 ҳижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқга подшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди.¹ Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг фавосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнғи вақоёда ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгудек ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлгон бекларни ҳам фароҳўри ҳоллариға яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасиға риоят кўпрак воқе бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элиға ўлжа-мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзоға бу кирган вилоятларни чошиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортгон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислиқ торттилар. Биз ҳам элға нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз кўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордукким. Узун Ҳасан Хожаға ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизға йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб боргонларни ёмонликқа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал боргон била зоҳир ва ошкора ёмонлик мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсиға бордилар. Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзоға тамаъ қилдилар. Печа жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларға берилғай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайду эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзоға берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эли қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тарийқи била тамаъ қиладу, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важҳи бор эрди,

¹ Қ. б.— да бу жумла йўқ.

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлмай? Мўғул ва Андижон че-
рики ва баъзи беклардин, ичкилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингта
ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўл-
мади, қочиб боргон таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига
қўштилар. Таваҳхумлуқ эллар худ мундоқ воқеани ўз кўркунчидин
тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб
ямонлик ва ёғийликни сариҳ ва ошкора қилдилар.

Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад ва қазоқ
йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва хануз
риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб, бек қилиб эдим.
Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар
ичида риоят қилгон эътимодлик кишимиз Тўлун хожа учун Самар-
қанддин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб
эдиким, элга насиҳат қилиб таваҳхумни хотирларидин чиқарғой, то
эл кўркунчтин сар бабод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар
била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ваид ва
насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи
икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Ўрчини
дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор
Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб ғофиликта олиб келту-
руб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирини олиб келиб,
Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун
Ҳасанни қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самар-
қанддин боргон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа
қози ул қалъадорликта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз
минг қўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлгон йигит-
ларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидала-
римдин ва Хожа қозидин муттасил, бу мазмун била хатлар келур
эдиким, бизларни мундоқ¹ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарё-
димизга етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи
била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тенгри рост
келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била
хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим.
Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат
ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғ-
зимга пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолгон бек
ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маънос бўлуб, хар
ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ сахалда Узун Ҳасаннинг
навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, бек-
лар раъйда ғалат қилиб, мени кўрсатиб руҳсат бердилар. Тўрт-
беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале ти-
лимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимга келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлат

¹ Қ. б. — менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза дошти кел-
диким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлгай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлгай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилагайлар, не қўнгул била киши тургай.

Ражаб оғи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиктук. Бу навбат Самарқанд шахрида юз кун подшоҳлиқ қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандга еттим. Ушул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ушул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ушул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили бундурким, Узун Ҳасаннинг навқариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон қўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзига пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни тилаб ахд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Фояташ ул мунофиқи намақхаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзига баҳонаи рост қилди. Андижонни олгондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шахид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машхур бўлуб эди. Ота тарафиндин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. Она тарафиндин Сулгон Илик Мозийга етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулисом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилгонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўркмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожага мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талатгилар.

Андижонга бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чикмиш эди. Бизга «ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹ дегандек бўлди. Бисёр шоқ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайду эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайду эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифага Тошқанд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошқандга хон қошига йибориб, Андижон устига юрмакни истифъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жулғаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

¹ «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолшдан қиноя).

хам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Ахси тарафига тушулди.

Ул тарафдин мухалифлар ҳам бўлгон черикларини йиғиб, Ахси келдилар. Бу фурсатта Поп кўргонини мени деб беркитдилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухалифлар Поп кўргонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипоҳилик била сардорликдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, уруш-сиз — ўқ вилоят муяссар бўлмай эди. Ушмундоқ маҳалда мухалифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб ислоҳ ҳикоятини орага солиб, Хўжа Абулмакорим била Танбал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлгон сўзлар айтиб хонга ё орадагиларга пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маънос бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилгонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг била қолгонлар гурбат била меҳнатни ихтиёр қилгонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлмай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруий Минглиг бек, Шириг тағойи, Сейдий Қаробек: ичкилардин Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға жалоийр. Қосим Ажаб¹ Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашшир², Худойберди Тугчи Мўгул, Ёрак тағойи, Султонқўли Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мирохўр, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр галаба йиғладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолгонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қопимга йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўтқарилди. Султон Маҳмудхонга киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отландилди. Угли Султон Муҳаммад Хоникани³ ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўрагевагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илгаррак Ёр яйлоқ келибтур. Мен Бўрқа яйлоқи била Сангзоргаким, Ёр яйлоқнинг доруғанишини ул кўргондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайфонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навохийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик дояси бор, бир қатла, икки қатла иш юрумаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонга

¹ Қ. б. — Сайд Қосим, эшикоқалардин Қосим жалоийр Ажаб.

² Қ. б. — мунши.

³ Қ. б. — Чоникани چاينکه نى

уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандга таваққуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Кандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғониниким, Хўжандгин ўн йиғоч йўлдур, Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким. «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлук, осуда қовун бўлур, гуҳми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзга еткурдиларким, кишимиз оз, бу бир қўрғонни олғон била не иш очилғай? Филвоқе андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб Хўжандга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзога¹ элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандга ўлтурғай, яна бир мирзо Ҳисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йиғит-яланги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳатгинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошигаким борди, чун мирзога қойин ота эди, асру улуг риоят тошти. Бовужудким, Ҳисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улүфасини минг туман фулус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлгонлар қочиб-қочиб Бойсунғур мирзога кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллота отаси солгон Давлатсаро отлиқ иморатга эрди, қўрғонга қира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била² Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож³ гузари била ўтиб, Султон Ҳусайн мирзога борди. Ҳисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Ҳисорда ўлтурғузуб, Хатлонни Валига берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била отланди. Ўзидин илгарроқ Назар баҳодир отлиқ улуг навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисиға йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

¹ Қ. б. — макр ва фириб билан Султон Масъуд мирзога.

² Қ. б. — барлосқа.

³ Л. б. — Уёж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатта бир кун мазкур бўлган Назар баҳодир отлик навқарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риюят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йикитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоеъини қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун аргуннинг ва ўғли Шох Шужоънингким, Бадиуззамон мирзога навқар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъига черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очлиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким. Буст доруғаси Бустнинг кўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хуросонга муурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийлиқлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зараригақим, Астрободқа мусаллит бўлуб, ямнолиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эдиким. Бадиуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек гофиллиқта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоқим, Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзога келадуруб эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борғон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзога мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо била Шохбек қотти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, куёвлуққа юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағонийкийким, мундин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Хуросонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсаёт Хисравшоҳга борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, ҳазораға кириб, ҳазорада ҳам безътиқодлиқлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўқутғайлар. Ул шикни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигини бери

сахлаб улғайтиб эди, бек атқаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилгусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига ништар солиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандга Султон Али мирзо қошига келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузари била ўтуб, Султон Хусайн мирзо қошига борди. Ҳар кимким мундоғ шанеъ ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун. Бу шанеъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорға руҳсат берди. Мироншоҳ мирзоға Саид Комилни кўмак қўшуб, Бомийн сари йиборди.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА¹

Самарқанд ва Андижонга муқарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдик. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навқарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар.. Доялик киши нечук боқиб ўлтургай. Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлатким, ўратепада эди, Самарқандга эврушмак дояси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротта анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу киш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятига иликдин келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарга мутаважжих бўлдум. Зоминга етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, гофилликта шоту кўюб чиқиб, Работи Хожа кўрғониниким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилгай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда тавакқуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ кўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ кўрғонларнинг забт ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлқут ҳукумати андадур, ул кўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамом қиш баъзи кўрғонни сулҳ била иликкладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлик ва инчкалик била ўғурлаб мугасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг кўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадғумон бўлуб, Хуросонга рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни

¹ Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисига келдилар. Бизнинг бўлгон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлгой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонга эврушуб, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилга ёвуқ¹ аҳл ва аёл била анда эдук. Ул муслмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар².

Охир ушбу тарадуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидағи яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур тураримизни билмай, саргардон ўтқарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалоий ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур-турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ* отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжих бўлсалар, Марғинонни топшуруб бир навъ қуллук ва хизматгорлиқ қилғаймен, гуноҳим ариб хижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонга илғор тарийқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул куни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуб, отга бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул куни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тарадуд қилиб арзаға етқурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлиқ қилгон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтуғу ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқе тарадудларининг важҳи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мунга қарор топтиким, бу тарадудларнинг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай, йигирма тўрт-йигирма беш

¹ Қ. б.— бир ярим йил, икки йилга ёвуқ.

² Л. б.— Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане.

* Қ. б.— тўпчуқ.

йиғоч йўлни келдук, не отга мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилгай, ёниб ҳам қайсарига чиқилгай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғион кўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, ахд илтимос қилди. Ахд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўрғон ичида бир муносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлгон киши улуг-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғионга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлгонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига мисли Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларга йиборилдиким, исти-молат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Ахси тарафига юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹ кўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтургайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлгон сипохий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Ахсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғионни қабамоқ дояси била Марғионнинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлик кентга келиб туштиллар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғлаиб Марғионнинг маҳаллотига келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафга илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлгон йигитлар ясаниб чиқтиллар, Маҳаллотин илғари келгани қўймадилар. Ул кунни Халил чухраи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай кўрғон ёвуғига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги райят ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларгаким, Ахси тарафига сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп кўрғони ва яна бир-икки кўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эллар эди, райят ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Ахси улугларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг тош кўрғонидагиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиқларни тилаб, Ахсининг тош кўр-

¹ Қ. б.— туздаги.

ғониға киюрдилар. Султон Махмудхон¹, Банда Али ва Ҳайдар кўкалтошни ва Ҳожи Ғози манғитниким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанга етиб, бепой бўлуб, риоят қилғон навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига кўмак тайин қилиб йиборди. Сахар вақти дарё ёқасиға етилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир пора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдараб² кемани юққори тортмай кечган еридин — ўқ кўя бердилар. Қўрғонға ўта олмай қуйи туштилар. Бизнинг черик ва мўғул черики туштушдин от ялангочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тугуб чоқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғиға бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдагиларни ариқ олиб, борини кирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом куллуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, холо менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдаркули яна Қулика Қошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулғон йўсунлуқ этиб кўчтилар. Андижонда Носирбекни қуюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлигини маълум қилиб, Андижон кўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонға етганда кўрғон беркиганни маълум қилиб, сўзлари бирбирига қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчиға Ахси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға — Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб³ қочиб, Танбалғаким, ҳаууз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга қелди, ҳеч таваккуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, илиқдин чиқиб эди, тенгри инояти била зилқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо

¹ Қ. б.— Султон Муҳаммадхон.

² Л. б.— Яладараб.

³ Қ. б.— айриб.

била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач,, Ўшда ҳам қизи-лоёк, қаротаёқ қилиб зарби рост ура-ура Ўшдин қовлаб, кўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Ахси тарафиға бориб эди, хабар келдиким, бориб Ахсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ тавақуф қилмай, Ахси азимати қилдук. Ахсиға етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, кўрғонини тошшурди. Бир неча кун Ахсида туруб, Ахси ва Косон ва ул юртнинг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонга келилди. Ахсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасиға етиб эди, орияти кўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молиға зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорға борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга кўйдукким мунча жўғуллуқ ва бузукчилик қилғон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсақ, не айб бўлғай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрасида бизнинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг кўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким тахаммул қилғай? Агар тараххум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлсаким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқе маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи¹ ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулқирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар кўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизға сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳхум йўл бериб, Работак ўрчинидиким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалга киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлик мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлик ва бузукчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёйиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлик жиҳатидин ёйиқ-

¹ Қ. 6.— Жаҳонгирдек ганиме.

миш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонлариға мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноққим, отаси Худойберди бўқокни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди, ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунигдек хизмат қилса ёшқай. Нечукким мазкур бўлғусидур. Сўнги қабоҳатлари ҳам мўғулдуқнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилиди, беклар арзға еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб бореун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Буқуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Ора-лағунча¹ Танбал худ келиб мўғулларға қўшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлик гузарини ўтгач — ўк рўбурў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Ғалаба йиғитлар, чопқулашурлар, охир шикаст топарлар, Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка тушгилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йиғит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлик, алар соридин Хисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлик рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулағдин ўтуб, Самаднинг² бошиға қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад³ андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча нарча сўнгакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг⁴ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била — ўк борди. Қазоқликлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижоннинг олғон чоғда вилоятиға бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидағи ўлангга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасиға келди. Бизинг йиғитлар маҳаллот ва боғотгин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сариаға боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

¹ Қ. б.— Алар борғунча.

* Таржималарда «Айламиш» ёзилган

² Қ. б.— Ҳамиднинг.

³ Қ. б.— Ҳамид.

⁴ Қ. б.— Ҳамидбек.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА¹

Вилоётнинг отлик ва яёқ черикларига қадаган била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алига ва яна ҳарне вилоятларга боргон черикларга эҳтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлгон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлик муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка қелур отлик ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга боргон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолгон асбоб ва олотни тайёр ва мукамал қилиб, Ўш сори мухолифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва ғул ва ҳировул ва отлик-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук. Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, мухолифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи сарханг ўрчини сариғақим Ўшнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кентга тушудди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, мухолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжух бўлдук. Ўзумиздин илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Мухолифларким, Андижонга борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилға шоту чоғда кўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилолмай ёндилар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш кўрғонларидин Мозу² кўрғонидақим, ул орада рустлик била машҳур кўрғондур. Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз элик киши била қўюб, ул кўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу³ кўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу⁴ кўрғони хейли руст кўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқе бўлубтур. Агар сойдин ўқ отсалар шояджим, фасилға етгай Обдузди ушбу тарафда воқе бўлубтур. Кўрғондин қуйиға боқе кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қозондек тошлар кўрғонга чиқариб эдилар. Ул миқдор улуг тошларким, Мозу* кўрғонида оттилар, ушмунча

¹ Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

^{2, 3, 4} Қ. б.— Мозу (۱۰۶)

кўрғон уруши бўлуб ҳеч кўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқудус кўхбур Каттабекнинг оғаси фасил тубига чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин кўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон — ўқ отланиб юрди. Дутаҳи обдуздда Ёр Али Билолнинг бошига бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунроқ обдузд олилди. Ахшомгача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексон-юз кишини банд қилиб Андижонга йиборилдиким, эҳтиёт била сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентга тушудди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарханг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ўшқа борди. Бир ой — қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизнинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлғон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ғавво ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Сайидибек тағойи бориб эди, ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Сайидибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устиға черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузга келтуруб, Балх устиға отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не асаб, не тадбир, не шужоат, не иқсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари била тутуб, Бойсунғур мирзога кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста пешхоҳзодани шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз сексон иккида, Хисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Хусайн ва Султон Вайс мирзоким, Хонмирзо била машхурдур, улуғ, онаси Пашшабегим эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: улуғ кўзлук, кўба дозлук, ўрта бўйлуқ, туркман чехралик, мадоҳатлик йиғит эди.

А х л о қ в а а т в о р и: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлик подшоҳзода эди. Устоди Сайид Маҳмуд шийъ экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандта ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

бўлбтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътиқод била эди. Насхталик хатини хейли хўб битир эди. Накқошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеъри ҳам тавре айтур эди. «Одидий» тахаллус килур эди. Шеъри девон тартиб қилгунча бўлмайдура эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз нотавоний жо-бажо меўфтам,
Гар нагирам рўи деворе зи по меўфтам¹.

Самарқандта Бойсунғур мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал тахтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жихатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Канбой навоҳисига келди. Бойсунғур мирзо Самарқанддин чиқти. Канбойда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйниға урдурди. Хайдар кўкалтошким, хоннинг халл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалгача мунинг девониға дохил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасаруфидин чиқти. Мен Самарқандни олгонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Хисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обогаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-обогасининг — ўқ беклари эди.

Бойсунғур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ушда беҳузур эди, беҳузурлуқдин кўпуб, ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб қотилғонни шугун тугуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушди. Келиб анинг юртиғи туштук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёними ди эврулуб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда бизди уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам буронғор жувонғор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кежим кийиб, яроғланиб

¹ Кучсизликдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушламасам йиё ламан.

ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга солиб, ганим устига юрудук. Бизнинг буронғор Али Дўст тағойи эди, тавобеи била. Жувонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Кучбекни оға-инилари била жувонғорга битилди, Қосимбек гулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидин Сақо отлик кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ганим кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўқ юрудук: ҳазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларга ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизнинг жувонғор кишиси анинг буронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқуллашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопқуллашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Буронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлигини риоят қилиб, қовғунчини йироқ йиборгали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига — ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатх ва зафар рўзи қилди. Шугун туттук.

Тонгласига-ўқ оғамнинг онаси менинг улўғ онам Шох Султон бегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун киш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди, Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонга мурожаат қилинди. Неча кундин сўн кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ганим кишисига ҳеч зарар ва осиб етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлик била кучланмагининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизликдан ожиз бўлмағай ва ганим кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиги бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисада қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуш-тасида тулкиси бисёр бўлур, даркамин бўлур,² тулкиси ўзга ернинг тулкусига боқа югурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулга қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур.

¹ Қ. б.— Ирамиш (ایریش)

² Қ. б.— рақгин.

То ул қишлоқта эдук, кирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди туғчиким, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазогини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб¹ бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул қишлоқта ўтқарилса эди, кўпроқ аҳтимоли бу эдиким, ёзгача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилғон маҳалда Қанбар Али вилоятга бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бетааммул мардак эди. Зарурат бўлди, вилоятга ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизнинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти онча эмас эди. Қирк-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонга келдук. Бу муддаттаким қишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг кишиси тинмай хон қошига, Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек атқаси ва хоннинг улуг риоят қилғон беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Танбалнинг туққан оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалга кўмак йиборғай, кўмакдин бурунроқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳларига хизмат қилмайдур эди, хонларга-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандта қўюб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ходиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота² била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди. Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасига келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йироқдағи кишимизга боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваккуф қишнинг зарб совуғида тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қоғиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг кулоқлари олмадек-олмадек қабарчўғланиб эди. Ахсида таваккуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўрунига Ёрак тағойини ҳам орияти қўюб, Косон устига ўтук, Косонга бир шаръи

¹ Л. б. — бу ибори ййқ.

² Қ. б. — Бичрота.

қолғонда хабар келдиким, Ахмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йўсулук илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасига қўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етканимиздин донг ва мутахаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшғондин кейин тенгри рост келгирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнға борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ кўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур».

Байт:

Қорхоро ба вақт бояд жуст,
Қори бе вақт сует бошад, сует.¹

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғониға кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, тонмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин тонмай, бир шаръисиди Ғазнаи Намангонга тушумди. Ўттуз-қирк кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўқ қўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ямонлаб вилоятиға бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажами² Султон Ахмад Танбалға киши йибориб, анга боқти. Андижон қўхпояларидин Уйғур Мажа³ дерлар, икки қўхпоядур. Сайид Юсуф Мажа⁴ анинг улуғи эди, сўнгралар эшиқда танимони⁵ бўлуб эди. Иши улуғлуктин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғондин ушбу тарихқача шояджим, икки-уч қатла манга кириб Танбалға ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Танбалға кириб манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймақ хейли бор эди. Танбалға қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

¹ Ишлар ўз вақтида бажарилиши керак: вақтида бажарилмаган иш сует бўлади, сует.

² Қ. б. — Манжамий ёки Мунажжимий (منجمي)

³ Қ. б. — Уйғу Манжам ёки мунажжим (اويغو منجم)

⁴ Қ. б. — Мунажжим ёки Манжам.

⁵ Қ. б. — танимол.

Пешхорон навоҳисиға келдик. Пешхорон¹ кўргониға Таңбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оға-иниси била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чоңқулаштилар. Кучбек оға-иниси била яхшилар бордилар. Илклари аксари ишга тегди.

Пешхороннинг бир шаръисида бир баланди устида туштук. Таңбал Жаҳонгирни олиб Пешхорон кўргонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг мухалиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобез ва лавоҳиқи била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилар. Менинг давлатхоҳларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуг бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсулук сулҳ бўлдиким, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқоргондин сўнг бизинг девонга кўйғайлар. Вилоятлар қарор тоғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргайбиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға берилғай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Таңбал тўнғласиға келиб, ражаб ойининг авохирида мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлгон йўсулук аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға Аҳси сари рухсат бериб ўзум Андижонға мурожаат қилдим, Андижонға келгач, Таңбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи банддаги бекларни ва ичкиларниким, Тағойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Сайидийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ямон маош қила киришти. Аввал Халифаға рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим Соруни ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва бежихат туттуруб, талатиб вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда мунн санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг ҳаводорларидур. Меңдин интиқом олғурларидур. Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар кўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғуллуқ Таңбалға орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Меңда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Таңбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳали эди. Ҳеч нима деб бўлмаё эди. Бу оталиқ, ўғуллуқтин ул муддатда ғалаба хорликлар тортилди.

¹ К. б. — Бишхорон.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлик қизиниким; ота обоға тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар, Хўжандга келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олгонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, вале аввали кадхудолик эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш, йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб хануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассиллиқлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухорони дарбаст¹ Боқи олиб эди. Бухоро сарқоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандга соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонларига ва тавобе ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин² Султон Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улур йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча таҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари била Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навқар-савдари, тавобе ва лавоҳиқи била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Ҳусайн аргун, Пир Аҳмад аргун³ Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Селих Муҳаммад, яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзоға хон Муҳаммад Ҳусайн дўғлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини қўшуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўддой ва ўғли Тоҳирбек худ хон мирзонинг бек атқаси эдилар. Ҳасап набира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошига бориб эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшиғина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилгондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилгоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр яйлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мўғул черики устига стар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдиким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маънос бўлуб, мўғул Абдулвахобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳатлиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

¹ Қ. б. — дардаст.

² Қ. б. — ҳеч нимадин.

³ Л. б. да «аргун» сўзи йўқ.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрумакка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Аҳсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йбориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Кубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Уш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким¹, сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўюлуб эди. Нечукким мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзғандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йбориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзғандга кириб, бу кун чиқай, тонгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фураат тошиб, Уш холи қолғонда кеча била келиб, Уш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чир-машмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг сипоҳий отог-лик тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб, буларнинг бу макр ва гадридин беҳабар ва юфил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улўқ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ жамиъ Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йбориб эдилар. Самарқанд-дек пойтахт турғунча, не киройи ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоё қилғай.

Қубодин Марғинонға келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмад-бекка Марғинонни берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Қучбек бирикки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобии Маҳан² отлиқ кентға келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маҳанда³ эканда булжор қилғондек борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон³ била юруб, Чўпон қўпругидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Аҳсиға келур. Бу воқеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур. Ул бир турқи масал бордурким, «Инонмағил дўстунға, сомон тикар пўстунға». Йўлда келадурғонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъаи Дабусида Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Санзорға келдук. Санзор до-руғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Санзорда қўюб ўтук. Келиб Хон юртиға тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

¹ Л. б. — олиб, тўрт фасили будурким (?).

² Қ. б. — Мухсин (مخدس)

³ Қ. б. — Хасон حسان

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёга кишилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самарқандга киюрмакни жазм айтиб йибормади, вале маънос бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёга Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шаҳрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳрға мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифокдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топтилар, аввал қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасиға туштук. Иброҳим соруи минглиғким, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улур ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мудозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимға жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табъим бу мардак била ямон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳхумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст¹ ўшул рухсат олғон била Танбал қошиға бордилар. Танбалға муқарраб бўлуб, галаба ёғийлиқлар ва ямонлиқлар бу оталиқ, ўғуллуқтин зуҳрга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филижумла ямон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг қўх поялариға бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: «Кўзларини туз тутти»нинг бу маънисини бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Фури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устиға мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Кеш сари эзимат қилдук. Бу Самарқанд бекларнинг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешға келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонға берди. Тафсили будурким. Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигидин ва беақлигидин махфий Шайбонийхонға киши йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонға Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олгондин сўнг Султон Али мирзоға бергай.

Бу раъйдин Абу-Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйни кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

¹ Қ. б.— бу ном йўқ.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА¹

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонға тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонға Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яхё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон қўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятмуз сўзлар айтти. Хожа Яхё қўпқонда Шайбонийхон таъзим қилиб кўпти. Жон Али Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиққон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг ҳонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақоеи мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсулдук шанёё ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошиға йиборди.

Хожа Яхёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари руҳсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

¹ Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

ўғли била Хожа Кордзан¹ навоҳисида шахид қилдилар. Шай-бонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Қўпақ бий қилдилар. Бу андин ямонроқ масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»². Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевоқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кешдин Ҳисор сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту³ ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не микдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўтгук. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олачаҳон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ⁴ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навқари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд озғига тушганда, Шерали чўхра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига⁵ кириб юққори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоқ кўталига етгук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била мухлик баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуг кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўледур, ғарбаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз кўрғонини беркитиб ўлтурбтур. Ёр яйлоқ кўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўчхборким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи кўрғонларда эди, беркитиб ўлтурбтурлар. Фонни ўнг кўлда кўюб Каштуд⁶ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлик ва инсоният била машхур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунгур мирзога Самарқандга бу йўл била бориб эди. Фон малики етмиш-саксон от пешкаш қилди. Ўзга хизматқорликларни ушбу юсундук қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга

¹ Қ. б. ва Л. б.— Корузан, کاروزان

² «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

³ Қ. б.— Қилту. (چلتو)

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

⁵ Қ. б. дарёсига.

⁶ Қ. б.— Қаштут.

етганда саховат била машхур бўлгон эл хасис бўлур, мурувват била мазкур бўлгон элнинг муруввати унутулар. Хисравшоҳ ким, саховат ва карам била маъруф ва машхур эди. Бадиуз-замон мирзога не навъ хизматкорликлар қилғони мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонга ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқе бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навкаримизга қилгон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?
Кимки ондин яхши йўк, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Фондин ўтгач Кашдуд кўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Кашдуд устига илғадук. Кашдуд кўрғони худ бузуқ экандур. Бу муддатта анда киши ўлтурғон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасига келиб туштук, Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук билан кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким, Работи Хожа кўрғонини ўғурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёр яйлоққа келдук. Работи Хожага борғон беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ёндурубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Санғорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, кулдук ва ихлос ихзорини килдилар. Ёр яйлоқ кентларидин Асфидак кўрғониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисидида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик сипоҳийдин ҳам мунча чоғлик киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзога бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд кўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳди султон тавобе ва лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана кўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ямон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, хануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтагмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилгайбиз. Агар Самарқанд кўрғонини шоту кўюб ўғурлук била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёр яйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб, ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл

хабардор бўлубтур деб кўрғоннинг ёвуғига келмай, Хон юрти-дин-ўк ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин куйироқ Кў-хак суйини кечиб яна Ёр яйлоқ келдук. Бир кун Асфидак кўр-ғонида жамиъ ичкилар мисли Дўст Носир, Нуён кўкалтош¹, Хон-кули Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалтош, Мирим Носир бори хозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тараф-дин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?»— Баъзи дедиларким: «Ёзга олғайбиз», Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалтош дедимким: «Ўн тўрт кунда олурбиз», Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўк Самарқандни олдук.

Ўшул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғолибо бетакаллуфрок дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хогириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Кўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин кўпти. Туркий дедиларким: «Шайх маслаҳат берди». Ўшул неча кунда-ўк Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак кўрғонидин Васманд кўрғо-ниға келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук, яна тенгриға таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтиң намози пешиндин сўнг Самарқанд устиға илгадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиё-воининг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза² дарвозасидағиларнинг устиға юруб, дарвозани иликлаб бизға киши йиборғайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб-турлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасиға келиб «Фозил тархонким ул бек тархонлардин эмас, Туркистоний савдо-гар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонға Туркистонда хизмат қилиб, риоят толиб эди, устиға юрурлар. Фозил тархонни бир неча навқари била чопкулаб ўлтуруб, дарвозанинг кулфини болту била чошиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била-ўк Фируза дарвозасидин кир-дим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қо-симни ўттуз-қирқча навқари била йибориб эди. Иброҳим тар-

¹ Қ. б.—«Қосим кўкалтош» бор.

² Л. б.— ҳамма жойда «Пируза» шаклида.

хоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳрга кириб хонақоқда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлик иниси бир неча навқари била келди. Шаҳр эли хануз уйқуда эрдилар. Дўкондорлар дўконларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доруғаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, қочиби кириб Шайбоқхон қошига борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоқ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоқнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча туш-тушдин сурун эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлгон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанин орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжих бўлдум. Менинги била ўн-ўн беш-йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Ҳар ким кунжковликка бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли Уруб¹ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинги била киши кўн оз эди, нечукким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсароға туштим. Ақобир ва ашроф ва шаҳр улуглари мени келиб кўруб, муборакбодиллар қилдилар. Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғий, ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна тенгри берди. Форат ва торож топган вилоят тасарруфумизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Хирийни ушбу йўсулук гофилликта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуг ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимининг ичидин қайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзоға кишилар йибориб, гофилликта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними кўрғонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олгон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба гофилликта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн тўккуз ёшта эдим. Не кўп иш

¹ Д. б. — бу сўзлар йўқ.

кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлик киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгулдук эди, вале Шайбоқхоннинг кўркунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни оилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин максуд ўзини ортурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.¹

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи кўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи кўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи кўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб кўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисида эди. Кўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружуғини кўруб, ўлтургон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти била Суғд ва Миёнкол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши кўрғонига кирди. Хузур ва Қарши ҳам ўзбак тасаруфидин чиқти. Қорақўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиқгандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандға келтурдук. Ушул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султон бегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимға кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахруннисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуч² фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ушул бир ой қирқ кунда ўк тенгри раҳматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавошибдағи ҳавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларға истимдод ва истионат учун мугавотир ва мугаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

¹ Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

² Қ. б.— тўнғуч. Л. б.— тун (?).

сахл инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага беадаблиқлар ва нохушлуклар воқе бўлуб эди, ўз таваҳхумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддун-биҳ кўмак эмас эди. Нечукким, хар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавго бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Биноийни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди. Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлик киши эди, гуноҳе содир бўлмайду эди, Самарқандга келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўтқарур эди. Навода бир амал менинг отимга боғлаб ўтқарди. Ушул аснода бир рубой айтиб ўтқарди: Рубой:

Не ғалла маро к-азў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид.¹

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тутатмайду эдим. Биргина турки рубой айтиб йибордим.

Рубой:

Ишлар бори кўнгулунгдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубойининг сўнги мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубой айтиб ўтқарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал² агар десам, нелар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким, ушул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди:

¹ На егулик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай урина олсин.

² Л. б.— маъкул.

Рубойй:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни кўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй сокий,
Тўкулғонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу кишлоқта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қоракўлни олгонлар тўхтата¹ олмадилар. Қоракўл яна ўзбаklar тасарруфига кирди. Қалъаи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олгонда саноглиқ икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Ҳисравшоҳ худ ўзининг таваҳҳумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ямонлиқлар андин нисбат бу хонаводага воқе бўлуб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин қўркунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Сарипулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шоҳ, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Кордзан навоҳисиға тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртга ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси кунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ганим кишиси кўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қилчиға забунроқ² эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

¹ Қ. б. — тўхтаи.

² Л. б. — хулё. (حوليا)

гирдини шох¹ ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилиниб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен сарй ва аҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боки тархон минг-икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диул тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдуз. Сабоҳиға бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба теғ,
Ба дандон газад пушти дасти дарег².

Менинг аҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға қежим солиб, буронғор, жувонғор, гул, ировул ясол ясаб мутаважжих бўлдук. Буронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жувонғор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Хусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Хусайн эди. Ғўлда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алининг иниси Қўч Хайдар Қосимбекнинг ўғли: бўлгон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Буронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллағ ёвуқ етгач, ғанимнинг буронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, гулға тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонға дебтурларким, юрмак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг буронғори бизнинг жувонғоримизни босиб орқаға эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари

¹ Қ. б.— шохбанд.

² Енгилтақ аччиғланганда тиғ билан қўлин кесар, сўнгра афеус қўли орқасин тиш билаң чайпар.

йўқ эди. Урушмоқни кўюб бизнинг элни-ўқ талаб, отгин тушура кириштилар. Бир бу эмас, хамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмуноқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздагиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ кўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрландилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч на навкар тамом ўқ кўюб жиловлуқ келадурлар, ёнғонда ҳам таришон ёнмай жиловлуқ¹ ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Бурунғорнинг учи дарёга тўкунуб эди. Дарё сари-ўқ торттуқ. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёга етган била жи-балиқ, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма² эди. Бир тиргаз отими ер жибалиқ, кечимлик от уздуруб ўттуқ. Сувдин ўтгач кечимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб тушурғучи, яланғочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли уёдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб отгин тушуруб зоеъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб ирқка келдим. Улуғ-улуғ беқлар ва яхшй-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлиқ улуғ беқлар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўҳбур, яна Хайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунрок неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Мухаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Хисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилгон бегимиз ул эди, мунча риоят тошиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлик қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Папостарий ўратена сари чиқтилар. Ул фурсатга Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлуқ юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим гагойи жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандга кирди, маншарат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд кўрғонининг ичида кўруб, кўрғонни беркитмақ бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли кўрғонда туруб, бўлгон кўч ва уруқ ва киши-қаросини ўратенага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

¹ Қ. б.— Парйшон ямон жиловсиз. (?)

² Уздурма (суздурма)— яъни сузиб ўтиладиган чуқур ер.

жарида кўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юқалиқ ва ноҳамжихатлиқлар андин содир бўлғондур.

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни кўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни кўрғон ичида кўрмакка қўйдуқ. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдуқ. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб кўрғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, қўй-қўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавоглар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушга чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, кўрғоннинг ёвуғиға ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далер бўлуб йироқ-йироқ чиқа киришдилар. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила киришдилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқдилар. Буларнинг орқасиға баъзи йигитларни отлиқ чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, андин бир-икки-уч ўзбак буларға от солди. Қулназар била қилич олишдилар. Бўлғон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебратдилар. Оҳанин дарвозасиға текдилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидиға йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқуллашиб намоён иш қилди. Бори эл бокиб туруб эди, қуйғи қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юқкориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидининг илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Мухосара овонида кўрғон фасилининг устида ҳар кеча юрур эдуқ. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврүлурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасиға фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврүлурлар эди, бир эврүлгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоҳ мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадуқ. Ул уни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом гофил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, хар шотунинг кенлиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пуста¹ кўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пуқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозасининг оралиғи Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир йўли ўқ фасилга кўярлар.

Кўчбекнинг² Муҳаммадқули қавчининг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалтошнинг булжори эди.

Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шох Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиклар қилдилар. Фасил устига ёғий кишили баъзи чиқиб эдилар, баъзи чикмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон тўрт киши юғуриб етиб чоққулаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Кўчбек яхшироқ борди. Кўчбекнинг биришандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиғи ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, кўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди ишшан чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ кюрмайду^р эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элға бисёр тажқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини ййи кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қурук йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойғача Шайбоқхон кўрғоннинг ёвуғига келмай, прокроқдин кўрғонни эврүлуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл гофил ярим кечаға ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим, Бисёр тарадуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг хар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, гавғо қилур эдилар.

Хар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсонё бўл-

¹ Л. б.— бўсаға.

² Л. б.— бу жойлари тушган.

майдуру эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб билан мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебутурларким, кўрғон беркитмақликка бош керак. икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай, Икки бут кўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Хусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Хусайн Гозургоҳийни муҳосара овонида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискет¹ навоҳисиға келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласиға чиқордилар. Лаклак ва Турак² чорбоғи навоҳисида рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилар, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлғон чоғ хондин бедилона ақвол ва афьол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдаға ва тарадуд тортарсиз. Агар кўзунгиз кўрқса, кўзингизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

¹ Қ. б.— Бешкент

(بشكنت)

² Қ. б.— Тўлак

(تولاک)

ВАҚОЕИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳосара имтидоди узокқа торгти. Захира ва узок ҳеч тарафдин келмади. Қўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият навмид бўлиб, бирар, иккирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисиди тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлиғига ва Самарқанддин чиқмоғимизга ул боис бўлуб эди, печукким бурун мазкур бўлди², ўн-ўн беш навқари била келиб қўрғонга кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳи ва шахрийга усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча киришти. Бек отоғлиқдин бир Вайс Шайх, Вайс Доғарий байри эдилар, қочиб туштиллар. Атроф ва жавонибтин билқул маънос бўлдуқ. Ҳеч тарафдин умидворлиқ, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиқ бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки нақр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Воқидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илиғига тушти. Сугднинг улуг шох-жўйларига қоронғу кечада урунуб йўл ит-уруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуғ³ пуштасига ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг⁴ оёғи била Илон Ўтини туслаб тебравдуқ. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

¹ Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

² Қ. б. — Жаҳонгир мирзо ёғийлиғида ул боис бўлуб, бизия Самарқанддин чиққориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдик, мундин бурун мазкур бўлубтур холо.

³ Қ. б. — Қорнуқ.

⁴ Қ. б. — Хубкант (Л. б. да (۱۵۳) ёзилган, хато бўлса керак).

Менинг отим ўтти анинг отининг қолғонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврүлди.¹ Бошим била ерга йикилдим, агарчи ушул замон кўпуб отландим, вале ақлим охшом-гача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақое туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунрок Халилия кентига² келиб туштук. Халилиядин Дизак³ келилди, ул фурсаатта Дизакта Хофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

Ваҳму⁴ усраттин амонне топтук,

Янги жон. тоза жаҳоне топтук.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўлубтур. Аввалги навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг кўрғонида отун ким, муддати мадид менинг онам хонимга мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видоғ қилган экандур. Ўратепада хонимга ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилгон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингиллариниким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, тукқонларни кўргали Тошкандға мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Хусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Дахкат⁵ деган ерда кишламоқ бўлдум. Бориб урукни Дахкатда кўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва уруғ-қаяшни кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

¹ Қ. б.— орқамга қайтиб боқтимки, уларнинг оти начоғлиқ кейин қолиб экин, қийшайиб боқаримда отимнинг оили узулуб, эгари ўргүлди.

² Қ. б.— Улуғ Халил.

³ Қ. б.— Дизак.

⁴ Қ. б.— Фуруд.

⁵ Қ. б.— Деҳкат دهکات

Шоҳбегим ва хон додамга мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онаминг туққон эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлуқ эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фарқатга ўлтуруб эдилар. Фарқатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадиму ё юққоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг кўхпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо¹ бўлур. Эли агарчи сорт ва дехншиндур, вале атроқдек гала ва рамалик эллардур. Дахкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентга раёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-етмишда² бор эди, вале онаси хануз бор эди. Хейли умр тошқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг уруқ-қаяшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва киз набира ва набираи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари бил якки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-қора сақоллик йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навоҳисидағи тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут³ қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир иничка номушаххаё йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаёнга борур экин? Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадулло зарофате қилди, дедимким⁴: «Говгум шавад, чикор кунем»⁵.

Ушбу киш сипоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқликларда юруй олмай. Андижонга бормоққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар била арзга еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзога маҳсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни⁶ йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Танбалға

¹ Қ. б. — Масихой вилояти.

² Қ. б. — етмиш-сексон.

³ Қ. б. — таъсир.

⁴ Қ. б. — бир иничка йўл била бир киши бир ўкуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айгтиким, ўкузга қораланг, дев турманг, то қайда борғай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедимким, агар ўкуз итса, на қилурбиз?

⁵ Агар ҳўкиз йўқолса, нима қиламиз? Ёки говгум бўлса, яъни қоронгу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қилиб лутф қилинган.

⁶ Қ. б. — бир кийган тақиямни.

хам бир нима йиборсангиз не бўлмай? Агарчи рози эмас эдим. Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидан Нуён кўкалтошнинг бир ўгук ясси қиличичиники Самарқандта ўзи учун ясашиб эди. Танбалга йиборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қилич — ўк эди, нечукким келур йилнинг вақосида мазкур бўлгусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимким, мен Самарқанддин чиққонда қолиб эдилар. Самарқандга қолғон кўч-уруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон¹ Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискентнавоҳисини чоғти. Хабар келгач кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландук. Хўжанднинг қуйғи кентлари Ҳашғияк тўғриси била мутаважжих бўлдук. Маҳкам зарб совук эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўкесмас, ҳамиша тунд қўпар. Ул мартабада совук эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совукнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғулға эҳтиёж эди. Бир арик сўйидаким ёқалари қалин муз тўнғуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувга кириб ғул қилдим. Ўн олти қатла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлиғи ҳейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд сўйини Ҳослар тўғрисидин муз устидин ўтгук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини — ўк чоғиб ёнғондур. Ул фурсатга Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўъмин отлик бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимга келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён кўкалтош Самарқандда анинг била нетавр ямон маош қилур, бу...³ қийна сахлаб экандур. Ўзбек чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошига кетти.

Пискенттин кўчуб Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун таваккуф қилдук. Самарқанддаги ошнолик била мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўъмин Нуён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлагони⁴ чорлар, менким Пискенттин кўчгум, бу жамъ Пискентта келдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Оҳангарон кентларидин Сам-сийрак⁵ деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён кўкалтош жардин мастлиқта йиқилиб ўлиб-тур. Ҳақназарниким, Нуённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нуённинг йиқилган еридин тоғиб, эҳтиёт қилиб, Нуённи Пискентга туфроққа тошшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқон ердин бир ўк отими бир баланд жарнинг остида Нуённинг ўлугини тоғибдурлар. Баъзиға гумон бўлдиким, Самарқанддаги қийнани сахлаб, Мўъмин Нуёнға қасд қилди, таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавғига мунча мугаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша йиғ-

¹ Л 5. — Шобихон.

² Л 5. — Пискент (پيسكنت) Қ. б. да Бишкент (بيشکنت, بيشکنت)
Таржималарда Бишкент.

³ Л 5. — Нукгалар ўрнида уят сўқини сўз ишлатилган. Қ. б. «мухлик» дейилган.

⁴ Л 5. оғизлагони (тўғриси оғизлагони бўлиши керак). Қ. б. таом егали.

⁵ Қ. б. — Сам-сарак (хамма ерда).

лардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён¹ топилиди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо² кўхистониға оштук. Масчонинг қуйи-ги кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйроқ бир чашма тушуб-гур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палгарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм бархам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»³.

Ул кўхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчода эканда Мулло Хижрий шоир Хисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу маглаъни ушул айёмда айтиб ойдим:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузукчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчода уруқни кўюб, Оббўрдан добонидан ошиб, Дахкат навоҳисиға келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб, қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетакрибдур, хон қошиға Тошкандга-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни сабт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Ғолибо ушул жиҳатидин бормоққа тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Хисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға, Тошкандга мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулғасиға келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Хисорийға машхур эди, яна иниси Султон Хусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб қелдилар.

Бизга қурбон ийди Шохрухияда бўлди. Бетаваккуф ўтуб, хон

¹ «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) فوت شد نويان

² «Абжад ҳисоби»да — хижрийда 907 йил.

³ Қ. б. — ҳамма ерда Масихой.

³ Эпитетимки, қутлуқ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтур-шилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ҳаммиз билан гўрға элтмадик.

қошиға, Тошкандга бордим, Бу рубойни айтиб эди.
қофиясида тарадудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳ,
мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър
айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубойни
хонга ўткариб, тарадудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий
жавоб топмадим. Ғолибо шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ
қилғондурлар. Рубой будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Кўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтисоси била
то ва дол яна ғайн ва қоф ва коф бир-бирлари била мубаддал
бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал Ўратепанинг устига келди. Бу
хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискент била Сом-
сийракнинг орасида буронғор ва жувонғори ясол ясаб эдим,
кўрдилар. Мўғул дастури била туғ¹ боғладилар. Хон оттин тушти.
Тўкқуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта
илигига² бир узун окбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча
узун бўзни уч туғнинг тутасидин кўйироқ боғлаб, туғнинг йиғо-
чининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди.
Яна бир туққа боғлағон бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир
бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлағон
ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб туққа
боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сориға қимиз-
лар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар.
Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч
ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг
тузуки холоғача Чингизхон ясаб қўйгандек ўктур.

Буронғор буронғорда, жувонғар жувонғарда, ғул ғулда, ҳар
ким ота-отасидин қолған ерида ўқ турар, буронғор била жувон-
ғарда ҳар кимнинг эътибори кўпрактур, уч сарироқ турарлар. Бу-
ронғорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмов
талашлари бор. Ул-фурсатта чаросенинг туман бегиси Қашқа Мах-
муд эди, хейли мардона йигит эди. Бекичик туманинингким, ту-
манга ўқ машхурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмов
учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охиқ
ғолибо мундоқ қарор топтиким, чаргада бириси юққори турғай
ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сом-сийрак³ навоҳисини
чарга солиб овладилар. Келиб Турок⁴ чорбоғиға тушулди. Ул ғазал
леким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганга
ғазал будур:

¹ Қ. б. — дамдама.

² Қ. б. — бир ўқузни илик сўнгагига.

³ Қ. б. — Сом-Сорак.

⁴ Қ. б. — Бурк (بورک)

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга махрами асрор топмадим.

Бу ғазал етти¹ байт турур. Мундин сўнг хар ғазалким ту
анди, ушул тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасига келдилар. Бир
кун сайр тарийки била сувдин ўтуб, ош пишуруб, йигитларни ва
чухраларни шўхлукка солдук. Ушбу кун менинг такбандимнинг
олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласига-ўқ Хонқули Баёнкули
била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалга бордилар. Барчага
гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи
гаҳқик бўлмади. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам ижозат тилаб, Урагеяга
борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Танбалга борди.

¹ Л. б.— олти.

ВАҚОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА¹

Хоннинг бу юруши бефойдарок юруш эди, кўрган олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ; бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандга эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади: маъдудиким, қолиб эди, қаллошлиқтин менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, тукқон эдилар. Хон додамга кўрунуш қилиб, Шохбегим қошига келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ беҳонумонлиқтин жонга етгим. Дедимким, мундоқ душворлик била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлик ва зорлик била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойик жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам оналарига, иниларига кўшилдилар. Мавоне рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни орага солдимким, Шайбоқхондек ганим пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулга мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бидуш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жахон сўхт,
Магзор ки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.²

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулистон ва Тўрфонга борғонде

¹ Тўққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

² Кучинг стар экан, оловни шу он ўчир: Агар аланга олса, жаҳонни куйди ради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига қўйи:

уд ҳеч монө ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда ўлур. Бу ҳаёлимдин ҳеч киши соҳиби вуқуф эмас эди, кишини оҳиби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳатгинким, онамға уд мумкин эмас эдиким, мундоқ сўзларни айтса бўлғай. Яна бир еча улдуғ-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидвор-иқлар била манга ирашиб саргардонлик тортиб юрурлар, аларга ам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абул-акорим Шохбегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин иво не фаҳм бўлур. Яна хотирларига кечарким, риюят топмоғон-ин магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатга шдақ тааммул қилдилар.

Ўшбу фурсатга кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу ҳаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шохбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамга ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг ярасида Яғо¹ деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим га ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларгача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштиллар. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам вокиф бўлди, хейли иштиробга бўлди. Голибо андоқ ҳаёли бор экандурким, бир ерда тушиб ўлтуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, букулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин шибу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шохбегим қошига келдук. Ўлтуруб, ўтган-кечган кайфият ва ҳологгин ярим кечагача ўлтуруб ийтиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва кўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтулдук мўғули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунги расмлик тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осиб-турлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

Улдуғ хон додам ҳам Тошканддин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб, келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улдуғ хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейин-ини эврлуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўккуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улдуғ хон ҳам кичик икки етгач, кўнуб кўруштилар, ғалаба қучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон тўккуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрқлар, хитойи атлас ва

¹ Қ. б. — Яғмон.

сонча тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилик соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам ғариб атворлик киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличка кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва ниёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёка ерда улғонгон учун бир нима рустойироқ, дуруштгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди. кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуг хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонга черик торгилар. Кандирлик добонининг йўли била мутаважжих бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Қарнон навоҳисидида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўттиз минг ченадилар.¹

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Аҳсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раёйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасиға эврулғаймен. Сўзни мунга қуюб, Айюб бекчикни тумани била. Жон Ҳасан норинни норинлари била, Муҳаммад Ҳисорий дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди. Қанбар Алини ва Соригбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб манга қўштиллар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била ўтуб Қубони бостуруб, Олайлуқ ўрчини била Ўш устига илғадук.² Сахар вақти Ўш кўрғонига гофиллиқта етиштук. Ўш эли чор: қила олмадилар. Ўшни топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Танбалнинг кўркунчидин ва бизнинг йироқ лиғимиздин чораларин топа олмаслар эди. Ўшқа келиб кирга Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслар тамом кирдилар. Ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахт ул экондур, яхши кўрғони бор, сарҳадта воқе бўлубтур. Эди бизнинг қуллуғимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдила Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қавла манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи кўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.

¹ Қ. б.—Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна к шулуштлар. Ўшал манзилда черикни сон кўрдилар. Ўттуз минг киши тахмин қилдилар.

² Қ. б.—Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳисидида Хўжанд дарёсини с била ўтуб, работи Чўбон йўли бирла Кабол босиб ўтуб, Олмалик йўли била ўстига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди. анбал хануз ўзига келтурмай, Ахси била Карнон оралиғида отлиқ-ёв черики била хонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шох ва хандак ила беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлок руш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибгин, голибият ва мағлубият ушаххас ва маълум бўлмас. чун Андижон тарафидағи эл ва улус а қўрғон ва вилоят аксар манға кирдилар. Андижоннинг эли ҳам итабғо мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, отирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши шоруб, хожа ва арбооблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, бизни бир тарафдин кюргайлар. Бу хаёл била ўшдин отланиб, рим кеча Андижоннинг бир қуруҳида Чилдухтарон рўбарўйиға елдук. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, ичкалик била қўрғонға киши кюруб, хожа ва арбооб била ўзлашгайлар. Биз йиборгон бекларнинг интиворида от устида-ўк уруб эдик, баъзи ургудамокта, баъзи хоболуд, кечанинг уч паҳри бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, бизни билмай, гофил ва уйқулук эл бир йўли-ўк, бир-бирига боқмай қувураб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўк юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Юсир менинг била-ўк тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамиъ эл қочмоққа-ўк юз қўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу дориндилар ўк кўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлиқ киши манға яқин сиғиниб келди. Отини ўккладим, юмаланиб борди. Бир нима босилгондек бўлдилар.

Менинг била бўлгон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлгон черик эли тамом кетдилар, биз тўрт кишидин не миқдор мугазаррир бўлгайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, қамчилаб, ҳар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўк қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни кўлга тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт катла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб ўк қўюб, гапимни ёндурдум. Икки-уч қурухгача элни Харобук ва Пашомуннинг¹ рўбарўйидағи пуштағача қувай келдилар. Пуштаға етганда Муҳаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, приша туруб қолдилар. Паришон бўлгон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу доритқон била рост ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб бекчиқнинг туманидин бир неча мўгул ўшдин биздин айрилиб қазоқлиққа Андижоннинг тирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг гавғосини эшитиб, ичкалик била илгаррак келиб, ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навб бўлур: бир улким, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечуким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «туққай», баъзининг «лулу»;

¹ Қ. б.— Жаробук ва Шибомун.

яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъхуд лафзни айтқай, то бу тарийқ била эл ёғийдин айрилгай ва ўз кишини ётдий фарқ қилгай. Ул юрушта маъхуд ўрон алфази «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Муҳаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сарт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўғуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тарийқи галат ғавғо била турмаб париншон бўлдук.

Ул қилгон хаёл бўлмади. Яна ёниб ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобий бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўрттар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичиндин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Қаллук¹ эди, Тутлук² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафига Хоконга намози пешинда чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқунчининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидаги доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Қаллук бўлгон кишиси била маҳалла ва боготтин тошқари пуштаи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи хануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилурига боқмай бетаваққуф ёғий сари тез-ўк тебрадим. Қаллукнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, вале черик эли чопқунга тарқаб эди. Рўбарў бўлгон маҳалла ўшанча-ўк бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилаврез-ўк ғаним сари мутаважжих бўлдук. Ёвук етгаз, тўхтаи олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвуғигача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Катгага етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўк дарвозага етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари, тажрибалиқ беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек араға тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонга яқин сизиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тошгла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўк ёндук. Агар қўрғон эшигига борсоқ экандур, бешаку шубҳа қўрғон иликка қирав экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўлуб, Работи Рўзак кентининг ёнига тушулди.

Бовужудким Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонга келур хаба-

¹ Қ. б. — Гулбек. كليلك

² Қ. б. — Тулук.

ри бор эди, бетажрибалиқдин ғафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзақ кентининг ёнига тубтуз ерга тушулди. Қоровул йўк, жангдовул йўк, ғофил ётилиб эди. Тоғ бошида эл чучук уйкуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб қияқриб айттиким, ёғий етти, қўпунг. Ушмунча деб, лахзаи таваккуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен хамиша, омонлиқда ҳам, тўн, ўқуввоқ чиғормай-ўқ такия қилур эдим. Қўпкоч-ўқ қилич, соқдоғни боғлаб филхол отландим. Туғчи туғ боғлагуча фурсат бўлмади, туғни илгига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдук. Ул отланғонда ўп-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишисини олгон била гебрадук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, ғулиға еттук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиклик, тувурлук, илгаррак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Али кўкалтош, яна Каримдод Худойод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик элитим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлагали хайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни хавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоқким, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илгимдағи ўқ била қолқонини ғарбчисига қўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чоғти, бошим қилич зарбидин қарахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эдим, кинида эди, қилич сугурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёшиб эдимким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солғондур: бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шоҳжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузарига тўп-тўгри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифрок эди, йиқилди, туруб они отлантуруб Харобук била Фароғинанинг оралиғидағи пушта била ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қуйи-рок ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале ўшқа бисёр танвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Но-

сирбек, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хирав кўкалтош, Нуъмон чўхра мунда туштилар. Яна ҳам йигит-ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Таъбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилар. Улуғ хон кўракнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғиаким, Қўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғига тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шахрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Аҳси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлғай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлгондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадурғонда Қанбар Алибекким саллоҳқа машхур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол бўлгон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўшқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оғанини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар туққонларим, буларга навкарлик қилғоним, Танбалға подшоҳлик қилғондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда беҳабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учига югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юруб эдим. Етиб кўрушуб, «иним баходур эмишсиз», деб илигимдин кўлдаб, чодирга келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёка ерда улғайгон учун чодир ва ўлтурур ери бетакалдуфона ва қазоқона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин кўпуб ўзимнинг ўрдумга келдим. Ярамни боққали Атика¹ бахши отлиқ мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр хозик эди. Кишининг маъзи чиқса, дору берур эди илдиэдин, ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа мархамдек дору кўяр эди, баъзига еғали дору берур эди. Менинг бу-

¹ Қ. б.— Абука.

умнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиз-
ек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка
ойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб,
ёқ сўнгалларини тамом олиб, сўнгал ўрнига доруни ун қилиб
олдим. Ул дору сўнгал ўрнига сўнгалдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб
а ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин
жиздурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутавах-
лим бўлуб, қочиб Андижонга кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар
ттифоқ қилиб, Айюб бекчиқни туман била Жон Ҳасан Норинни
Юрин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-
икки мингча киши манга қўшуб, Ахси тарафига йибордилар.

Ахсида Танбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шахбоз қорлуқ
эди. Ул фурсатта Шахбоз келиб, Навканднинг қўрғонининг олида
ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Нав-
кандга Шахбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандга
ўвук етилган маҳалда беклар арзга еткурдиларким, бу киши худ
мазм туубтур. Ясолни бузмай ёрукта-ўқ етиб борсак муносибдур.
Ўхистароқ юрулди. Шахбоз худ гофил экандур. Биз Навканд
иқиниға етган маҳалда туюб, тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу
йўсуулук бисёр воқе бўлубтур: ғанимни туюбтур, деб саҳл ин-
корлик қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмундок
нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳти-
момни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлик бефойдадур.

Тонг отқонда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажд
уруш солмадук. Навканддин тоғ сари Бишхорон¹ тарафиға чоп-
қун маслаҳатиға борилди. Шахбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб,
Навкандни ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз ёниб келиб Навкандта
ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоп-
тиллар. Бир навбат Ахсининг кентларини чоптиллар. Яна бир қатла
бориб Косонни чоптиллар. Шахбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим
отлик саҳлағон ўғли урушға чиқтиллар. Ўруштилар, босилдилар,
анда ўлди.

Ахсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик-
[лар] Поп қўрғонини беркитиб бизға киши йиборибтурлар. Сайид
Қосимни¹ бир неча йигитлар била йиборилди. Ахсининг юққориги
кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп қўрғониға кир-
тиллар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқе бўлди. Ул маҳал Ибро-
ҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим қўхбур, Қосим Хатика аргун,
Шайх Боязид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлгонларға икки
юзча ўбдон йигитларни қўшуб гофилликта бир неча Поп қўрғони-
нинг устига йиборур. Сайид Қосим эҳтиёт қилмай гофил етқон
экандур. Қўрғонға етиб, шоту қўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

¹ Қ. б. — Сихойрон *سحایران*

² Қ. б. — Сайид Қосим ва Қўхбурни ва Хушиқа аргунни.

равом солилиб, етмиш-сексанча ўбдон яроқлик йигитлар кирганда Сайид Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, кўнглакчан кўпуб, беш-олти киши била отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиги кўп беш-сардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрилиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон кўрғонининг муҳосарасиға машғул эдилар. Кўрғон эли кўрғоннинг яқиниға келгали қўймаслар эди. Йигитлар отлик чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоқлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳйла била мени хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоғи оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Муниг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебетурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тарийқимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадахлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсиға сол-сак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши уйрулғайким, муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси кўрғониға олиб борди. Тош кўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва маком таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин кўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлик била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган кўрғонларда қўйғон мўғуллари элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин кўпқоч, Ўш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, кўрғондағи мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутарадид эдук турмоққа, буларға хейли эътимод йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди.

Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Филвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибалиқдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал етти: уч минг яроғлик киши била келиб

Ҳирукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахсида киргач, яна баъзини кўрғонларга ва баъзини доруғалиқ ва таҳаллағи хар тараф-хар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида эздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб кўча-ўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида дукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал ошидин ислоҳ учун котроб келдилар. Урушқа таъйин бўлғонларни рлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға¹ олиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст эди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг сануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоққа эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзи буларни тутмаққа қўйғон эконурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимга айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ттти, кўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар аркта ва бу заифлиқ била биз тош кўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила шорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу саракатни қилдим, филҳол Шайх Боязидни тутти. Тўрғон йигитлар туш-тушидин ёпишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушқа тиландуқ. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасиға қилиди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға кўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа олди таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида гузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни кўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб кўчага тиқибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югуртtum. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин кочуруб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғиға ўқладилар. Отим буқилиб, ёғининг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўлуб бир ўқ оттим. Соҳибқадам Комилнинг² бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отиминг забунлигини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отга миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп кўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк кўрғон

¹ Қ. б.— кўрхона.

² Қ. б.— Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Коҳилми экани аниқланмади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпруқдин ўтуб, кўпруқни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари ўқ мутаважжих бўлдук.¹ Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти, Кўча орасида келадургонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалтош илгаррак эдук. Дарвозага рўбарў бўлғоч ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейинича ўқ юрдук. Мирзақули кўкалтош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек: ҳе, ҳе, деб ўта бергач, эшиқлик, тувурлук ердин менинг қўлтуғумға ўқ отти, қалмоқи жибагинг икки қад ёфроғини кесибтур. Қоча берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг қунгурасиға кўклай оттим. Бўрки қунгурага қадоғлиқ ўқ қолди. Дастори илгига чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўкқусиға сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб кутулди. Дарвозага бўлгон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Не-чўкким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош кўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубаширнинг Сулаймон отлиқ навқари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ушул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Кўли Гил шикдоридур; мардоналик изхори қилди.² Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навқари эди. Ўшда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға борғон киши келгунча дарвозада даранг қилдук. Борғон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўпчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз пули

¹ Қ. б.— бу иборалар йўқ.

² Қ. б.— Кичик Али ва Вайсбек хўб мардона ишлар қилдилар.

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафиға ёғий кишиси етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичкириб айтадурким, дойим таассуб ва дофинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не монедур. Бехуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваккуф чоғи эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсининг бир шаръисиди Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиддинг бир чўхраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишиси кўрунмай, Санг суйи юққори-ўқ юрудук. Ушбу ҳолатга секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шохим Носир, Абдулқуддус Сейдий Қаро, Хожа Ҳусайний¹ секкизинчи мен эдим. Бу сув юққори тавр йўлғини учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йирок хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир куруқ қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йирокдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзим яёқ бир пуштаға чиқиб қаровуллук қиладур эдимким, қалин отлик орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини, таҳқиқ қилғунча бўлмади, отланиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлга кечтиким, қовғунча буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юруй бердик. Қочғон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чехра бўла олмас. Нечукким, дебутурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст»².

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослик бор эрди. Филхол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлик хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шохим Носир била Абдулқуддус Сейдий Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

¹ Қ. б.— Хожа Ҳусайний, Л. б.— Хожа Хасий.

² «Енгилган сафга бир «хой» кифойдир». Қ. б.— ўзбекча: «Мағлуб харифқа кўй басдур»,— дейилган.

эди, оти бормагон қоладур эди. Дўст бекнинг оти ҳам бўлдури, қолди. Бу минган отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимга минди ва қолди. Хожа Хусайний оқсоқ киши эди, пушталар сари ўзини торготи, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалтош отнинг қўш оёқ олурға мақдур қолмайду эди. Қатраб-ўқ бораду эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай, юр, ўлук-тирик била-ўқ бўлали. Неча навбат Мирзоқулига боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедиким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмасиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга ғариб ҳолати бўлди. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвукроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курухга ёвук бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от ҳорибтур, ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга сончиб, тоғқа ёрмошай, зарби пойимга хейли зътимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам қотроп мажולי қолмайду эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвукроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвук еттим.

Бардаст айттилар: «Мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эҳтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалгидин мулоиймроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига кулоқ солмай юруй бердим. Дара юққори-ўқ борадурмен. Намози хуфтангача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврулдим. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануз мулоиймроқ айта кириштилар. Дедиларким:— Мундоқ этиб қаронгу кеча йўл йўқ, қаёнга борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ қўтарур.

Мен дедимким:— Менинг кўнглум тўхтамайду, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошига борай. Сизларга кўнгулларингиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муни қилмасангиз келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим — отим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким:— Қошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматга бўлғумиздур.

1 Л. б.— Хожа Хасий барлик киши эди.

Мен дедим:— Бас, сидки қавлунгизга ахд қилинг.

Мусхафдин муғаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийноне ўлди.

Дедимким:— Ушбу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон ёриб эдилар, ўшул йўлга бошланг. Агарчи ахд қилдилар, вале ит-лийнони тамом бўлмайдура эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича орудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйига еттук. Дедимким:— Кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ушул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувга еттук. Булар бу замон айттиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Оллимизда Ғаво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинг уч посиғача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедимким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедимким:— Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзни эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоқ от-мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур. Карнон¹ доруғаси Банда Али эди. Дедимким: Отимизга ва ўзумизга бўғуздин гузар йўқтур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муяссар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонға юзландук. Карноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдура. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али котроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнга солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб бир қўлда² отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга бир баландийга чиқиб, қаровуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад қушчи³ тўрт отлик била Ғаводин Аҳси сариға борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалигким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайдура эди, ҳароб бўлуб эди. Яна қўнгул тўхтамай буларға инона олмадук.

¹ Қ. б.— Кирмон *کرمان*

² Қ. б.— сув қозғон жарларда.

³ Қ. б.— қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу ахшом Карнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларни чиқоралинғким, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бөр эдиким, кўз стар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўрунадур. Хеч билмадуқким, не нимадур? Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чиқконда ҳарким бир тараф тушуб эди. Мухаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким: — Отлар икки кундукким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўёлинг.

Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдуқ. Намози дигар эдиким, бир отлик киши биз буққон пуштага чиқиб борадур, тонидим: Ғавонинг улуғи — Қодирберди. Буларга дедим: — Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят, шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулик ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанга миод қилдуқким, ушбу ерда ўк келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлик Карнон тарафидин Ғаво сари ўтуб борадур. Кимсен? — деб сўрдуқ. Жавоб берди. Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдага бўлди.

Қодирберди Ғавоийға қилғон миодқа тура олмадуқ. Банда Али дедиким: — Карноннинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда ҳеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердиға киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллотига келдим, қиш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тошиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алиға дедимким: — Қодирбердиға киши йибордингми?

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустой мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға, Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйкуға борди. Бу мардаклар пуркорлик қилиб, яна манга айтадуқким: — Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, ҳеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимға келиб айтадуқким: Юсуф доруға келадуқ.

Манга ғариб дағдага бўлди. Дедимким: — Англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким, Юсуф доруға айтадуқ: — Ахси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким:— Сенинг хотирингга не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бор-моқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким:— Мунча гавго ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким. Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай. Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлиғини айт! Агар иш ўзгачарак бўлгудектур, худ вузу қилай. Юсуф онглари ичти, вале анинг онтига ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қўптур, боғ гўшасига бордим. Ўзум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмақ керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт азин қохи дилафрўз.¹

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тиладур эдимким кўзум уйкуга борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яхёнинг ўғли хазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким:— Ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадиға ўлтургузуббиз. Ҳар ерда мушқил иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Холо ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким:— Сизлар бу йўсулук сўзларсиз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимға кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалли отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизинг ишимиз илгари борур эди. Холо яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишилари-нинг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ўшал ҳинда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қаср-дан кетиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлгон еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлук Мухаммад барлос ва Бобои Парғарийким, менинг жон тортқон навқарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдимки, гўё манга янги бошгин худоё жон берди. Мен дедимки:— Ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардақларни тутуб боғланг. Ўшал мардақлар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

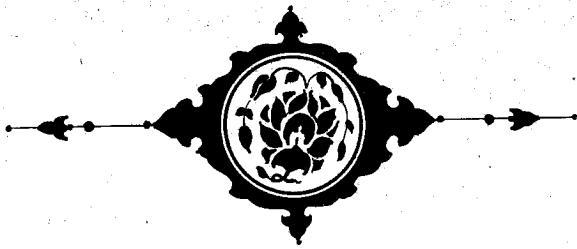
Мен дедимки:— сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?

Қутлук Мухаммад барлос дедимки:— Ахсидин қочиб чиқганда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимки:— Менинг беш-олти ини-ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким:— Бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлга боргон бўлғой.

Ўн киши тайин қилдилар, дедиларким:— Ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳирон хабар топқайсиз. Ўшул сўзда эдукким. Бобои Парғарий дедимки, мен ҳам бориб истармен. Ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Буқун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларким:— Юрунг, отланинг, бу боғланғанларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларга қўшулалинг.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайду эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир кўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кундук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонга кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додани кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда боргон-кўрган навқарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримга келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафга талаб қиллойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойида Фарғона вилоятининг Хуросон азимати била Илок яйлоғигақим, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва илиқларида таёқ ва оёқларида чорук ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобой Пашоғарийниқим, Хисравшоҳқа элчиликка йиборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисига Хожа Имод деган ерга келиб тушудди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳқим, қарам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятининг воқе бўлди, адно кишиларга қилгон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиқим, ул фурсатта андин улўғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жариди қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёнга етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағонийниқим, Чағонийён ва Шаҳрисафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қарнийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўл-

¹ Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари. (Сарлавҳа Қ. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очик қолган. Таржималарда «Тўққиз юз ки...» дейилган).

ди. Аму суйини Уёч¹ гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён сариғақим, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғақим, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мугаважжих бўлдуким, Коҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўргонида уй-элни беркитиб, яна бир маслахат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолқим, бурунроқ менинг қошимда эди, яхши қиличлар чошиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатҳоҳона сўзлар арз қилди.

Дарай Зиндонға етганда Қанбар Алибекқим, Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўргонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Сулгон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида қўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паршонлиқдур. Нечукқим, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд,
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар,
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар²

Умид андоқтурқим, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамби навқар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борқим, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблук била рухсат берилсақим, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлиқ бўлмағай».

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва урук-қаёштин ҳар неча изойлиқ³ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навқар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

¹ Л. б.— Уён.

² Ун дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимға сиғмайди. Марди худо бир нонининг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларға беради: подшоҳ, эса бир иқлим мулкани олса, яна бошқа иқлимни ҳам олиш фикриға тушади.

³ Л. б.— беадолик, (بى ادايلىق)

бўлб келиб эди. Тукғонлиқ ва хизматгорлиқ мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Бахлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзога қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлб, Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзога ва манга ва Хисравшоҳга ва Зунунга бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар, бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эрдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Удубек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ этиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжиқ бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай. Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд кўрғонларига мазбуг, кишиларини қўюб, ўзи Гурзгон ва Дараи Зангда ул кўхистонни беркитсун».

Менинг бу навоҳига келган хабарим бориб эди. Манга ҳам этиб эдиким: «Сем Коҳмард ва Ажарда ул кўхпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз кўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнеусидур».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулдур эдиким, паёпай элчилар ва талочилар жалд ва қадога била келиб, мундоқ ҳукмлар келтурғай эдиким: «Тирмиз ва Қилиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юккори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг қўнгли қавий бўлб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўринига ўлтурғон улуг подшоҳ фанимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай? Бизнинг била келган неким бўлган оч урук, уй-элни ва Боқи Чоғониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон сипоҳиларининг ва аймақларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутавагир киши кела бошладиким:— Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлигини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишкамиш ва Фулуд сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузулб, подшоҳ қуллуғига келгусидур.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отланғон хабари келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтамай, бўлган кишисини кўчуруб, Қобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлиқ Ўбдон эътимодлик бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту¹ йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Хисор. Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёкмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топмай, куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлиқ изҳор қилиб, истидьо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, қулдуққа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсуллуқ аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув қуйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авоситида жариди Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисидида бир улуғ чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортук тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанатин тек бир хутба ўз отиға ўкумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намақҳаромлик ковок ва бемазағўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлиқ қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ медин айрилибтур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайғач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд.»² Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилиға тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим: ул дағи тушган ериға

¹ «Шамту» — деб ҳам ўқилган.

² «Ул кечувларни сув олиб кетди».

борди. Ушбу кундин улуг-кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навқаргари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошадилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч кишининг қошида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз миң навқарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдингим¹ Дарбанди. Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғигача Султон Махмуд Мирзога тааллуқ вилоёт гамом анинг тахти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истиклол қилур эди.² Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Уёжгача дуруштлуқлар била муҳассиллик қилиб, бизни кўчуруб тушураг эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, галош йўқ бизнингдек қаллош ва муелуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқариға ихтиёри қолди, не молиға, не жонига.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон ахшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Филвоке шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосига етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор ҳаҷир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олтун ва кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тағойини кўшуб узаттуқким, Хисравшоҳни Ғури ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Қоҳмард бориб кўчни сўнғимизча Қобул келтургай.

Ул юрттин, Қобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук, ушбу кун и ўзбакнинг чопқунчисини Ҳамза бий манғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидаги жебаларни улашйлди. Ётти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлгай эди. Хисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар топтуқким, Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон³ ёқасида ўлтурубтурким. Панжҳир⁴ йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Қобулдин қочиб бориб, гаркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақтида Хубён⁵ кўтали била оштур.

¹ Қ. б.— Қаҳлуғдинким.

² Қ. б.— бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Оби Боро.

⁴ Қ. б.— Паншер.

⁵ Қ. б.— Хушён.

Сухайлини ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталга чиқоч-ўк жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Сухайл бўлмағай, Дедиларким, Сухайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Сухайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафгад нишони давлат аст.¹

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким. Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари борғон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўк илик кўшарлар, оз-оғлоқ уруш қондек қилур. Бот-ўк илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак²нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-қунига боқмай, Қобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондағилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто³ ҳазорасида эди, Панжхир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат килди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар дағи бу юртга мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончик ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсув, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлгон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртга қуллуққа келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оксарой ўлангига тушулди. Хисравшоҳнинг эл қуни зулм ва бесарликқа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир кўза ёғини торғиб олган учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўк жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Қобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, киш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағониёний ва баъзи Қобул устига бормоққа сўзни кўюв, андин кўчуб келиб

¹ Сен Сухайл юлдузисен, қасргача тобланиб, қасрдан чиқсанг ва кўзинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

² Нухаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

³ Қ. б.—Рустох.

Або¹ кўрукига тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Кохмардта қолгон уруқ саъб мухотара ўткариб, келиб қўшулдилар.

Тафсилли будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Кохмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Кохмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар, Боки Чағониенийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Кохмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин гараз ўзларини алардин айирмоғлик экандур.

Уруқ била бўлгон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Кохмардқа етган маҳалда Исиқончи² эли ёғиқиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або кўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир кўнуб, Чолок ўлангиға тушулди. Чолок ўлангида кенгашиб, сўзни мухосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлгон ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо буронғор одами била бизнинг улуғ чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жувонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидағи ўланга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурулар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғач-ўқ отасиға оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин даранг қилур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отларига кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариғи элға сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо буронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олли чун сув эди, мен ғул кишиси била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлуқ қадамнинг кўпругининг устига тикилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чиққон кишиси урушқа турмай қочқон била кўрғонга кирдилар.

Арkning хоқрези баландида қалин Кобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлик пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва

¹ Қ. б.— Аё.

² Қ. б.— Сиқончи.

баъзи йигитлар чопқонда тикилиб йикилиб эдилар. Буронгор тарафидин бир-икки йигит Кўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Кўрғон эли бисёр одарадилар. Муқимбекларни ораға солиб қуллуққа келиб, Кобулни топширмақ бўлди. Боқи Чағониёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафкат мақомида бўлуб, дағдаға ва тавахҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тонгласи бўлган навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, кўрғонни топширғай. Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлиқ ва даст андозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуг бекларни ва ичкиларни тайин қилдукким, Муқимни ва Муқимға тааллуқ эл-қунни мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Тебани¹ тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб, халойиқнинг хужма ва ғавғосини кўп кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавго босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебага тушти.

Рабиулаввал ойининг авохириди тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежангу жидол муяссар ва мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар² ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Карнуд³ ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва нақадрий қавмнинг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида туганур, Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг амим Улугбек мирзо замониди Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур, Ғалаба

¹ Қ. б.— Тена.

² Қ. б.— Пушовар (پشاور)

³ Л. б.— Казев (کازيو)

лавандликлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлук
Хожа Қофизнинг бу байтини тағийр била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд¹.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуг кўл
тушубтур. Гирдо-гирди бир шаърий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин
Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина
навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму² отлик мазордур:
яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул
элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад
тўғрисидадур. Хожа Рўшноий дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Ўқобайн
дерлар. Ўқобайндин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур.
Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ кўрғон
аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволик
ер воқеъ бўлубтур. Бу улуг кўл ва уч ўлангаким, Сияҳсанг
ва Сунан кўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ
остидадур. Ўланлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур.
Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар.
Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушхаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифидида
бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт
будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўхасту ҳам дарёу ҳам шахрасту ҳам сахро³.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб
ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушқи
йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Қошғар
ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх
ва Ҳисор ва Бадахшондин корвон Кобулга келурлар. Хуросондин
корвон Қандаҳорга келур. Ҳиндустон била Хуросонга восита бу
вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойга ё Румға
борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн
минг от Кобулга келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма
минг ўйлук корвон Кобулга келур. Ҳиндустондин⁴ оқ рахт ва
қанд⁵ ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўн савдогар бўлғайким,
дах си, дах чилға⁶ рози булмағай.

¹ Қандай яхши вақтлар эдики, неча кунлар бош оёқсиз бир
қанча ёмон оғликлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

² Қ. б.— Хожа Шамс. Л. б.— варақ четига форсча: «Асл Хожа Шамсиддин
Жонбоз мегуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд»,— деб
ёзиб қўйилган.

³ Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айлантирки, бу ер
хам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

⁴ Қ. б.— «Ҳиндустон» сўзидан кейин *برده تاجر* сўзи бор. Л. б.— Тўрт харфлик
бошқа сўз бор, ўқилмади.

⁵ Қ. б.— «ва набот».

⁶ Дах си, дах чил — ўнга ўттиз, ўнга қирк учдан бир, тўртдан бир маъносида.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топиладу.
Ҳиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсёр ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўқсумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсериё ва сардсериё мевалар Кобул тавобеида қўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсериё мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ қўптур. Мен олу-болу ниҳоли кетуруб эқтурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсериё мевалар мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эқтуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Қўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Қўҳистондин асал келмас, Кобулнинг ривочи ҳўб бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саид Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машхурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки: «Лаззати май маст донад, хушёронро чи хаз»².

Эқини яхши бўлмас³. Агар Хуросон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф хавоси бор. Кобул хавосидек хаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушхаволиққа машхурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт ҳўб ўланг воқе бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки қурух бўлғай, яхши ўлангдур. Ути отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир қурухдур, кент ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Тенанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, муҳтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Қобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияхсанг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуқ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машхурдур.

¹ Қ. б.— Бухородин.

² «Май лаззатини маст булур, хушёрларга бундан нима баҳра бор?»

³ Қ. б.— Шу ибора бор: «Зироти жоруйи пажди(?)дур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

⁴ Л. б.— Чармгарлар.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятка кирмағи мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Хиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдаур¹. Юқорироқ Жавақ кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрирағи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар, Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғўрбандтадур. Парвон йўлига ёвукроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Хинжонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.² Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомийён ва Сайғон³ била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар, Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб⁴ йўллари сув улуғ бўлгондин, ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убур мутаазирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тарийқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Хиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини⁵ ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Хиндустон черикларигақим келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Хиндустонни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас, Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

¹ Қ. б. — Панжшер.

² Қ. б. — «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.

³ Қ. б. — Сайкон.

⁴ Қ. б. — Обдара.

⁵ Қ. б. — «Ва Савод суйини» бор.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шахрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожӣ ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва нақларидур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлмай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида валоятчаларниким, бир улур вилоят тахтида бўлмай, туман дерлар. Ва Андижон Ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парғана дерлар. Агарчи Бажур¹ ва Савод Паршовар² ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобеидин экандур. Бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонға кирибтур. Вилоятлиғи қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улурғоғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагархор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи³ ва жамиъ қуттоут-тарийқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруқсойнинг оёғи Қоратуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл амин бўлди.

Ғармсёр била сардсёр орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқ сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин инғач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур кўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим, Боғи Вафоға мавсум, рудка мушриф, руд кўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳорхонни босиб, Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилған йили қила келтуруб, эқтуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунғи йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухороға ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафий.

¹ Қ. б. — Бижовур.

² Қ. б. — Пашовар.

³ Қ. б. — Кархжи.

оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчамаи бу пуштанинг устида воқе бўлубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида дахи дардах ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғаргон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқе бўлубтур.

Кўхи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқе бўлибтур, Бангаш била Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўкесмас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўхи Сафид дерлар, Қуйи жулгада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволик ерлар бор. Сувлари совук, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур кўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Кўрғон баландида воқе бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк кўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонотнинг орасидадур. Ҳар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласига қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин қелур йўл агар Қўруқсой била келсалар, бир йўл Дири¹ кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруқсой қуйи Қоратудин² ўтуб³ Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин⁴ ўтуб, Бодич кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Хиндукуш тоғиға пайваста қорлиқ улуг берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангға ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нух пайғамбарнинг отаси Мехтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Мехтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул эли хейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал «коф» ўруниға «ғайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвуқроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-бирига қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, қуйироқ Борон суйиға қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Дараи Нурдур, ғайри мукаррар ере воқе бўлубтур. Даранинг пешгоҳида кўрғони бир тумшукнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шолипояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсериий ме-

¹ Қ. б. — Дибри.

² Қ. б. — Қуробук.

³ Қ. б. — «Ўтуб»дан кейин «Улуг Нурдин Борон суйини кечиб, Бодич кўталидин ўтуб» ибораси бор.

⁴ Қ. б. — Қараноийқриқ.

валари бордур. Озрокча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машхурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятликроктур. Агарчи иккала-сининг кайфияти шухратича йўктур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Қунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқе бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидяр. Агарчи улудуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озрок берулар. Чағонсарой суйи шарқшимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур. Қунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Қунардин бир шаръи юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилгон ерлари холо мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата канди¹ дерларким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдир. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Қўҳистондаким, Қунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шоеъдуким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмогон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, тақаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилгон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамий бу Қўҳистон эли муттафикул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи муеулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улур рудким, Чағонсарой суйиға машхурдир, Чағонсаройнинг шарқшимолидин ва Бажурнинг оркасидин келур. Ғарб тарафида Пич

¹ К. б. — Мулата кандӣ ملتہ کندی

отлик кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувга ко-
тилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур
чоғирига ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас.
Сув юққориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келту-
рурлар. Мен Чағонсаройни олгонда Пич кофирлари бу элга
кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шоеъдуким, ҳар кофирнинг
бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрунига чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобеидиндур, вале
муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўхустон-
да воке бўлуктур. Орқасида тоғлар тамоm кофиристондур. Тавре
гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале
жўшида қилурлар. Қишлар товукни бисёр парвори қилурлар. Эли
шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида
ножу¹ ва чилғўза ва булут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур,
ножу ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин
юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Кўхустон
элининг чироглари тамоm чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар,
хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир
жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг
орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди.
Дерларким, йиғочдин-йиғочга нишебга боқа бир газ отими учар.
Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб
чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор
тушти. Бу тоғларда луча² қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун
дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, ка-
бутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлиғи кабки дарича бўлғай,
ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят
қилдилар: қиш бўлғоч тоғ доманларига тушар, агар учурсаларқим,
узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сич-
қон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди
андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжҳир туманидур. Йўл устида воке бўлуктур. Кофирис-
тон анга бисёр ёвуқтур, кутгоут-тарийқ куффорнинг мурури
Панжҳирдиндур. Куффорга ёвуқ учун мундин ҳам кесим³ олурлар.
Мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилгонда, кофирлар ке-
либ, Панжҳирдин қалин киши ўлтуруб, қўп харобликлар қилиб-
турлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталарни
банд дерлар. Ғўр⁴ сари бу кўтал била борурлар, ғолибо ул жиҳат-
дин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини хазоралар шугл қилибтур,
бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд
тоғларида кумуш қони ва ложувард қони бўлур.

¹ Л. б. — *نوج* Қ. б. *نوحه*

² Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б. *نوج*. Қ. б. — *نوحه*

³ Қ. б. — ким.

⁴ Қ. б. — Ғўри.

Яна кўх домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундрокдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқе бўлғон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда ройиж эмастурлар. Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курраи Тоziён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андақ қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Гурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Ригиравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобеи кентлардур, Кобулнинг ғарби-жанубида улуг қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дуғоба, Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон¹ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафолиққина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобка эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуг чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир қурух-бир ярим қурух

¹ Қ. б.— Ламғон. Л. б.— Ламғон.

юкқори боқа доманада тоғнинг¹ тубида чашма воқе бўлбтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воқе бўлбтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азиянинг кароматидур. Сеёронга важҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлик қилдурдим. Чашмани гач ва соружа² била даҳи дардах қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлик, гўниялик тахти бўлди, тамом арғувонзорга мушриф, арғувон гули очилғон маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била кизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғарбижанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарбижануб тарафидаги пуштанинг устига келтурттур. Пуштанинг устида улўғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юкқорироқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдим. Бу ариқнинг тарихи «жўйи хуш»³ топилди.

Яна, Лахугар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархиндур. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лахугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авғоншол элдур. Кобулда бу лафз шоедур. Ғолибо авғон⁴ шиордурким, Авғоншол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шихобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни Ғабакоти Носирийда ва баъзи Хинд тарихида Муиззиддин битиб турлар.

Учинчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар, Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандоҳорни ҳам Зобулистон доҳили тутубтурлар. Кобулдин ғарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнидин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Кобулга борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти қориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олма-

¹ Қ. б.— боғнинг (?).

² Л. б.— сорух.

³ Жўйи хуш — جوی خوش Рақам билан 925.

⁴ Қ. б.— афғон.

си ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонга элтарлар. Экини бисёр пурма-шаққаттур. Ҳар микдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфроқ ҳар йили кинорурлар. Вале Кобул экинидин муниг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонга борур. Бу элини яхши маҳеули рўяндур.

Саҳро нишини ҳазора ва афғондур. Кобулга боқа Ғазни ха-миша арзонлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ мусулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдурахмон Ғазнининг ақобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва парҳезгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорат Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини олгон йиликим, Қўхат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чошиб, ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўтуб, Оби истоданинг ёни била Ғазнига келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳарриқ бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяга тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловот айттилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Аеру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнидин шимол сари уч йиғоч сув юкқори, султон бир улур банда солибтур, бу банданинг балаңдлиги қирқ-эллик қари бўлғай, узунлиги тахминануч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элини талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин диқақаи номаръи қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилгон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди. Тенгри июнятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сихан дур. Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон

¹ Қ. б.— Сихон.

килур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёгин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилгонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёгин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машхурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин етти-секкиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз кўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истехкоме эмастур. Носир Мирзо била ёниқиб мирзоға хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топкан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом куттоут-тарийқ афғонийдур, мисли Хугённий ва Хирилча ва Тўрий¹ ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуг ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг куттоут-тарийқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туштуз келур. Кўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсёр била сардсёр орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобеидин Пичғон² эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмигача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар.

¹ Қ. б.— Бурий.

² Қ. б.— Жийгон.

Бу тадбир била галаба қуш тутарлар. Андоқ муболага қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким¹ бўғузлариға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машхурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Муниг анорларини тамом Ҳиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хушрангроктур.

Яна бир Бадров бўлукидур. Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандта атроқ ва аймоқ саҳронишиндур. Бу вилоятнинг саҳронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин қуллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин қуллийроғи Махманд³ афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамго ва саҳронишини била секкиз лак шохрухий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: гарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, ваъжи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилиқ яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсулук тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу⁴ ва чилғўза ва балуг ва зайтун ва ханжаклик,⁵ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, вале гариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча⁶ ва маймун ва нилагов ва кўтаҳлой, балки бу мазкур бўлғон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жонивор бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Гарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндон ва Дараи Сўф ва Гарзавон ва Фарғистон тоғлари, бир йўсулук тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси яқдаст

¹ Л. б.— бу жойлар тушган.

² Л. б.— бу жойи тушган.

³ Қ. б.— Меҳманд.

⁴ نازو

⁵ Қ. б.— чанжаклик.

⁶ Қ. б.— навха. نوحه . Л. б. . نوحه

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйга созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопкудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Такоблари берк¹ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари пастиларда воқе бўлубтур. Ғўр ва Газю² ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйга созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блғон тоғларнинг берк ерлари куйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари элларига муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, туш бўлмас»; дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас ваэблиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш қори улуғ тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуктур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжақ³ ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжақдур⁴ ёруғ куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохлариға ўт қўйсалар: ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочининг куймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-куруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўрунҷка палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонликлари бу оралиқдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай қишлоққа, яйлоққа ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлик йигитлар бориб, тутқовулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак будут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида қишнинг охирларида ўрдақ қалин келур, бисёр

¹ Қ. б.— теранг.

² Қ. б.— Карбу.

³⁻⁴ Қ. б.— Чанжак.

семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнаға таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ гайри мукаррардур.

Тутмогининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инча таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлиги бир қарши бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғокча тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ қовоқ-ўқ турур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тарийқ била қалин қуш тутарлар, вале қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар. ва муттасил учарлар ва паёт учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тарийқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоэким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тўр қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жаж¹ боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна қуз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна қўқ шобокдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солғон замон-ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Қуйи-роқ бир муносиб ерда жаж боғларлар, жаж боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чиғдек тўкурлар, бу чиғни сувнинг тўкулур ерида ковок қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоққим, сув бу чиғқа шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув у қуйи борур, балиғ чиғнинг устида қолур, маст бўлғон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Парвон суйида. Исталиф суйида бу тарийқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўкулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ пояси-

¹ К. б.— хаж. >

дек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қалагон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тарийқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўкуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдек тўкуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлиги бурунги чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар улду чигнинг ичига кирар, улду чигнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуйиғи ичкариги оғзини, андоқ қилибтурлар, юққориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғзидин ўтуб, улду чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг тишлар¹ жиҳатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбудур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлгон чигка тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда қўрулган эмас.

Кобул олгондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матои била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларға-ўқ тақсим қилилди. Ғазнини тавобеи ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор гуманини ва Мандровир ва Даран Нур ва Кунру, Нургил ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била қазоқликларда била бўлуб келган бекларға ва йигитларға баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балодурким, ҳаминша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозан шаҳро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст»².

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятига келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ еткуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчаларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор тошиб,

¹ Л. б.— шишлар.

² «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобеиға, ўттиз минг харвор ошлик таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазарасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар ййборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурох йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хоннинг ўғли Ер Хусайн Баҳра тарафидин куллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ерсув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушиға қарор топти.

Шаббон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: ҳайрате бўлди, филвоқе жойи ҳайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятиға келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамаат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолғон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга кўшуб келиб, Жўйи Шохийдин ўтуб, куйи Қўшгунбазға тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятидин бирор нима еткуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуғларидин Пихиким, корвони била экандур, келтурдилар. Йўл айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳам қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға¹ тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўгиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Қўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар, Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожа Муҳаммад Аминға айтурким, Қўракатри Бикромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу юрда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

¹ Қ. б.— Жанруд

Боқи Чағониёний арзга еткурдиким, сув қечмай ушбу ердин ора қўнуб Қуҳат отлук ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлик ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзга еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуғ ихтиёр киши Қуҳат сарини маслаҳат қўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонук ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушудди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар¹ да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманаларига тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Ҳисрав Кокиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чоштгоҳда Қуҳатни чопилди. Қалин гов² ва говмиш тушди. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озоқ қилилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасигача чошиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзга еткурдандек нима черик элига тушмади. Бокибек бу савйдин шармандароқ бўлди. Қуҳатта икки қўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрув маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нагар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай.

Ёр Ҳусайн Дарёхонинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидъо қилдиким, Дилазоқ ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийга фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличдин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Қўҳатдин руҳсат берилди. Қўҳаттин кўчуб, юққори Бангаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Қўҳат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Қўҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб, даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаид Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билдур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзга терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йиғитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушлук-тушидин юруб, бу афғонларни жазосига етқургайлар. Тушлук-тушидин юрган бида уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз элик афғонни чопқуллаб олиб, баъзини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олдида ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

¹ Қ. б — Пиштовар.

² Қ. б — ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртта калла минора кўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Хангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора кўпорилди. Хангудин кўчуб, ора кўнуб, юкқори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопкунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир кўнуб, тонгласи бир тепадек инишдин иниб узун-узук тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг кўлимизда бир-икки курух экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқе бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар тошилди-ким, туздаги қабойили, шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзога бошлатиб йиборилди. Кивининг сингир экандур, бориб бир замонда олиб, қатли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора кўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улуғларидан Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўҳатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чошиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамбиятлик элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даштти чошиб, ул йўл била чиқарға кўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопкунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилулур эдиким, буронғор, жувонғор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яроғланиб

яёқ ўрдуниги гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўқ бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била томон черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машъал била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишиниги бурнини тешиб, черикдин эврулур эрдик. Бурунғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим эврутув эрдук. Бурунғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайид Хусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мирзо хон Абдураззоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Ғулда улуг беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамиғ рудлариниги бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвук воқе бўлубтур. Ушбу қўруқ рудтин саҳар кўчуб, намози дийғар Даштнинг кентларига чарида отлик черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чошиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонгғача, тонгласи тушгача кейин қолғон юклуқ гала ва тева, яёқ-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва кўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуқтуруб, қалин ок рахт ва аққир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чошти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвукроқ тушулди, андин кўчуб, Ғўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Сангсўрох йўликим, Баркдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Ғўмал рудини ёқалаб Баркга етмай бу ҳам Фармул келур. Ғўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Ғўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар тошиб, ўтук. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Ғўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуг бўлса мушқилдур. Бу йўлда ҳам тарадуд бўлди, ҳануз сўзни бир ерга қўюлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юруни қарор берур хаёлда эдим. Йиди фитр эди. Мен ийд гуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарбий тоғинингким, Қўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшугидин эбрулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор тошиб, тумшук

йўлига бўлбтурлар. Ғулдин фориг бўлгунча черик эли тамом тум-
шук йўлига туз олиб, аксар Ғўмал рудинин ҳам кечибтурлар, чун
кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ ёвуғини билмай, арожиф
сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Ғўмал рудининг ёқасида
ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки
кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Ғўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юру-
дук. Бир-икки курух борилиб эдиким, кони тутулгон бир неча
афгон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари
мутаважжих бўлдук. Аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб, дома-
надағи ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афгон бир
парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар
ери ҳам йўқ эди. Султонқули чаноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди.
Менинг қошимда бир қилгон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби
риояти ва тарраққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлук қадам бир
афгон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-
ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кена
бир афгон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмиси-
ғача юмаланиб келдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афгон-
ларни дағи асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Мехтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб
сари боқа юруб, уч орада кўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мултон
тавобеи кентларидин Била деган қасабачага етишилди. Эли кема-
ларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар.
Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолган эллар оролда
кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб
ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир
Кул Аҳмад орук эди, бир Мехтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо
навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт
ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли
кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлу-
ғига эътимид қилиб қиличлар иликларига олиб, шамширбозлик
қилиб, тикка қила бошладилар. Оролга ўтганлардин Кул Боязид
бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини
сувға солди. Оролнинг ул юзидағи сув икки-уч хисса бўлғай эди,
бу юздағи сув бир хисса. От уздуруб ул юздагиларнинг муқобала-
сида бир ўқ отими ерда пойобқа чикти, сув отнинг қаптолида
бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини
тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур
эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди.
Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз
яйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб,
ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди.

Ёғийни қочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, рахт ва гала-қора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавулук мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёкалаб, сув қуйиға боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопа-чопа отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандаи чопқун эмас, тамом уйдур. Даштта худ кўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элиға тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидағи кўчларда худ андоқ бўлдиким, бир қуллукчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўшлугидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазохим бўлғон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдим. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Мехтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўллубтур, бу мазорни кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллук рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шохбек навқари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача қоровуллукға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ кўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсиданким, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид худ йўқ эди. Ахёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув инча пойчадин эди, гилемларни бир ерда ёғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, хилват сўзим бор. Хилват қилилди: Арз қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўтқариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳқиқ-қилинг. Ғолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чухра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асру кўб борди. Тукғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Қоҳмардда ул ҳам бу бадбахт мардакнинг иғво ва

ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзога бошлади, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-Ўбдон кишилар яёқладилар. Шоҳ Махмуд ўғлокчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Фазнигача черик элининг отларига бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чошиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодга етдук. Ғариб улуғ сув назарга келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулғасининг ва Ғазни рудининг Қорабоғ ўлангининг баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодга бир қуруқ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу қушларнинг юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувга солди. Бир неча киши ярим қуруққа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун қолибо суйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодга келур рудининг ёқасига келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар топодмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўҳ-наноний била Саридех хандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улук кириб эрди. Андоқким, дехи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен қўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида дехи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Қобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж заҳмати била тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навқар-савдарига вилоятларидин бирор нима теғуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Кўшгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилғач, Дараи Нур эли бир нима саркашлик қилгон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг қўргонининг берклиги ва ерларининг шолитор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлур эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикни эҳтиёт қилмай мундоқ, якраҳа йўл ва бўртоғ ерда паршон чопқуна қўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паршон борғон чопқунини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг қўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳлулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳлулга берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсухбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний дфғонини чопарлар, ёз бўла тамоғ айтмоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва моллариким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасиға келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлгон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга¹ бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлик ўғлини Бадашонга йиборди. Муборакшоҳқим, оталари Бадахшон шоҳларининг бекаридин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъаи Зафарқим, бурун Шофтеварага² машҳур экандур, кўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад³ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчиси эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Рустокда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Роғий ҳам оталари шоҳларнинг бекаридин экандур, Роғда ёғикти. Жаҳонгир туркманқим, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб, бир неча қолғон-қочғон сипоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носирмирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешнинг анғиз ва иғвосидин жамий ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиуззамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Ҳирийда Султон Хусайн мирзога мулозамат қилдилар. Буларқим неча йиллар мирзога ёғийликлар қилиб, анвоё бедаблиқлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзонинг қўнглида не доғларқим йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навқар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди. Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмақлари мумкин эмас эди. Бадиуззамон мирзо худ буларнинг илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

¹ Қ. б. — Қамбар Алибек.

² Л. б. — Шоф танвар.

³ Қ. б. — Маҳмуд.

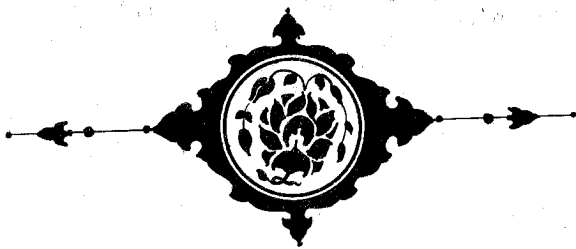
Султон Ҳусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонликларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилган сойин бу рухсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундуқ тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигинда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидаги вилоятларға не қилгайсен? Бир неча насихатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Қўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ ҳаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек¹ олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чиқмай, Ишқамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари торгти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яхши-ёмон мингча кишиси биал Қундузни қабамоқ дояси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Ҳисор устига мутаважжих бўлгон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди. Ҳисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Ҳисор кўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжих бўлди. Ҳануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар еткан била ўк чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўк Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Хохарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айткандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдаги навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торгтилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳатлик мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

¹ Қ. б.— Носир мирзони нақибадек.

ВАҚОЕИ САНАИ ИХДО АШАРАЧҚА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, ноқис воқе бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматига борди. Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди. Боғи Наврузий отлик, Варасасининг рухсати била якшанба куни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шохбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинга тортилиб, хатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳига қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориг бўлғондин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдимким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдимким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шахрда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остига қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остига қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўк отими қуйи борди. Уяқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлғон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қўшти. Нурулло танбурчи қошимда соҳ чаладур эди, яна бир соҳ ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр

¹ Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдиким, созлар бир-бирига урундилар. Жаҳонгир мирзо телада, Улугбек мирзо солгон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлгоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўттиз. уч қатла ер тебранди. Бир ойгача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдиким, ислоҳ ва мараммат қилгайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синук-бузугини буткариб кўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилгон азимат¹ беҳузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинроқ қолиб эди, беҳузурлуқни ўтқариб, қўрғонни буткариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Хануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг¹ оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёрига² етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадинким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятга ва бу вилоятга зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоқға етқурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган билаўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Қалоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чошиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарби-жануб тарафи буржиндин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин Қалотни олғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, сует бўлгон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимга бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинлариға осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақаға музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни мирзоға уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

¹ Д. б. — Шернинг.

² Қ. б. — Тозиға.

мунча урушиб, зўрлаб олганимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари бока Саво санг ва Олатоғ ва ул навоҳидағи афғонларни чошиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зуҳурға келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ямонлиқлар андин воқе бўлди. Хасис ва замухт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шоядким, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панчхир ва Қадий Ҳазора ва Қўшқак¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шоқир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға етук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборитурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз гуноҳ мендин содир бўлмагунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўтқариб келдилар.

Боқи Гогийёнийнинг қорвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Хусайн Дарёхон Качакутта эди, Қухаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилазоқ била Юсуф зайн бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ямонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор супор
Ки рўзгор туру чокарест кина гузор.

¹ Қ. б.— Қўшқак.

² Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматқордир.

Бу киши бир-икки қатла қор ёғқунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб едук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоё беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатига кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш кўкалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, кўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўкни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзига ғофил ёвуқ-ўқ кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг қўпраги Дараи Хушта кишлоғон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим курухга ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур, йўлдин куйи ҳам эллиқ-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб елга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўк теvasини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, ҳазораларнинг кишлоғон юртлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била берkitиб, элни тўсуб урушадурлар, муни эшитгач, тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб² урушадурғон ерга етук.

Ул киши қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг иш-коли бор эди. Тағоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ-ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлга мутаважжих бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўкни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким: — Сиз мардона бўлунг, менинг бошимдан мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини³ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтаи олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бан-

^{1,2} Қ. б.— тушуб.

³ Қ. б.— тўпчини.

гашни жулду берилди. Хотам кўрбеги ҳам бу юрушта ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўкалтошнинг мучаси кўрбегиликни Хотамга иноят бўлди. Кепаккули Бобо ҳам бу юрушта яхши юрган учун бир кентни Кепакка иноят қилдук. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатида чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиштурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима коҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлди эди, ёнуб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушулди; бу қиш қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоштолида эди. Кеча чоғдувлукқа, чиққонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичида ҳазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрулдиким, Шайх Дарвиш-ни ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличка борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин ой туғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким, қирқ кунгача мени буёндин ул ёнға киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пижғон дараси алаҳусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлик била машҳур ва маъруф эдилар. Черикин Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб саркўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа етқурдилар.

Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳфадек нима ясаб, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлик хануз яхши бўлмайду эдиким, ўнг юзумга добуғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусхил ҳам ичтим. Сехҳат тошиб, чорбоқға чиқтим, Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар анғизлик мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши-корасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч

иш ва сўзе воқе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва ниқор бўлмай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичқирушуларким, олдиму, олдиму? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур. Бу сўз аларга балое бўлур. Бир кетмакларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа тортдилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайни мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъига азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайид Султон Али хоббининг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлдурғон улур подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик биллаким борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини¹ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиклар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўткара-ўткара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлик тортдилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонга чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлур, ўзи келиб қўрғонга чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналик била жон тортмоқда дақиқаи номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийға етганда тенгри раҳматига борди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккида Хирийда Шохруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлик қилғон эмас. Онаси Фирузабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Оқобегим

¹ Қ. б.— Ҳусайн сўфи.

ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Хусайн мирзодин улуғ эди ва навқари эди, вале девон бошида хозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Оқобегим мирзонинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирзонинг набираси, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийликни тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Таъби назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ местудам худро,
Дар шеваи зухд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зухду, чи салоҳ,
Алминнату диллаҳ озмудам худро¹.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоклиқларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, ўғли бўлуб эди. Ҳирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: қийқ кўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин қуйи ичка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқолиқ бўлуб эди, хушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди. Қора қўзи бурк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

А х л о қ в а а т в о р и: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандур-ким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-қучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотга шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға тоштуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичқуга тушти, қирқ йилға ёвуққим. Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмағай, вале ҳаргиз сабухий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Хусайн мирзоча қилич чопмиш

¹ Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю, яхшилик нима бўлди? Худога шукрки, ўзимни синадим.

бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Хусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас-тур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и: қазоқликларида бир мартаба Гургон суйини уздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Хусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Хусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Махмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдлик Саъд бинни Хусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олгондин сўнг Чинорронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олгон била Хуросонни тўхтатти.

Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисида Чекмонда Султон Махмуд мирзо била урушиб ёлиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қорақўйлуқ туркманларга қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви¹ чикти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай, Хуросон вилоятига кирганда Султон Хусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчироғда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб оломай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Ҳисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Хусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни бутқармай ёнди.

Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шохбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқе бўлур. Султон Хусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисига йиборган экандур. Ўшул уруш куни Астрободқа боргон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни Бойсунғур мирзога олдуруб, Султон Хусайн мирзога келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Хайдар мирзоким, Сабзаворда² Бадиуззамон мирзо ўтрусида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

(Мирзонинг (Султон Хусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва

¹ Л. б. — Сивби.

² Л. б. — Сазор. Қ. б. — Себзор.

ясоқликқа тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоқ-ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: муддин қирқ танобни мазруъ қилиб хосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улүфасига ҳисоб қилурлар ва қолғон қирқ танобдан ортуқ эксалар мол берурлар¹.)

В и л о ё т и: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳирийдек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонғирлик ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин тортмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортамади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улүғ Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шохғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш
Чист номи, ў, кужо бошад надонам хонааш².

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматини Султон Ҳусайн мирзо Шохғариб мирзога бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ кўргани учун аксар ёғиқтилар. Иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодин Оқбегим отлик бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кенак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккиннинг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлиғи ортконда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳиликни тарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Сухроб мирзо отлик. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллик қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисидида бир беиътидоллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқта муни ва Шох Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур,

¹ Бу қавс ичига олинган парча ҳар иккала босма нусхада йўқ, Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 кўлзма нусхасидан олинди.

² Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободга ўшул гумроҳлиқ ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баходир дерлар эди. Хеч андоқ иши зоҳир бўлмадиқим, битимакка лойиқ бўлғай. Таъби назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи пай сайд ки гашти,
Фарқи арақи дар дили гарм ки гузашти¹.

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилари, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шох Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мингли бий оғача отлиқ мирзонинг ўзбак ғунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қабағонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Масъум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлиға қилди. Ҳирийға келтурганда улуг тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале оқ қилса қаро қилса. Шохбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди. ул худ зиёда умре топмади.² Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Таъби ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Попо³ оғача эди, ғунчачи эди.

¹ Ов кетидан юришининг билан чанга ботдинг, қизғин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

² Л. б.— бу иборалар тушган.

³ Л. б.— бобо.

Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди. Ёлғиз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлик озоқ бекларининг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир киз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсанқули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануж вилоятини анга берибтурмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Хиндустонға келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини бутқарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқғон тўрт қизи: борчадин улуғ Окбегим эди. Бобур мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси: Муҳаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Қарокўзбегим отлик, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй қилди. Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Оғабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайид Барака отлик. Мен Самарқандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзоға бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Хусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди. Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Хусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим сақлаб эди. Хирийдин Кобулға келди. Сайид мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг, ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улукқина бўлғон эмиш. Учунчи қизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортукчи Сайид мирзоға машхур эди.

Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлик, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Хусайн Султон отлик. Хиндустонда менинг мулозаматимға келдилар. Роно Сангонинг ғазвида бор эди. Бадовуни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўро Султон отлик уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлик, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввал олғон хотуни Бека Султон-

бегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди нақў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў¹.

Тенгри ҳеч мусулмонга бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу инисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни Мирзоға еткурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлик. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўъмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиктилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди. Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғача-ким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди. Попо оғачанинги ўғлонларини ўғлидек сахлар эди, Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларининг ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва ихтиромларни иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби ҳийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди, Мирзо кўруб, севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

¹ Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотун шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.

Яна кичик-кирим гума, гунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва гумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Хусайн мирзодек улуғ подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрининг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз-зино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади.

У м а р о с и: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзога атка қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларга қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга Султон Хусайн мирзога бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзога қайси таври хуш ёқиб асру улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу маргабада эдиким, Султон Хусайн мирзо қазоқлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, ҳаҷор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олгондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб марзога зиёда суриқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоху аълам би ҳақиқатит-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусохиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг миждози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук миждоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантикут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлиқ. Тўрт ғавалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Ба-

дойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлиқ. Яхши рубоёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқе бўлубтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Хо-сила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар ҳатким битибтур, йиғишту-рубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхул-дур. Йигирма тўрт рубоий вазнда тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи бахурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузга мутаважжих бўлгон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур. Яна мусиқида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекача мураббий ва муқаввий маълум экаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шох Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Аст-рободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истикболға келди, мирзо била қўрушуб қўпкунча, бир ҳолате бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло тахшис қил-ла олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳас-би ҳол воқе бўлубтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Табақкул барлос эди. Бурунлар муддате Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфибдинбекнинг наслидиндур, ни-куздур¹. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахт олғон-дин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мукулмон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафи-дин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзоға уруқ бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам ривоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти, Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлгон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундук била шариклик ҳукумате қилибтурлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши

¹ Қ. б.— навкардир.

эди. Ов ва кушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун. Султон Хусайн мирзо ақсар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблигин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулхолиқбек эди, Фирузшоҳ бекким, Шоҳруҳ мирзонинг улугъ риоят қилгон беги эди, мунинг улугъ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулхолиқ Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлик тарийқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундукнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун аргун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эғаликларида яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда¹ илиги ишга етибдур. Мардоналигида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Хусайн мирзо қошига борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилгон эмас. Неча маҳалдан сўнғ Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ аргун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чопти. Султон Хусайн мирзо отасининг рағмига риоят қилиб Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул ул ўғул бида ота орасида ёғийлиқлар солиб, фитналар қилдилар². Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олгон йили³ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўдуб бориб, Султон Хусайн мирзони кўрдилар. Султон Хусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўшрак улгайди. Ҳирийнинг домани кўхвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким, шариклик подшоҳ бўдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундук барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиги бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олгунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодигис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

¹ Қ. б. — Ҳирийда.

² Султон Хусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликини ёзади.

³ Л. б. — бу ибора тушган.

чин бўлди турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебрадилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжга кўп машғуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсоқ ва хиссат табиатида қолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекинг тўқган иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлигининг туттурдилар. Балх ҳукуматида маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида¹ мен Қундуз келганда, менинг қошимга келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Қолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошига кочиб борди. Ятимча киши эрди, хамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру қилур ҳаракот киши эди, Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Қолибо ул рақс анинг ихтироидур. Хамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликини яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидин чошиб, ёйни тушуруб қўруб, отиб қабоқни урар эди. Яна зиҳирни бир қари-бир ярим қари риштага боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳирдин ўтқарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Хамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошига келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнапур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзога от келтурубмудур ё мирзога қасд қилгон ғанимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлуртур.

Яна Бехбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазақликларида хизмати ёкиб, Бехбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Сухайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Сухайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фурў бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи масқунро².

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдулраҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айта-сиз ё одам қўрқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

¹ Қ. б.— тўққуз юз олти.

² Ғамли кечаларда оҳимнинг қуяни осмонни ўрнидан қўзғатди. Қўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Яна Мухаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди. анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бову- жудким, улуғ бек эди, харгиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўк тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррар- дурким, андоқ риоят топгай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бадавлат- лиги экин. Мухаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Нав- карни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фахшғуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Мухаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабаға еткурғандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб,¹ беклик мартабасига еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошим- да бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Хейли чуст ва часпон экандур. Дер- ларким, етти оттин сачрағайдур. Бу ва Бобо Али мусохиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалоийр эди, асли оти Ҳусайн жалоийрдур, вале Ҳасан Алиға машхурдур. Оғаси Али жалоийрни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Мухаммад мирзо Ҳирийни ол- гонда, Али жалоийрдин улугроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жа- лойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким. Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чухра сохлар эди. Хамиша нард ўйнар эди, кимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутугни хўб битир, таъликни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушеухбат кишиэди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятға боқа кўп фурудгар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразига гирифтор бўлур, илик-оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўк оламдин нақл қилди.

Яна Мухаммад Саид Урус эди. Урус арғунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

¹ Л. б.— бу ибора тушган.

будур: ёйи қаттиқ, ўки узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ¹ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзога киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллигида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиатлиқ ва қобилиятлиқ ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Суҳбати ва ихтилоту ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Ёйждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди². Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуг навкарини яхши чопкулаб эди, нечукким марзкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят тошиб эдилар. Бурун келган бир Алихон³ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмтанбекнинг кизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим Чигатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суст ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шох Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди. Темурбек наслидидур, Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат доиясини бошларидан чиқариб, ул подшоҳларға мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуг ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшуб йибормақ хаёл ҳам қилғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

С у д у р : бир Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидидур. Ғолибо мутасайийдур, бисёр хушсуҳбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур: бу амр мухалифи табъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Ғозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас

¹ Қ. б.— берк ишлиқ ва яхши отишлиқ.

² Л. б.— қиличлик бек эди.

³ Қ. б.— Алихон.

эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр султ ва аксар ёлгон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳхуми куфрдур. Нечук ким хейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликқа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшук ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибтур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимухарририхи» битилибтур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»ға мулаққаб бўлди.

В у з а р о : бир Маждиддин Муҳаммад эди, Шохрух мирзонинг якқалама девони. Хожа Пир Аҳмад¹ Хонийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не райят маъмур эди, не сипоҳи шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва райят шокир ва хизона мавфур ва сипоҳи вофир бўлғай. Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қ. иб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг ухдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва райятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девор қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда, Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобий ва лавоҳиқи булар эдиким, маъкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди.

¹ Қ. б. — Хожа Аҳмад.

Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.

Бу жумладиин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлгай. Гояташ хотирга кеттиким, бу муҳаққар ажзода таяммуи ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин мастур бўлгай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг наслидидур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр мутаққий ва мутағдайин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилга ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғонда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва қалом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфту-гў қилмоқ анинг ихтироудир. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилгон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлик кентидидур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Каъбани тавоф қилиб, Ҳирийга келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши булур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлбтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўтқариб эди. «Нафаҳот»қа шарқ йўсуишлук бир нима битибтур. Улуми зоҳирияга бисёр мустағзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетақаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, анинг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда Мулло Абдулғафурнинг иёдатиға бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ накл қилди.

Яна Мир Жамолидин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банда»¹ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойий шеърда «Бадойиус-санойий» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инхирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадотни тилади, битидим. Ўшал Мажлисида муфрадотни ўқуб қавоидини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисида Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгралар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машғуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Шийи экандур.

Ш у а р о д и н : Бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалоийр эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Ғолибо тақаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Бинойий эди, ҳирийлиқтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улугроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф

¹ «Масалан, банданинг бу байтида».

бахрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусикийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борганда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусикий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусикийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нухрангға мавсум. Бу тўққиз рангининг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар торгтти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонға Яъқуббек қошиға борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийға келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)ға тегар. Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад¹.» Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад².» Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози³ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт эшағи учун полондўзға ғайри муқаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар учун айтибтур, масалини кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Маънағал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам⁴.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур. Чоғирни ямон ичар

¹ «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғинини узатсанг, шоирнинг орқасига тегади».

² «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегади».

³ Қ. б.— нори.

⁴ Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилға ёққан беш байтни икки «Хамса»дан яхшироқ деб биламан.

эқандур, бадшароб эқандур. Маҳкам зарб мушти бор эқандур.

Яна Абдулло маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машхурроқтур. Агарчи латофати шухратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтқон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф эқандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши эқандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишқамиштиндур. Ишқамиш Бадахшон доҳили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқанда манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадий эди, Фарғона вилоятидиндур. Қасидани ёмон айтмас эқандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди. Сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазидаким, «Субҳа» вази бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътикод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва золим таъб ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқе бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтувдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуклуқни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишини ошиқ қилибтур, шоҳни маъшук. Абётеким шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмига хейли мустаҳзадур.

Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чехрасини ёмон очадур. Ғабгабини кўп улуг тортадур. Соқоллик кишини яхши чехрали, кушойлик қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни¹ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас.² Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонуни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечуким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч қим мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешвардин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатиде бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илгидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: Нағмотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга охангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шоҳқулий ғижжакий эди. Ироқийдур. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка³ қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, тақаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фахмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоке хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Ғулом Шодий эди, Шодий хонанданингни ўғли эди, агар соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

¹ Қ. б.— шаъриш.

² Л. б.— бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— икки.

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу¹ эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Куштигириликта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ» да бир яхши нақши бор, хушеухбат киши эди. Куштигирилик била мунча ҳайсиятни жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклик ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундук барлос соҳиби ихтиёр бек эди, атқаси эди, онаси Хадичабегим эди, Мирзонинг эътиборлик хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳирийга келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Муҳаммад Бурундукбек, Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон» да келтурубтур:

«Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме пагунжанд».²

¹ Қ. б.— Ғазу.

² Уш дарвеш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ иқлимга сиғмайди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойи ўзбек дафъи жихатидин Хуросон азимати қилиди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлук била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўша баъзи шариф ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб, Уштур шахридин, урукдин айрилиб, урукта Вали Хозинини ва Давлат қадам қоровулни қўюб, аймоқни ботроқ иликларинг, деб жариди тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўтолидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Қобулдин мутаважжих бўлғонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Хусайн мирзога йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолғон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнға ёвуқ етганда бизинг кейинг қолғон уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, ҳеч нимаға боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисига тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзога келиб қўшулуб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва кудуратлари бор эди. Кишимнинг оёғида Шохидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юрган била ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб, галаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғийсини қочурғонда муни хабар тошиб, бу жамоатнинг устига юруди. Юққоридин Кўхистон беклари ҳам отлик-яё-

¹ Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

гини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличқа ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Қоҳмард жулгасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Ҳусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғонини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имодиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар. Охир Мирзоға зарурат бўлди. Кўҳи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди, чун бизга Хуросон дағдағаси эди, Мирзоға бокмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб, Фахриддин ўлумидин ўтуб, Бодигис тавобеидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёкадин ул навоҳидағи аймоқ ва атракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шояджим уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундук Муҳаммад барлос, Зуннун арғун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличоқни муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлариға кишилар йибориб тилаттилар. Доғи бу азимат била Ҳирийдин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди. Кепак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға баргоймен, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғоини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилгондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳақимон умри сони гуфтаанд»¹.

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундук барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек билан ўқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобга келиб эдилар. Душанба куни жумоилохир ойининг секкизида мирзолар биля мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курух истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланиди. Илгарак кела ўрдуининг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболга келсалар эди, ёлибо бу таъхир хумор жиҳатидин экандур, не такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такадурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук, Ибни Ҳусайн мирзо биля ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ гулув эдиким, тиқилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига етгук. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунгаймен. Бадиуззамон мирзо кўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юрди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир торгти, воқиф бўлдум. Таанни биля юруб, муқаррар бўлгон ерда кўрушулди, бу улуг оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди. Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлгай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солгон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо биля Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг, ёнда Қосим Султон биля Ибни Ҳусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортатургон

¹ «Шухрат билан ёдланишни, ҳақимлар, иккинчи умр демишлар».

ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва қўпмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиб эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ямон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур. Бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошиға борғонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ораста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газақлар ясаб эдилар: товук кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс аъъимадин тортилар. Бадиуззамон мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқе беғилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Хусайн¹ Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобға келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандға мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбатороликда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, вале сипоҳилик рев ва рангидин йироқ ва мардоналик жадал ва жангидин қироқ эдилар.

Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопкунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам руҳсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъиға мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин мухталиф эл

¹ Қ. б.— Ҳасан.

ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар қор ва ях нима монe бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам хануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларға узр айттук. Қабул қилмадилар. Кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва тақаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинға борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошрабoт йўли била мен ҳам Ҳирийга мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар қурбон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук. Хадичабегимнинг ошини тортиллар. Ош тортилгондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиккунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзога кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солгон Тарабхона отлик иморатка олиб борди. Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юққориги ошёниди тақаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилдур, бир уйдурким, хужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлук бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шаҳ-

нишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлига тута қириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта қириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доирага кюргайлар, мен агарчи бу чокқача нашъа бўлгунча чоғир иртиқоб қилмайдур эдим, мастлик ва сархушлук кайфияти ва ҳолатини камоқаккуху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемай эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, иртиқоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубқалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жой улким, чоғир иртиқоб қилгайман. Сўнгралар йигитлик хавасидин ва нафс тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмоғон амрни ўзлук била қилмоқ мушқил эди. Хотирга кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шаҳрига келиб турбизким жамий айш-ишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори тақаллуф ва танаъум ашё ва адавати омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирга кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу тарадудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким, Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлгонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди, Фулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлик, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқугай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читабудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солгон янги қишлоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалтош кўнуб раққослик қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир кўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлик қуллари бор эди, маст-

лик маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуклар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу окшом ушбу уйда-ўк бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насихат йўсунлук қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқтагиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдага била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбаттаги кишига рухсати ом бўлгон йўсунлук бўлуб эди, не жиҳаттинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллихларни келтурдилар, билмон сочларининг ё амалий сочларининг оралариға кимсонни сочнинг узунлиғи била иничка-иничка кесиб қўйибтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз каботи қўйдилар, чун куш бузмоғини ва тўрғамоғини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғаз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абулвалид экандур, Имом Фаҳр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусайд мирзо солгон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Сўфай Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздах бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидағи улуг ҳавз ва тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лисломнинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомеи ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, макбара ва масжиди жомеиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва дорух-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсуама Султонбегимни онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен окамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била, янга била, Поянда Султонбегимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулга келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннубек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин хануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаъбон ойининг еттисиди чиқиб, Бодғис навоҳисиди ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваққуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларга таҳсил ва иш-куч учун борғонлар келиб қўшул-гайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларга иш-куч учун боргон йигит-ялангдин баъзисини келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзога навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимчи онча риоят қилмайдур эдим. Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазнига қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқе Хисравшоҳ навкарларининг орасиди бу икки кишидинким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлгай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличга мардона киши эди. Уйда бемажлис ва бесухбат эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоилиқ ва сомонлик киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлга ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шохбекка келганда, мирзо била Шохбекнинг орасиди нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйига ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақое зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронга келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

ҳисда етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисда худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннубекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлик навқари анда эди. Зуннубекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юқорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуг бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисда Қобулға не йўл била боруримизни кенгаштук. Мен ва аксар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлида кўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдаға бори-лур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлга бўлдук. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилигидинму ё олдорағонидинму ё қорнинг улуғлигидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъий била бу йўлга бўлуб эдук, Қосимбек номусқа тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тешиб йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуг бўлди, ҳам йўл номуша-хас. Ҳар неча саъйлар қилдук боролмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушуб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдукким, изимиз била ёниб, қўл қуйи қишлоғон ҳазора-мазорадин топиб, йўл бошлағали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлга-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, мудда-тул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдим,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдим?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тешиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилуру эди, узангуси-гача, қоштолиғача кўп-кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилуру эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш-йигир-ма киши-ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма қишининг от-лари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлга кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарийқ била қор тешиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволга келдук. Ушбу кун ғариб чопкун била қор ёғар эди. Андоқким, борчага ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволга етганда чопкун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улук, йўл якраха, тепилган-босилган йўл била ҳам от баҳейла борадур. Қунлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олига келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўқ тушди. Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумга бир тақия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйку била фароғатда. Мурувваттин йироқ ва ҳамжиҳатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўраин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса тураин, бир форси масал бор: «Марғ бо ёрон сураст».¹ Ўшандок чопкунда қозғон, ясағон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чопкулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамга ва бошимга ва кулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча қулоғимга совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда ғорни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-борни силкиб, ҳаволга келдим, ҳавол навоҳисидаги йигитларни ҳам тиладим: қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, озук ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопкунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлик ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопкун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур била қор тешиб, йўл ясаб, добон устига чиқтук. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чиқмай дара қуйи-ўқ индук, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўқ кўндук. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул ақшомни ўтқардук. Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасига дара қуйиға-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари-улук ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улук қори бор эрконда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

¹ «Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир».

эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нечунқим агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секретмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалги учмада-ўқ элининг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку баде ки дар шумор аст,
То дар нигари салоҳи қор аст¹.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Яка ўланга келиб туштук. Яка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топтилар. Иссиқ уйлар, семиз кўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз кўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Яка ўлангда таваккуф қилдук. Яка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била йўлимизнинг устида-ўқ қишлагон экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тонгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасига кела туштук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзғорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торгтиллар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олинди тўсуб, ўқлашиб кишини ўтгали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий била ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торгтим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўқу садок,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навқарким, қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун

¹ Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўқки навкар туруб беги юруғай,
 Навкар осудаву беги чуругай.
 Навкареким, бу таврдур не осик,
 Не ишинга ярар не ошқа қотик,
 Охир от солдим, илгари юрудум.
 Сурубон тоғқа юққори юрудум,
 Мени кўруб юруди эл доғи,
 Қолди элдин кейинга кўрқоғи.
 Етибон тез тоғқа тормоштук,
 Ўқиға боқмайин юруб оштук,
 Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлик,
 Юрубон илгарига журъатлик,
 Ёғий ҳам тоғдин ўқ кўяр эди,
 Зўр кўргач солиб юруберди.
 Тоғқа чиқтук ҳазорани қовлаб,
 Қийру қўлда кийик киби овлаб,
 Доригонни кийикдек отқуладук,
 Талабон молу қўйини бўладук,
 Қирибон туркман ҳазорасини,
 Айладук банд киши қорасини
 Эр атоғлиқни дастигир эттук,
 Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойиға тоишуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била, қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангарига келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларға ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқий тараҳхум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
 Дар ў тухми амал зое магардон.
 Накўи бо бадон кардан чунонаст,
 Ки банд кардан бажои некардон.¹

Асирларни ҳам тараҳхум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолгон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъаи Ихтиёриддиниғаким, ҳоло Олақўрғонға машхурдур, чиқорибтурлар. Кобул кўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али кўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Кўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

¹ Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлик Қосимбекнинг навқари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу ерга келганимизнинг айбонияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдимки, Фурбанд тангасидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлдики, Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуг ўт ёндурғумиздур. Сизлар кам аркта эки кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуг ўт ёндурғунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Фурбанд тангасидин чиқиб, кўпрук бошида тушдук. От сугориб, отни тиндуруб, намози пешин кўпрук бошидин отландук. Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борғон сари қор улугроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди.

Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини дағи Кобулдағи бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлуғ.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёкдуруб исиндук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юру эди. Бу орилиқни тамом чубуруб келдук, бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулға баҳейла етдук. Бибимоҳрўйға лангардин бурунроқ арктин улуг ўт чиқти, маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпруғиға ета Ширим тағойи била бурунғор кишисини Мулло бобонинг кўпруғи сари йиборилди. Жувоғор ва ғул Бобо Лўли йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрунида бир кичикроқ боқча эди. Улугбек мирзо солиб эди, Лангар йўсундук. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди. Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Муҳаммад Хусайн мирзо Улугбек мирзо солғон Боғи Биҳишта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидағи ғўристонға етиб эдимким, тезлик қилиб илгари борғонларни уруб, ёндуруб, бизга тикилар. Илгари бориб Мирзохон ўлтурғон хавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик око эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шеркули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди, Шеркулнинг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон хавлиға кирарлар, ғавго бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулхасан Қулбегининг иниси Муҳаммад Хусайн ҳам Мирзохонға навқар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шеркулени чошиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралук бўлуб, мазкур бўлғон ерда бизга тикилиб келдилар. Тор кўчада отлик эл тикилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинға ёна оладурлар.

Мен ёвуғумдағи йиғитларға дедимким: тушуб зўрланг, Дўст

Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад¹ ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ кўйдилар. Ёғий қоча берди, кўрғондағиларни кўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Хануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, кўрғондағи элдин Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғининг эшигининг Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди. Манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, ғарбчи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча кичкирар эдим: «Хай, Дўст, хай Дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичкирди. Мен совуққа ва қорға кўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўе кор қилмади.

Агар теги олам бижунбад зи жой
Набурад раге то наҳоҳад худой...²

Андин чиқиб Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлук, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устиға отимни пошна қилиб еттим, тўхтаи олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг кўкалтоши Тулак кўкалтош экандур. Қилич эғнига тушган экандур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эшиклик, тувурлук ердин тортти ўқни юзумға, ул тарафдин, бу тарафдин хай-хай, подшоҳдур дейиштилар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб кичкирадурким:— Хай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улугроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси Шоҳбегим ҳоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўҳбурни ва неким кўрғондағи беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хо-

¹ Л. 6.— Шоҳ Маҳмуд.

² Агар олам тиги ўз жойидан кўзгалса, худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқолмайди.

нимни кўра бордим, шаҳр эли қора таёқ хужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча элни уруб-суруб чикорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъкул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар. Булардин таманим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ шоҳбегимнинг туққон набираси кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғидин ва даврон носозкорлиғидин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риоате ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон кизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илигимдин келганча туққонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлиқ ва хизматгорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Қошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марва олғонда Қундузғаким, ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи до-руғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта¹ султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу масғур бўлғонлардин мақсуд ўзининг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Лоҷарам ота-оғадин² ҳар яхшилиқ ва ямонлиғким шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хураким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тугеун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин қўпуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомға фатҳномалар йиборилди. Андин сўнг отланиб

¹ Қ. б.— Тўхта Буга.

² Қ. б.— ини-оғадин.

аркка келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасига кўрқунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдуқким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Хусайн мирзони топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳархол Муҳаммад Хусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимға келтурдилар. Мен бурунгидек ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлуктурлук азобу укубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ урулуқ бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу хукукни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу жемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин ғийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-оқ ўлтуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад қунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.¹

Аҳмад Қосим қўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзохонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, кўрушалинг. Олдарағондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди. Кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, қўнгул бердим. Шарбат келтурдилар. Мирзохоннинг дафъи таваҳхумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонға кирган сипоҳи ва райят ва мўғул ва чигатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйида ўқ буюрдукким, бўлғой. Бу мазкур бўлгон эл ва улусдин чун ҳануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбахор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон Ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбахор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерлариға боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдукким, санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифидида бир байте айтилиб эди:

¹ Сен ўзингга ёмонлик қилгани турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим,
Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имқондур.

Филвоқе баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш от-моққа бу ерларгача ер кам-оқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад кўрчи ва Муборақшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлиқ-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Хамчонининг ёвуғига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йиғитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлғон тавобий ва лавоҳикини толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Қелогой келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийқиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва кўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юруб эди, бурунғи қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чикордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЪА МИА¹

Ғилжини чопмоқ давдағаси била Кобулдин отланилди. Саридехга тушганда хабар келтурдиларким, Маишт ва Секонадаким, Саридехдин бир йиғоч бўлғай, қалин Маҳманд гофил ўлтурубтур. Бўлгон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким, Маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлғайму, не азимат била отланғайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни-ўқ чолиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридехдин отланиб, Каттавоз тузини кеча била қоронғуда тай қилдук. Қоп-қоронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким бошлай олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳиға етиб эдим, ўшул қиёс била кутбни ўнг яғринимға олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қиёкту ва Улобату рудига-ўқ келилдиким, Ғилжи ўлтурғон ераким, Хожа Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудини йўл чиқар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қўллардин тузга чиқғоч, Ғилжининг қорасиму ё тутуниму кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чопқун қўйдилар, бир-икки курухгача чолиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашқоли² бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийға ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чопқун кўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Ҳеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молини ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Ўлган афғонларнинг бошини қалла манора кўпорилди. Дўст пиёдан кутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук.

¹ Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқсалари.

² Қ. б.— эмгаги.

Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғаноиймининг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти минг кўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риоят қилғон била бир лак кўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттавод¹ тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур², чарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмининг зарбидин бурунғи югуришидин оҳистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасиға-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистоң кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Буқун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чоққундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хуросон доияси била черик отланди. Шоҳ Мансур бахши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисига келғонда бу... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътиمود қилиб, ясаниб, бошиға ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб³, бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-қорасини тирт-пирт қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғун бори Бобохоки навоҳисидида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не кўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққак, билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Хирийнинг кўрғонини беркиталин⁴. Бадиуззамон мирзо била Зуннунбек Хирийнинг атроф ва навоҳисидидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али арғунни, Қандихор ва Замини Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб ўзларига қўшеунлар. Неким бўлғон ҳазора ва нақдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукамал юреунлар.⁵ Ғанимининг худ тоққа бормоғи мушқилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин кўрғон устиға

¹ Л. б.— Каттавод.

² Л. б.— бу ибора тушган.

³ Қ. б.— тигилишиб.

⁴ Қ. б.— Хирий қалъасини мазбут қилурмиз.

⁵ Қ. б.— чериклари бўлса йиғиштируб, Қўхистонда мустаид ва мукамал бўлур туреунлар.

ҳам кела олмас, ҳўб этибдур. Ҳисоблик раъй хотирига етибтур. Зуннун аргун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечук-ким мазкур бўлди, молдўстлиги жиҳатидин Муҳаммад Бурундукнинг шаҳрада турмоғига рози бўлмади, ўзи шаҳрада турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазихат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга инониб, бўйиға фўга солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундукнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не қўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қорувул, не чигдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой¹ навоҳисига ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юруй берулар. Зуннун аргун ушбу хушомадга гарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўртусида юз-юз элликча кишии била Қароработга турар. Қалин қиш етган била-ўқ олиб тебралар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хавотинлари тамом қалъаи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонга машхурдур, мирзолар кеч шаҳрага етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлиғига ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдулар эди. Қўрғон кўмаги (га) йигитлар ҳам етмайдулар эди. Ошиқ Муҳаммад аргун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўрғонга кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди², яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва ақобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти

¹ Қ. б. — Сарокат.

² Қ. б. — Яна Алихон Кўхбурнинг ўғли Умарбек эди.

кун сахлади, ташқаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Қўрғон эли даст-поча бўлуб, қўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва ноида киши, беш кундук ўтар дунё учун мундоқ ямон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот ва афъолеким Ҳирийда содир бўлди, аввал буқим чирки дунё учун Ҳадичабегимни Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар килдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулваҳҳобға туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли таъби Мулло Биноийға туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъа машҳур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имрўз
Надида ҳеч шоир рўи зарро.

Бинои зар тамаъ дорад зи шоир
Магар хоҳад гирифтан кери харро¹.

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ иддат чиқориға боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштаъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсиридин сабақ айтти. Яна Мулло Султон Али Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хаттиға қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўкутуб, Чоресуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи сахархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирога ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонға бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қальани беркитмак хаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мирзо озроқ-озроқ киши била оғасининг ғанимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оға-ини бир-бирини қучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар.

¹ Бузун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Биноий шоирдан олтин тама қилади, бироқ улардан эшак олатини олади, холос.

Абулмуҳсин мирзодин бедиллик зоҳир бўлур. Кепак мирзога чандони тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шохбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори ях жиҳатлик ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу аргун беклари қотилгондин сўнг Хуросон устига юрмакни ё ҳар маслаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийи била қарор берилғай. Бу азимат била Қандихор сари мутаважжих бўлдук.

Хабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума¹ Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлгон йўсулук олиб келди. Ғазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалтон ва Султонқули чиноқ ва Гадоё Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошига борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошига борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга алар била келдилар.

Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлик маҳалда ёғий вилоятига келадургани таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отлангонда Маҳманд афғоний қўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир-йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласиға-ўқ тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўлғай, онча черик элига рези қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким Кобулни олгондин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдуразоқ мирзоким, биз Хуросондин чикконда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандихордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шохбек била Муқимга кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимокдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб, рустойёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустойликлари

¹ Қ. б.— Хадича.

дин бири бу эдиким, Шохбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чарғалиқ бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустоиёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони куҳан¹.

Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўттуз-қирқ йил қозгонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушди. Варча черик эли яроғланиб отландилар, мен ғул ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориг бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарга туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлиқ мақомида-ўқ эдилар. Мун и билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандихорга келур рудларнинг боши Бобо Хусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандихорга келур рудларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга кўюб, сабоҳи жи-баланиб, буронғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шохбек ва Муқим Қандихор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшугининг олида шомиёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишии тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сариқоч сифинибтур. Ишқулло отлик етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгаррак айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандихор тарафидаги ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтгали черик эли хейли очлик, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлғон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким, мазкур бўлди, юққори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб

¹ Зугм билан айтилган сўз шу даражага етказадиким, қадимий ҳонадонларни вайрон қилиб юборади.

килиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом илқин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жувонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжих бўлдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маонийга мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбниғким, ғул дерлар, дохили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна ғулдиким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна ғулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринин ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи, Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонкули чухра, худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик око, Муҳиб Али кўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шеркули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шох Маҳмуд¹ парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонкули², Вали хизоначи, Қутлуқ қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; гулда тамом ичкилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлғонлардин хануз ҳеч ким беклик мартабасига етмай-дур эди.

Бу бўйда битилган Шербек, Ҳотам қўрбеги, Кепак, Қулбобо, Абулҳасан кўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи³ ва Амачи Минди: туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шохназар, Суяндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шох Шужоь аргунким, Шохбек-ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим.

¹ Қ. б.— Шох Муҳаммад.

² Қ. б.— Жош Али.

³ Қ. б.— боғчи.

Бу арғунларнинг қаросини олти-етти-минг чинорлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди. Гул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камроқ бўлғай эди.

Бизнинг жувонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжик бўлдук. Ўқ кела бошлагон фурсатта бир даст бизнинг эровулимизни уриб ёндуруб ғулға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтагондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чакириб, оттин тушуб-ўқ қўяр хаёл қилди. Биз бетавақуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёк тушган Шохбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндуким. Шох Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғонда Абдулоки мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизнинг учи мен ясагон боғқа санчилиб борди. Буронғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қуйироқ улуқ ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобе ва лавоҳиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди. Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улуғ ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воқе бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтғали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб, оёқ беркитти. Арғунлар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопкулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға¹ ўқ тегди. Ғўри барлоснинг кошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди.

Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўттуқ. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори-бу сори бормоққа мутарадид бўлуб охир бир-сори боқа тебради. Шохбекка ўхшатим. Голибо, Шохбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим хануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўлу озға тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

¹Л. б.— пешонасиға.

«Кам мин фиатан қалилатин ғалабат фиатан касиратан биз-
шиллох»¹.

Нақора удини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлганимизни билиб, қарор тарийқин унутуб, фирор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғиғақим, бу тарихта андин асар қолмайду, келиб туштук. Шохбек ва Муқимким қочтилар. Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шохбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркитгунча киши қўймайдур эди.

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва ақидалари маълум бўлуб эди, қўрғонда эдилар, сўзлашиб оға-иниларининг жониға амон тиладилар. Мазкур бўлгонлар иноят била машмул бўлуб, қилгон истидьолари мабзул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлигини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилгон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қўрғонда эди. Абдурраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар.² Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устиға Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устиға Шохбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шох Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шох бахшини муқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйиға Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Бусайд тархонни туттурулди.³ Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўк бўлдум. Шохбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайду эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғиғақим, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклар чиқар маҳалда, арктаги хизонадин бир қатор тсва юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангиға тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға кел-

¹ Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

² Д. б.— Бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Бу жумла қуйдагича: «Ва Миржон отлик девоннинг уйиға Мирзохон шайхға Абуसाид мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзоға туттурдук».

дим. Бурунги ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлбтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ хар, зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомиеналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оғанининг жиҳотини бошқа-бошқа ҳазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навқарлари анда эди, бошлиғи Қўч арғун ва Тождиддин Махмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассилиқлари била қўчтурди. Нечукким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рухсат бериб, Қобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади. Қандаҳор навоҳисида хизона тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навқар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани ваъж ва улүфалариға юқлаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улүғ обрў ва номус била Қобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим.

Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навқарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шохбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва анғизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассилиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишт пухта он бинад¹.

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким, ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин хар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Қобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқоамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

¹ Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

фикрини қилгулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилгулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобеи била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонگیر туркман ва Муҳаммад кўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; ўзбакка ҳам кирмайдурулар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржих қилиб, Ламғонга мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзога иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди.¹ Шоҳбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонга Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Хурд Кобул била юруб Сурх работ била Қўруқсойга инилди. Кобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонлиқта ҳам дузд ва дузд афшордурулар, мундоқ вақоени худ тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонга борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. Анга еттиким, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи оралиқдағи (хизр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидағи тоғқа ясоб келиб, дабллар қолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.² Отланғон била буюрдумким, черик эли тушлуқ-тушидин тоғқа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чопқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоғқа чиқтим, бир афғон қуйи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтургузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур кўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилмайдуру эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-қуйи яна бир хабар олгунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолени тузларда аксар кўтариб эди-

¹ Қ. б.— «Хонмирзани» сўзи бор.

² Қ. б.— тика қила ёзилар.

лар. Бир сув билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юкқори Мил қанори шוליши қалин экарлар. Черика қишлиқ ошлиқ эхтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнаҳор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуромин дарасиғача борилди. Қалин шולי черик эли олдилар. Шолиторларини товнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатлга борди. Пуромин дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни сарқўбка чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуронни етиб, болту била чолиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуронни айриб олдилар.

Куффорнинг шолиториди бир кеча қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисиди Муқимнинг кизи Моҳчучуқниким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Ҳасанининг никоҳидадур. Қосим қўқалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жойиби бормоқ салоҳи топилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға¹ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим. Кунардин жолаға ўлтуруб, ўрдуға келдим. Андин бурун жолаға ўлтургон эмас эдим. Хейли хуш ёқти, мундин сўнг жола шое бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнгонини ва Шайбоқхон ёнгонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устиға ғофилликта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркининг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий² қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маънос бўлуб олдуруб маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин қўпар.

Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, киш ўртаси эди. Бодиж йўли била Кобулға келдук. Бодижнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозимади.

Ғазнини Носир мирзоға иноят қилдим. Абдураззоқ мирзоға Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Дарай Нур ва Кунар ва Нургилни берилди.

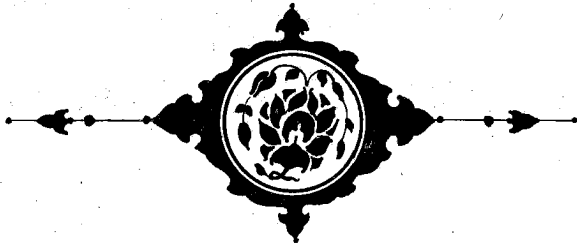
¹ Қ. б.— Атар ва Шева.

² Л. б.— Соқий.

Ушбу тарихкача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқатда ойнинг тўртида офтоб хут буржида эди, Кобулнинг аркида Хумоюн¹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Хумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «шоҳи феруз кадр» топиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Хумоюн исми била мавсум бўлди. Хумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Хумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуг-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга ўқулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

¹ Хумоюн — Бобурнинг биринчи ўғли, хижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Хумоюнхон» ёки «шоҳи феруз кадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Бу ёз Муқур навоҳисиди Маҳманд афгоннинг бир бўлагини чопилди. Чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Қўчбек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар хаёли қилибтурлар. Хабар тошиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболагалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумки, солгайлар.

Ҳисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навқари мўғуллар уруғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чигатойдин риоят қилғон навқарлари Султон Али чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлик мақомида бўлбтурлар. Бу мазкур бўлгонлар Хожа Ривожнинг олиди Сўнг қўрғон ўлангидин Чолок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтуруб эди. Бир-икки нават буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир оқшом Чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғи гури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжих бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчақада ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чухра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнгондин сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...²

¹ Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

² Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узилиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНЧУМ¹

Душанба² куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соате нужумийға яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин кўчуб, Бажур кўрғониға зўрламоқ доияси била Бажур кўрғонининг яқиниға тушуб, дилазоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажурға йибордукким, Бажур султониға ва элиға насихат қилғайким, қуллук мақомида бўлуб, қалъани тошшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насихатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва кўрғон олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур кўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, кўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Ғул кишиси кўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлик ва пастлик ерда тушгай. Буронғор қуйиғи дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беқлари сувдин ўтуб, тушар маҳалда кўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўк қўйдилар. Бу беқлар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни кўрғонға тикиб, фасилтубиға етқурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеч бўлмаса эди, ўшал соат кўрғон оллу эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғий била чошқуллашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,³ туфанг унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Аликули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўтқара-ўтқара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шояджим, етти-секкиз-ўн ба-

¹ Йигирма бешинчи воқеалар.

² Қ. б.— Шанба.

³ Л. б.— бу уч сўз йўқ.

журий туфанг зарби била йиқилди экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлбугур, черик асбобни тайёр қилиб, саҳар кўрғонга ёпушсунлар.

Одина кун, муҳаррам ойининг бешида, фарз вақтида фармон бўлдиким, уруш нақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, кўрғонга ёпушқайлар. Жувонғор била гул ўз булжорларидин яқдаст тўра киюруб, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан¹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуғ тамом гулнинг сўл қўлига фармон бўлдиким, жувонғорга кўмак бўлғайлар. Кўрғоннинг шарқи шимолий буржининг тубига Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Гулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарбу зарбқа машғул эди, гул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясавул чиқиб, болту била кўрғоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин пиба уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарбу зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўки била тошини зарра кўзга илмай, кўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машъуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устига чиқтилар. Ушал замон гул кишиси ҳам шотудин қалбаға чиқтилар, гулдин ул кўрғонга чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам кўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодирлик оти ва неқном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди бағий ва душманлик қуффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлб, қатли омға бориб, аҳлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак киши қатлга борибтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Кўрғон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб кўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва қўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонга иноят қилдук. Кўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши татйин қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасига тушудди. Ҳар неча бандиким қолиб эди. Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳлу аёлларини аларға қайтиб рух-

¹ Қ. б.— Ҳусайн.

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатх хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатхномалар била бошлар йиборилди. Шох Мансур Юсуф Зайким, Юсуф Зайдин келиб эди, бу фатхда ва бу қатли омма бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам килиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўккузида кўчуб, бирор қурух қуйроқ ушбу Бажур жулгасида ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб, Хожа Калонинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидағи кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи кофиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи қўрғонининг буржу борусини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб, Чандовал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдиким, Бажур қўрғонига кўмак битилган эл бебоқий Бажурға боргайлар.

Якшанба куни ойининг ўн тўртида¹ Хожа Калонға туг иноят килиб, Бажур қўрғонига рухсат берилди. Хожа калонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитға хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

Карору аҳд ба ёр ипчунин набуд маро,
Газид ҳаҷру маро кард бе қарор охир,
Ба ишвахон замона чи чора созад қас,
Бажур кард ҷудо ёрро зи ёр охир.²

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди.

Панжшанба куни Бажур била Чандовал орасидағи тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қоп-қора ранглик бўладур. Қуюруғи яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Хиндустон буғу, марали тамом қопқора бўлур. Ушбу кун яна бир сарик қуш тушти, ул дағи қора эди. Қўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир қийик олди.

Черик элида ошлик қамроқ бўлуб эди. Қахрож дарасига бориб, ошлик олиб, Саводқа Юсуф зайи афғонийнинг устиға юрмак азимати била одина куни кўчуб, Чандовал суйи била Бажур

¹ Л. б.— бу иборалар йўқ.

² Менинг ёр билан аҳд, қарорим бундай эмас эди. Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

суйининг қотилиши била Панжқўра суйининг оралиғиға тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир хиссани мен едим, бирини Гадойи тағойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашига чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Қахрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзиға ёвуқ Панжқўранинг олиға тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктин ёғди. Бу орада ахёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Қахрож элига тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилаға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўхий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойининг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжқўраға чопкун йиборилди. Панжқўра тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжқўранинг кентларига киши етғай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қўчбекка бошлатиб чопкун йиборилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешиде черик эли ошлиқ олура маслаҳати жиҳатидин, Қахрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди.

Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол хануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойнинг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Хануз Ҳиндол туғмайдур эди.

Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташдилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай, эди анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки қоғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки қулула балчиқ ичида кўюб, ул

балчиқларни бир аёғ сув ичиға кўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидиол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб, уйимизга келтуриб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммуна ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд¹. Юсуф зайи афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлик мақомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатига анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайиннинг моли келаду.

Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлгон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут² элининг Бажур кўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур кўрғониға келтургай. Кобулда қолгон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учуда Панжкўра суйи била Бажур суйининг қотилишиға тушулди.

Якшанба куни ойнинг бешиди бу юрттин Бажур бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга кўюлдиким, йил охир бўлбтур, хутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводка борсак, черик эли оплиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ели³ йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Мохура⁴ тўғриси туздаги ўлтургон афғонларниким, Юсуф зойи ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга кўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажур кўрғонида кўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонға

¹ Л. б.— бу жойлар тушган.

² Қ. б.— Биҳсут بيهسوت.

³ Қ. б.— Пони мол.

⁴ Қ. б.— Маъмура.

бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуғ била ортуқси черик ма-
солиҳини ва оғир партолни Қунар йўли била Ламғонга йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жариди отлиқ била илғоб, Анбоҳар кўтали била ошиб, яна бир улуғ кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин¹ эртарақ Пони Ёлиға тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррақ йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвук эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушу-
рубтур, кўнгил тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эрта-
роқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қоровуллуққа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, кўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Қотланг навоҳисига тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрусига бошчи йиборилдиким, Ма-
қомда келиб, бизга қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Қотланг била Мақомнинг орасига тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била урук ўтрусига йиборилди. Се-
шанба кунни ойнинг ўн тўртида Мақомға тушганда урук келиб қўшулди.

Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шаҳбоз каландар отлиқ бир мулҳид бор экандур. Юсуф зайининг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу каландар экандур. Мақом-
нинг тоғининг тумшуғида бир парча настроқ тоғ воке бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлик баланди воке бўлубтур. Шахбоз каландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундўғ ҳаволиғ ерда мулҳид каландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдук-
ким, «бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолиқ ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлту-
рулди.

Бажурдинким ёнилди. Беҳра хаёли била ёнилиб эди, то Ко-
булга келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоне жихатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, уч-
тўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима туш-
мади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Беҳра ёвук эди, хотирға кечтиким, филҳол жариди кирсак, черик элининг илгига бир нима тушса,

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

бу хаёл била ёниб, афгонларни чопиб, Макомға тушганда баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, Хиндустонға кирилуру бўлса, бар-бунёдлик кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажурда қўюлди. Ламгонға ҳам отлари ориг-лигини қалин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдуру.

Агарчи бу сўзлар маъкул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға боқмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларға қўшуб, юққори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Каргхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди, Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлик карг тузга чикиб, қоча берди, хейли ўқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалға солди. Жангалға ўт солдилар, ул карг худ топилмади. Яна бир карг бузови ўтга куюб, типрачилаб ётадуру эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға¹ олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлик тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра баргонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тоғласи панжшанба кунни оининг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от² ва уч юз шохрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Качакут сувининг ёвуғиға тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакут сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб тушулди. Сайид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин сахар кўчуб, кеч намози пешин Сухон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини тун ярмиғача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Бехрадин етти курух шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, важхи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бехра орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари

¹ Қ. б.— широлға.

² Л. б.— бир кечимлик от.

будурким, қўш бошидин бир шоҳрухий берурлар. Кадхудоликда етти шоҳрухий берурлар, чериклариға ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуха ҳам.

Бу тоғким Бехранинг етти куруҳида воқе бўлубтур. Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, фарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуха. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи рой хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуха Лангархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўкурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дегтурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лангархонни малик Ҳаст Жанжухаға тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози хуфганда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизға мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдимким, ҳеч ким буларнинг гала-қорарлариға, балки ип учи, игна синуғлариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдакахорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдакахор тавр ери воқе бўлубтур. Бехранинг ўн куруҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ қўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу қўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳға ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Фарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу қўлға мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хейли хушхаво ва бо-сафо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдакахордин сахар отланилди. Ҳамтоту¹ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шиғовулға келган кишини қўшуб, Бехра йиборилдиким, Бехра элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға ўзлариға йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким,

¹ Қ. б.— Ҳамботу.

бу вилоят ва эл била ёқимиз¹ бордур, толон ва торож бўлмагусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулк Хас-тий² бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари борғонлардин Мир Муҳаммад Махди Хожа бир киши келтурди. Бу аснода афғонларнинг улуғларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонға кўшуб, исти-молат жиҳатидин Бехра элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангал-дин чиқиб, буронғор, жувонғор, гул, ясол била Бехра сари мута-важжих бўлдук. Бехраға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева ҳинду яна Сак-тунинг ўғли Бехранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Бехра элиға зарар ва заҳмат тегурмай, Бехранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда³ тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Бехра ва Хушоб ва Чоноб⁴ ва Чанут бўлғай, Темур-бекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шохрух мирзонинг набираси Суюрғитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул фурсатга анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тар-бияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғоziхон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутағаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлғон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғани буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳин-дустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда⁵ Кобулға аввал келган йиликим, Ҳин-дустонға кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁶ келганда Боқи Чағонийёнийнинг саъйи била қуйиғи Бангаш сариким Қўхат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чошиб, кириб Банну ва Даштни толон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Бехра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Али-нинг набираси — Ғоziхоннинг ўғли Сайид Алихонға тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отиға хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутаваҳҳим бўлуб, Бехрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Бехра кентларидин Ширкутни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайид Али-хон била Афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳҳум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

¹ «Яқинлигимиз» бўлса керак.

² Қ. б. — Қастин.

³ «Сабззорда» бўлса керак.

⁴ Қ. б. — Жоноб.

⁵ Милодий 1504—1505 йил.

⁶ Қ. б. — Пашовар.

Юсуф хайлғаким, Лохур ҳоқими ул вақт ул эди, тошшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонға Бехрани бериб эди, ул чоқ Бехра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-етти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Бахлулни подшоҳ қилдилар. Сихрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч курухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятига келган тарихдин бир-икки йил бурунрок бир Лохурни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопкунчи йиборилди. Ушбу кун Бехрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуха ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба¹ кунни ойнинг йигирма иккисиди Бехранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг² шохрухий² моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бехра ва Хушоб ўлтурушлук булужларға Хайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзағ еттиким, черик эли Бехра элига бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилгон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина кунни Хушоб элидин арзадонг келди. Шох Ҳасан ва Шох Шужоъ аргун таъйин бўлдиким. Хушобға боргай.

Шанба кунни ойнинг йигирма бешиди Шох Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба кунни андоқ ёмғур ёдиким, тамом тузларни сув тутти. Бехра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бехранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопкун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўтгум. Черик элига ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партоллларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни³ келтуруб, аксар черик эди чодирларни, партоллларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар топтилар. Қолгон эл гузар била ўттилар.

Бехранинг қўрғонининг ичидаким, Жахоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бехранинг шимол сари ёнидағи баландийларнинг остига тушулди.

¹ Қ. б. — Панжшанба кунни.

² Қ. б. — минг шохрухий.

³ Л. б. — бу жойлари тушган.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларга буюрулдиким, эҳтимом қилиб, бутқаргайлар. Бир саркор Халифага таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчка, яна бир саркор Дўст Носирга, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алига.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларга музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг гуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон ИброҳимҒақим, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонга битилган хатларни ва Султон Иброҳимга битилган хатларни тоншуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидга рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлик юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ ва равишин била олдилар. Боргон кишимини Давлатхон неча кун Лоҳурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимга йиборди. Неча ойдин сўнг боргон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулга келди.

Одина куни ойнинг иккисиде Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, холо туфангандоздур. Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шугун тутуб, Ҳиндол от кўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонгласи девон тарқагондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли: Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадоий, Нуъмон, Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгриқули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қўйруғи сари ҳам ўлтуруб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадоий, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учудагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ-ўк ичдилар.

Кемадин намози хуфтонда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадоий мени арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб нашъа ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмаст. Чун харгиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунофаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урмам, арақ

¹ Қ. б.—«ичтилар»дан сўнг «хаёл қилдилар» бор.

ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таарруз била гуфтуғу қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон¹ Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидью қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳамсуҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтуғу қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға таркаштилар.

Душанба куни ойининг бешида Бехра вилоятини Ҳиндубекка берилди. Сешанба куни Жоноб вилоятини Ҳусайн икракка июнат қилиб, Ҳусайн икракка ва Жоноб элига руҳсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб, юққориғи йўл била келадиганда, Тотор какарга йўлуқур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бехра тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжухнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг ҳоқими ва улуги какар қабиласидур. Буларнинг улуглуги ҳам Жуд ва Жанжухнинг улуглугидектур. Бу тоғларнинг доманасидағи халойиқнинг улуглуги ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эммзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлуқ тоғдин хейли қуюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Қалонжарним, Бобухон Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон беқларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ирокроқтин Ҳотийни қабағон йўсунлуқ қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Бехрада эдук, ов баҳонаси била гофиллиқта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлгонини иликладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмад Гадоий, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нафла, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон лўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машғални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, гаҳ ул юзиға эгилиб, якжилов чоғиб келибтурмен ғарийиб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машғал олиб, ўрдуғача якжилов келга-

¹ Л. 6.— Бобохон.

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина кун сайр қила отланиб, кема била сувдин ўтук. Ул юздағи боғот ва шукуфаларни ва найшақар экилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки муқаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехронға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйхулаб, сахарга ёвук ўрдуға келдук.

Шанба кун рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалга тахвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Хожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадоий тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгрикули, Рамазон. Бир шохобға кириб, мудатте сув қуйи борилди. Бехра тўғрисидин хейли¹ қуйи-роқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Ҳушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжих қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шоҳмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳоллариға яраша важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларға сое ва боис ул эди. Ҳушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Бехрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи важҳ ва улүфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучехрон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехроннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Хаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба кун рабиул-аввал ойининг ўн бирида Бехрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдакахорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтанғача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алаҳусус, жанжуҳким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар оралиқта ямон киши воқе бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била тағйин қилиб, улүғ чошгта ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устиғақим, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб,

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

вилояти Паролага мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илғадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурпо отлиқ гужур навкари эди. Кеча йўлни озикиб, саҳарға ёвуқ тушулди. Беқ Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук, бир шаръий қолғонда Пароланинг саводи кўрунди. Чошқунчи кўюлди. Буронғор Пароланинг¹ шарқий тарафи борди. Кўчбекким, буронғор эди,— буронғорнинг орқасига кўмак йиборилди. Жувонғор кишиси, гул кишиси Пароланинг устига-ўқ текилиб борди. Дўстбекни жувонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасига кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг² орасида воқе бўлубтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обкан жарлар воқе бўлубтур. Пароланинг ярим қуруҳидин андоқ бўлурким, дарвозасига етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб, якраҳа бўлубтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидинурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролага чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари якандоз жардир.

Жувонғор кишиси таргилардин ўтуб, дарвозаға текилиб борди. Ҳотий ўтгуз-қирқча отлуқ жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёғи била чошқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чошқунчининг орқасига кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўи кишисини тушуруб, ёғийни бости. Ҳотий қакар ул орада мардоналиқ била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтаи олмади, кўрғониға етгач, кўрғонини ҳам беркита олмади. Чошқунчи кейинича ўқ кўрғонға кирдилар. Бу Парола кўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳотий жариди қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола кўрғониға кириб, Тоторнинг уйларига туштум. Чошқун кўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чошқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурпо отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсига бесаруа саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласига ғарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизначига бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Панжшанба қуни ойнинг ўн бешиди кўчуб, Андароба-ғаким³, Суҳон сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

² Л. б.— «жарларнинг» тушган.

³ Л. б.— Андзор. Андазона.

қўрғони Малик Ҳастнинг отасига қадимдин тааллуқ экандур. Ҳотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурсондин сўнг, бузулубтур, ул фурсатга бузук эди.

Намози хуфтанда Қалдакахордин айрилгон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳотий Тоторни олгонда Парбат отлуғ уругини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолгон ўрду элига йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Бехрадин кейин қолгон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехраға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Сухон сувидин ўтуб, бир пушта устига тушулди. Ҳотийнинг уруги Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳотийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобқа ва Қорлуқ ҳазорасигақим, Ҳумоюнга берилиб эди, до-ругалиққа келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз-қирқча киши қорлуқ улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазоқ афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдуқким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифиди эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон кўх доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улук бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилгонда мазкур бўлгусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки кўталининг тубига тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшуд ўтган гузарда бир улуг ошлиқ жоласи лойлабтур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебра олмайдулар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлгонларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қўйироқ кўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасига тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, бурунғор, жувоғор, фулға қисмат қилилди. Бажд сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба оқшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг¹ Ҳотийнинг Парбат отлуқ уругиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини қўшуб, Ҳотийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бехрада турмоққа ҳаваси бор

¹ Л. б.— да бу жойлари чалкашиб кетган. Қ. б. дан олинди.

эди. Бехра чун Ҳиндубекга иноят бўлди. Бехра била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва элларни, масалан, Қорлуқ, Ҳазора ва Ҳотий ва Гаёсвол ва Китиб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Райятликқа бўюн қўйғон райятлик қилгай. Ҳар ерда ҳар кимки, бўюн қўймаса:

Ҳар кимки бўюнни қўймаса они тийгай,
Чопқой, талагай, мути мунқод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангга хосса қора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Ҳотийнинг уруғига рухсат бериб, Ҳотийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Ғарийб гулзорлар маъжунийликта тафарруж қилдук. Сарик аргувоний парча-парча ерларда яқдаст сарик гуллар очилибтур¹. Яна баъзи ерларда афшон қилғандек даҳрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир баландий устида ўлтуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлик қилғондек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа аргувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг² навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Сахар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер ғиркираб чиқти, оғлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурга ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалга кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалга солиб, шерни чиқаргайлар. Яна ғиркираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий³ пиёда найза била сангарда найзанинг синонин ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуруб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийсторий белиға чопти, шер ўзини дарёга солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдукким, олгайлар.⁴

Эртасиға кўчуб, Бигромга етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронгу уйгинадур. Эшиқдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса хужраларидек хейли хужралар бордур. Кобулга аввал келган йиликим, Кўҳат ва Банну ва Даштни чопилди. Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

¹ Л. б. — Бу иборалар йўқ.

² Қ. б. — Пашовар.

³ Қ. б. — Нухой.

⁴ Л. б. — илгайлар.

Ушбу кун менинг бир яхши шахбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек хавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон¹ ва Малик Мусо бошлиқ Далезок афгонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф олтуқ Дилазоқ Якуб хайли баъзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор гурунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шохийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шохийдин сахар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёх обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солгон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга таваккуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шоҳбек аргуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмағай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлуққадамнинг кўпругига етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухралариға кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолгон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни рабиул-охирнинг гуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба сахари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбати уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб, Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшаға келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешиде Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутағаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, султоннинг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бурун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал

¹ Қ. б.— Тархон.

шабихун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чоккунчисини уруб ёндуруб, гулига етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлрой, ул учдин бириси Бўст Носир эди, яна бири Мирзокули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлуқ илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумга ўтқара оттилар. Танбал бошимга чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимга хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлди, жиллов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қилича маҳкам эрклик эди, чопқулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкандта Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларга хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошканддин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олига йибордилар. Шарукон навоҳисиде олига белғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажур кўрғонини ҳам Дўстбек кишиси элдин бурунрок, етишиб, фасилга чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Хотийни босиб қочурди. Парола фатх бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Нозирга иноят қилдим.

Одина куни рабиул-охирнинг секкизида кўрғондин Чоҳорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни ойнинг ўн иккисиде Султон Хусайн мирзонинг улук кизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бекимким, бу фатаратларда Хоразмга тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанкули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват тағйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, тағзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнгралар доим бу қондани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни ойнинг ўн еттисиде Бобо Шайх ҳаромнамакним, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилват инъом бўлди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўққизиде туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайр ва рўза — бу ғарибтур. Бехзодга келиб, қозисининг уйига тушулди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози араға еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ хокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичку бартаараф бўлди.

Чоршанба куни Хожа Сеёронға борилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бирида боғ солғон тоғнинг тумшугида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг уйлари-нинг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, ғариб ҳайъатлиқ қуштур, шарҳи Ҳиндустон ҳайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чоғир суҳбати бўлди, саҳари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тушдин сўнгра отланиб, Кобулға мутаважжиқ бўлдук. Хожа Ҳасанға калла мастлиқда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғқа келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совуқға тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлук Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмағайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Бехрада ва ул вилоятларда сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди.¹ Сулҳ ва салоҳ сўзлариға қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни қўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бехрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Бехрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулға келди. Дева ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Бехрадин банд қилиб келтурулиб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни нарғис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил-аввал ойнинг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Ҳосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Хожи Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятининг Кошғар бика эврулуб, Кобулға келибтур.

¹ Л. б.— тушган.

Душанба куни ойнанинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф зайи олти-етти Юсуф зайининг улуғлари билан Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни жумодис-соний¹ ойнанинг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийнинг улуғларига хилъатлар кийдурулди. Шоҳ Мансурга қумош тўн, жиба ва туғмаси билан яна бирига ялаклик² қумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдуруб, руҳсат берилди: Андоқ муқаррар бўлдим, Абуҳаддин³ юққори Савод вилоятига дахл қилмағайлар ва жамиъ райятларни ичларидин чиқарғайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонга тушурғайлар.

Чоршанба куни ойнанинг учидан жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнанинг олтисидан доруйи кор ичтим.

Душанба куни ойнанинг секкизида Халифанин улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанин сочиғи кирди. Минг шохрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатига руҳсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар билан ичкиларни уйига элти. Юнус Али ва Гадоий тағойи менин қошимдан эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен ҳушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртиқоб қилғайлар ва мен сон-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келин, менин қошимдан ичинлар, мензамоне тафарруж қилай, ҳушёрлар билан мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлури билан. Чанор боғининг эшигида солгон суратхонанин шарқи-жануб сари ёнидан кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи андан ўлтурур эдим, андан мажлис бўлди, Сўнгра Ёиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи билан буюрулдимкин ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралик билан мажлисдан йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ билан мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шоҳ Ҳасанга ва уйидаги мажлис аҳлиға бу рубойини бадоҳатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур,
Йўқ лек алар базмида бизга⁴ дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасига яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон билан кўтариб юрур эдим. Бир неча кун бурунроғ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайду

¹ Л. б. — жумодил-охир

² Қ. б. — билаклик.

³ Қ. б. — Анух.

⁴ Қ. б. — эрга.

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мумзуж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисиди Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажурда кўмак кўюлуб эди, қелдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисиди Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин кўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фикҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салхида Шоҳ Шужоъ арғунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чоршанба куни ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйиға бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди. Кечроқ бир кеча отлик деҳи Афғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейлидиким, тўра ва тўка била элчилик қилурни кўйғул, бетакаллуфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, суҳбатга ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни торти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била табоб ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атроқнинг гала-қорасиға фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнгулға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболага қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир котибининг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглиға.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмини Фўлод кўнглиға.

Одина куни ойнинг ўн еттисиди Шоҳ Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддуқ ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хильят кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға — Хост била Андаробқа бормакка ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учид¹ Муҳаммад Али жанг-жангким, Качакут ва Қорлуқ навоҳисид¹а кўюб, ул вилоятларни анга ухда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шох Ҳасан яна Хотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандға кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурраҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиж эмас эдилар, борур-келур қорвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойининг йигирма тўккузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағчон навоҳисид¹а тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озикиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жануби сари пушт-таларда ва даштларда хейли саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмаи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари² боқишлиқ кўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопкун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопкун бордилар. Ул чопкунчи орқасиға Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ гўлнинг ўнг кўлини йиборилди, кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юққори боқа чопкун бордилар. Бу чопкунчининг орқасиға Сайид Қосим эшик оға, Миршох қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлуққадам, Ҳусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юққори боқа чопкун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юққори эли йироқ экандур. Жулга юққори борғон черик элининг отлари бўлдуриди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасиға борғонлар алар сари мутаважжик бўлуб, манга киши чаптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва бехисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғига чопиб йиқитурлар. Туш-тушидан пичоқлаб, чопқулаб, пора-пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадейи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Ҳасан кўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илғари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Ҳасан кўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солуб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отиға бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

¹ Қ. б. — йигирма тўккузида.

² Қ. б. — тушган.

эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилгондин сўнг, бир хавидзорга тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда, Ҳусайн била бўлгон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонга туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қирқиб, шахрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимга олдурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари боргон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари боргон черик била бориб эди. Бобо Қашқага бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад баҳши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлағайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлубтур, тоғнинг бошига ёвуқроқ, хейли сафолик ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграқ жулгаси тушубтур. Жануб тарафида пуштанинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрақ дарахтлардур. Агарчи жулгаси торроқдур, вале бўғина дарахтларнинг туби кўп кўк, яхшигина ўланглардур. Сафоликқина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидағи тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашкол булутлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға² келиб тушудди. Тонгласи Муҳаммад ого кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шабон ойининг учида Кобулға келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навқарини тилаб, Ҳусайн олилгонда қисқалиқ қилгонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулга хульят инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўхнинг сайриға отландим. Намози хуфтанда Момо хотунға тушудди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

¹ Қ. б.— ним.

² Қ. б.— Хулиға.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Иста-
лифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа
Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиғи билак-
ча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилон-
нинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб
экандур, бори азоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилон-
дин жузвий кискароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин
бир катта сичкон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмайд-
ур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун
кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор либа фарман-
лар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлгон
булжорга эҳтимом қилиб, етиша келесунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон
сувға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ
тутулди. Миршоҳбек ошу об тортти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир
суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур
эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртиқоб қилмас
эди, тоиб эди. Қутлук Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳи-
лиқни тарк қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди,
соқоли худ ошпоқ оқориб эди. Ҳамиша суҳбатларда ҳарифи ша-
роб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлук Хожанинг соқо-
лидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллик ҳамиша чоғир ичар. Сен
сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллик, ҳарғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийқим андоқ эмас эдиким, ичмас киши-
га чоғир тақлифи қилғаймен. Ушмунча била-ўқ ҳазл била ўтти,
чоғир тақлифи қилилмади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг¹ кентида ту-
шуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози
пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб,
Хожа Хонд Саиднинг мазорини тавоф қилиб келиб, Жина кўрго-
нидин жолаға кирдук. Панжхир сувининг қотилишида жало тоғ-
нинг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенгрикули,
Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунғач, сувға йиқилдилар.
Рухдам била Тенгрикулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ
чиқордилар. Чини пиёла ва қошук ва доира сувға борди. Мундин
ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида
шоҳқаму ё банд учун қоккон қозуқ-қаму урунди, Шоҳ Ҳасан
Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзокули кўкалтошни ола-ўқ йиқил-
ди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзокули
тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесаду, пичоқ-
ни жалонинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди. Мирзокули жо-
лаға келмай, тўн уфрои била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул
оқшом жолабонларнинг уйида қўндук. Биайниҳи сувға боргон
хафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

¹ Қ. б. — Алунинг.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Кўҳба-ча¹нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била галаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлук Хожанинг ятули Ламғоний кентига тушдук. Қутлук Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қиркмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузиди Мир Хурдининг Хиндол-нинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳруҳий сочиқ киюрди.

Чоршанба куни рамазон ойнинг бешида Тулак кўкалтошнинг қошидин Барлос Жики отлик навкари арзадоштини келтурди. Ўзбак чоққучиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизиди Қосимбекнинг уйиға бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жоң Носирниким² черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келди-лар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комронинг тағойиси Султон Али мирзоким, мен Хостдин Кобулға борур йил Кошғарға бориб эди, нечуким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учиди Юсуф Алининг³ дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидағи ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобохон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччигимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир, бармогим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам Давлат Султонхонининг Қутлук Муҳаммад отлик кўкалтоши Кошғардин Хоним қошидан хат ва билкот келтирди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизиди кўчуб, Бичокдин⁴ ўтуб, доим тушар ергаким, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бо-миён ва Қоҳмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка яқин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёқ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук.

¹ Қ. б.— Кўҳча.

² Л. б.— Хонжирниким.

³ Қ. б.— Юсуф Зайи.

⁴ Қ. б.— Типхок (Таржималарда Пут-хок. Бут-хок).

Тонгласи Борик об тушулди. Ұзум Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куні ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук. Панжшанба куні боғда-ўқ бўлдум. Одина куні кўчуб, Султоннурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шох Мир Хусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуглари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф зайининг дафъиға азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзға еткурдиларким, Ҳашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам қўп топулур, Ҳашанғарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдимки, чун Ҳашанғарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чошиб, Ҳашанғар қўрғонини ё Паршовар қўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб, Шох Мир Хусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу — маслаҳат учун Шох Мир Хусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай.

Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шохийға келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куні ойнинг салхина Жўйи Шохийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Ийд ҳилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис: Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шох Ҳасан, Шохбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишиға таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркиға қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куні сабоҳи ийд куні кўчтук. Йўлда хумор дофъиға маъжун едук. Маъжуннокликта бир ханзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиғлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баланди-сида тушуб, яхни тортиладур, эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб¹, мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир куруҳча куйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нидобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни тоиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайи афғонлар устиға азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг

¹ Д. б. — бир пора тортиб.

Ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўк Султон Тароҳийдин¹ бу сориға келган кайфиятини машруҳ битиб, Бажурға Хожа Калонға йиборилди. Фармон хошиясида бу байтти битидим:

Сабо, ба лутф биғу он ғазоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро².

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасиға келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасиға тушулди. Таъриф қилгоннинг ярими, балки чорағича ошлиқ топилмади. Ҳашангарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушға саъй қилгон Дилазоқ маликлари бу жиҳаттин мунфайл бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашға кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунға қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чошиб, анинг молини ва ошлиғини кўчи била Паршовар қўргонини ясатиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадоий тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасани ҳам тиладук. Ош тортилгондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни³ ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуга келилди. Ушул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар қўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била муржаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жангжангга кўмак таъйин қилиб, рухсат берилди.

Ул ошмом Хожа Муҳаммад Алининг чодирда чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубиға тушулди. Хизр хайлидин қўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган че-

¹ Л. б. — Султон Бароҳидин.

² Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сенсан.

³ Қ. б. — Сориний.

рик элига ўқлар қўюб, отларини элтурлар эди. Аларга таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин сахар кўчуб, Деҳи Ғуломонда тушландук. Намози пешин отга бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Хусайн қўрчини Кобулга чоғтурулдиким, Кобулда бўлгон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзга еткургайлар. Бадашондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиромдин Қорасувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопкун қўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб қутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртга қирғовул олилди. Кейин қолгон уруқ ҳам букун бу юртга келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшиғина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй¹ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртга якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг қўйга қарор бериб, улуғларига тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида қўчуб, Баҳор ва Масхгирмоға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблуқ маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотир-хоҳ саргаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир паҳрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Ҳасанга икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун киш Ламгон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўругайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жингдалик тушулди. Намози шомга яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эди тар, охир суҳбатга Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад хейли шалойинлиқ қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдағи такияга таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

¹ Л. б. — Юз қўй.

² Л. б. — Гадойи Беҳжат.

Ул юрттин эрта кўчулди. Қўруксой ёнидаги Борик об қуйи юққори сайр қила бордим. Бир неча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлунтур. Ўша ерда тушуб, йилқирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдим, кабоблар қилгайлар. Балут шохлариға ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидьо қилдиким, Кобулға элтгай. Кобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтиғача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навқари ташвиш била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мун мундоқ этиб олдурғунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Кобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Қошғарға Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқабда ойининг ғуррасида Қобилнинг ғўрининг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдиғаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхё Нухоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарлариға хилъатлар иноят қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни ойининг тўртида Қошғардин келган Бешка марзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Букун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Калоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди, Сабоҳи сабухий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Бехзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлгон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Ани ҳам суҳбатға чорладук, Абдулло хейли маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар ҳар ки бингари ба ҳамин доғ мубталост¹.

Мулло Маҳмуд хушёр эди, Абдулло ҳазл тарийқи била бу мисраъни ўқугон жихатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтугўлар қилди.

Панжшанба куни хазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума куни ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримиди отландим, тунқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўп-руғидин ўтуб, Деврин тағиси била чиқиб, Куш Нодир ва бозбрларнинг кориза била Хирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти. Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилгилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Ўзум коризининг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир пос бор эдиким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковидин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи зиҳн Турдибек сўнгича яёк келдилар, суҳбатға чорладук. Турдибек дедиким, Ҳулхул² энағаннинг армони борким, сизнинг била чоғир ияғай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатқа тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатға чорладук. Намози шомғача коризининг орқасидағи баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтағача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен така қилдим. Ахли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Охир ўзумни мастликқа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни ғофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачға борғайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шоҳзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжих бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожя Ҳасанға етгук. Бир замон тушуб, маъжун еб, хазон сайри қилдук. Офтоб чиқа Исталиф боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобийдин Хожя Шайхобға тушуб уйқладук. Ота мирохурнинг уйи ул орада экандур. Уйғонганча ош пишириб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-

¹ Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.

² Л. б.— Булбул.

зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши хазойлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар тақаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намози шом Беходий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навқарининг уйида чоғир ичилди. Тонгласи сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида кўчуб, қалъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Чинор боғида суҳбат эди. Намози хуфтан отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиали бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тождин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузиди Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжуҳа Бехрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон бир байти¹ била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдиким, суҳбаттин ҳар киши маст бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламағайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салҳида Ламғон сайри азимати била отланилди.

¹ Қ. 6.— «бир байти» ўрнида — «тарғиб».

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг гуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариқким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг Булбулининг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,² маъжун еб, бориб Билгарға туштук: Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақлод Дурноманинг улуғи боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чихл қулба била Борон сувининг орасидағи тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илгим озурда бўлғали ўқ отмайдуру эдим. Бир нармдек³ (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғига оттим. Ўқ пархонасининг яримиғача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунга қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайра азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Хумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровға тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға⁴ туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ тутдилар. Намози дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳонна-

¹ «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари»

² Л. б.— тушган.

³ Л. б.— نومد يك Қ. б. تيرمد يك

⁴ Қ. б.— Улуғбуға.

мойдин юкқорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким, Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, норунжлари хўб сарғарибтур, сабалари хўб етилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба кунни ойнинг ўн олтисида сабуҳий килиб, хуш ёр бўлуб, маъжун эҳтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллуқ қилмайдур эди. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба кунни сабуҳий қилғонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жиҳаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа норунжлар тубида, ҳавзёкасида бориб ичилди. Тонгласи Дуғаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дараи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентиғача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Хожа Калон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шох Мир Хусайн ухдасиға қиллди.

Шанба кунни ойнинг йигирма иккисида Шох Мир Хусайнға рухсат бўлди. Буқун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Қунарда Қула-гиромғаким, Маликкулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп беҳад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонға¹ ўргатдим: тўрт парча коғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ўшул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибгурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким», бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қиллди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастигақим, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичғайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоқким,

¹ Қ. б. — Мулло Алижон.

батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўткаргайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнга иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурга борурда, Қунар¹ сувининг гузарига етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлик қилди. Жоладағилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳхум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувга йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасига бориб, сайр қилдук. Кингдар Мандировар туманига тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқе бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйирок тошларни қалаб, ғул қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғул қилур кишининг бошига сув тўқуладур. Бу чашма суви бисёр мулоим, қиш кунлари кишига бу сув аввал жузъий совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясагон моҳихоналарда балиқ тутдилар. Бурнарок бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқинига туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолғон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўқур эди, қонлиқларига топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин² сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре хозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

¹ Л. б.—Қаз суви.

² Қ. б.—Афиту.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина кун сафар ойнинг ғуррасида тарих тўккуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарб тарафидаги ўланга тушулди. Бу юртга Абдулмулук қўрчиқим, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қошига элчиликка бориб эди, Хоннинг Янгибек кўкалтош отлиқ кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йиллоқ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртга туруб, мундин кўчуб, ора кўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба кун Борик об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шохрухийлик олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн² девон Лоҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад³ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина кун ойнинг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдилло осонлиқ била ўтти.

Шанба кун, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваккуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда муқаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқе бўлубтур. Ҳар қим харидорлиқ кўзи била кўрса, билгайқим, не турлук ердур. Неча кунқим, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилиди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба кун сафар ойнинг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Қалон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

¹ «Тўккиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари».

² Қ. б.— Хожа Ҳасан.

³ Л. б.— Мулло Муҳаммад.

Ўшул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чикиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдун кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб¹, суннат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисига тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон² ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Сухбатта Муҳаммад Солихнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас³,

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадихада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкунни мода хареро чи кунад кас.⁴

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларға харж қилғай ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулга хутур этмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандолиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунижар бўлди. Ҳар йўталганда

¹ Л. б. — уюқулди.

² Қ. б. — Алижон.

³ Ҳар бир ноз-карашмачининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши.

⁴ Сенга ўхшаш ҳушсиз, қарни нима қилсин киши. Ҳар бир ҳўкиага чопувчи урғочи эшакни нима қилсин киши.

қон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма¹
қондиндур ва бу ташвишни қилғандин...

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жихатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

...Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ
ботил андешадин, бу йўсунлуқ полойиқ пешадин кўнглумни тинду-
руб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ
танбихлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким, мундоқлардин
мутанаббих бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торли-
ғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом
бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта бориға мушриф эди.
Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар
навбатким бу юртга тушулбтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур.
Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субхдин бурун маъжун
ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб
Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртга таваққуф қилиб, карг овиға отландук.
Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув куйи боқа чарга
солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келдиким, Биг-
ромнинг ёвуғида ўқ ороқча жангалға карг кирди, теграсини олиб
турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб етгук. Жангалға чарга
солиб, ғавғо қилгон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Хумоюн
ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас эрди, бори
хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир қурухға ёвук қовлаб, қалин
ўқлаб йиқтилар. Бу карг ҳеч кишига ва отга яхши ҳамла қилмади.
Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил
била каргни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат
филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карг рўбарў-
ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карг рўбарў келмас,
ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни
ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузариди
кемаларнинг устига таъйин қилидиким, жамиъ черик элини ном-
баном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталға
тортти, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, хейли таваҳхум бўлди,
алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди.
Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-

¹ Л. б.— «иситма» ўрнида «танаббух» ёзилган.

Ўттиз минг черик йиғиб, Калонурни олди, Лоҳур устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдим, биз кўч-баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки қўнуб, панжшанба куни ойнинг йиғирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба куни рабиул-аввал ойнинг гуррасида Синд суви кечиб, Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйғон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзга етқурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламга келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидағи вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкут йўли била мутаважжих бўлдук. Ҳотий какарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиги бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғига пайваст Болнот жўгининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртга турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп хикоят қилдиким, онча пургўйлуқ қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиққа борғон кул-қуллуқчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларга парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйроқ гўзар била кечиб туштук. Вали Қизилжим, парганаси Бимругирий ва Акриёда эди, Сиялкут кўмағи эди, мунда келиб кўрди. Сиялкутни асрамағон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен парганага келиб эдим, Хисрав кўкалтош Сиялкуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри масмуъ эди. Дейилдиким, Сиялкутни асрамадинг. Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинни Лоҳурдағиларга қўш от била чоптурулдим, урушқучи бўлманг. Сиялкутта ё Парсрурда келиб бизга қўшулуңг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозихон ўтгуз-қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, у масал борким, «гаҳ ёздаҳ бех, гаҳ нуҳ»¹. Чун бу кетмас, Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳлулурким, холиса эди, сайр қилдук. Қўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида

¹ «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўккуз».

воқе бўлбтур. Хейли хотирга ёкти. Сиялжуктни мунда келтурур хаёл килдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч-ўк келтурулгусидур.

Бахлулпурдин ўрдугача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялжукта туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасиға тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилгучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисик йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлбтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялжукнинг эшикта яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор ғавғо тушти, толонға бордилар. Бошсизлиқ қилгон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум.

Сиялжуктин Шохим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурулдиқим, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонга бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олгондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонга рухсат берган фурсатта ўзбек хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонга Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландук.

Лоҳурға келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларға муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга кўмак бўлеун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ҳозихонни ўзумизга қўшуб, Дехли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Ҳозихонга не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ҳозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳга йиборса, ё улким, Лоҳурға йибориб, гарав йўсунлук турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулгучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсунлук сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ҳозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лоҳурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элгар. Ҳолибо сўзни бу ерға кўярларким, Давлатхон ва Ҳозихон Ҳиндустонда кўюлгон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзиға олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар. Булар Дехли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний¹ ва яна баъзи умаро

¹ Қ. б.— Улвой.

келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваккуф Дехли сари кўч-баркўч тебрарлар. Индирига етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўтгуз-қирқ мингга тортар, келиб Дехлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, кўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, кўрғон устидин кўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга кўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин кочмаслар. Агар шабихун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар деб ора олти курух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб икки пос, уч посгача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикахт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мугаважжих бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтаи олмаслар. Қочарлар. Ўшандин кочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Понипат навоҳисидин яна Понипат сари ўтарлар. Индирийға етган маҳалда бир баҳона килиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб кўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуг ўғли Жалолхон булардин айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонға йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижахон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимға борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Сихринддин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурға кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисидида бизга келиб, мулозамат килди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут¹сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидағи тоғда Гингута отлиқ бир берк кўрғонға келиб кирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк кўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозаға йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

¹ Қ. б.—Сатлуж.

Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб кўшу-
лурлар. Ғозихон яхшигина ошнолик ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур¹ навоҳисида Оламхон
келиб, мулозамат қилди. Сиялжугта Лохурдағилардин киши келди-
ким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсрурга туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг,
Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилди-
лар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лохур тарафда экандур,
Бўжак² бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла
ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар тонқоч, бир-
бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва урукдин айрилиб, Шоҳ Мир Хусайнни,
яна Жонбекни урукқа кўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз
орасида Калонурга келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил
Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабар-
рини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуқ-
қадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат
Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қов-
гунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб,
агар ета олмасалар Малут қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт
қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмағайлар. Бу эҳтиётлардин ға-
раз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Коввахин тўғрисида Биёх сувини
кечиб тушудди. Андин ора икки кўнуб, Милват қўрғонининг қўли-
нинг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Хиндустондағи бек-
ларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушғайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон
отлик ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат
ва таҳдид била яна қўрғонга йибориб, одина қуни ўрдуни илгари
кўчуруб, қўрғонга ярим қурух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғон-
ни кўруб, буронғор, жувонғор, гулға булжорлар таъйин қилиб,
ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Ғозихон қочиб тоққа
борди. Менинг гуноҳимни афв қилсалар, қулдуққа бориб, қўрғонни
топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳҳумни хотиринин
чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюр-
думким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғ-
лаб эди, бўйниға остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғай-
муким, иши бу ерга етиб, хануз тааллул қиладур. Илгаррак келтур-
дилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт
юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкун-
дурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир хиндустонийни билтур кишига
буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила
айткил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳти-
ромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши-

¹ Таржималарда Пахлур. Л. б. — لمپور Қ. б. — بيلور

² Қ. б. — Бўжак.

роқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарба-дарлиқларидин кутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандахонасидин халос қилдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордим-муким, тўшунг била белинга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен.

Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдимки, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлғон жамиъ жихотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдимки, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма иккисиди уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват кўрғонининг дарвозасининг рўбарўидаги баландийга туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилари.

Ғозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким, кўрғондадур. Бу жихатдин баъзи ичкиларни ва чухраларни дарвозада қўюлдимки, гумонлиқ кишини ахтаргайларким, Ғозихон муғаллат қилиб, чиқмағайким, кўнлий гараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайид ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдимки, ичкари кириб, хизоналари ва бўлғон жихотларини забт қилғайлар. Эл кўрғон эшигида бисёр гулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, якбор бир қазо ўқи Хумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландийда қўнуб, душанба куни кўрғонга кириб сайр қилиб, Ғозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ғозихонни кўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўи некбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба сахтий¹.

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ғозихон қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Милватнинг оғзидаги юрттин бир курух йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

¹ Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини кутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

маг қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттага тошшурдукким, Бахрадағи Милват кўрғониға элтиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишиға туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элтти. Давлатхон Султонпурға ета ўлди.

Милват кўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг ухдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди, Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши кўрғонға кўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Хожа Калоннинг юрти бир баландийда воқе бўлуб эдиким, кўрғонға ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тугулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр, суҳбате эди.

Андин кўчуб, Милватнинг бир арғадоллик ушоқ тоғларидин ошиб, дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулғае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шоли экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир курух-икки курух, баъзи ери бўлғайким, уч курух ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсуилуқ тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўлубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товуғидек товуқ ҳам кўптур. Бияйниҳи товуқдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаққақ эмас эди. Турдикани ва Бирим Див Малинҳос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлағайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарқи шимол тарафила бир қалъа воқе бўлубтур. Кўтила отлик, атрофи етмиш-сексон қари якандоз, улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур, ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўтқарурлар.

Бу кўҳистонда Ғозихоннинг беркитган кўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чоққунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлғоч, кўрғоннинг ичидагилар муцдоқ руст кўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст кўрғон Гинкута кўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гинкута кўрғониға кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Ғозихоннинг устиға илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобиға оёқ қўюб, таваккул инониға илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устиғаким, ул тарихда Деҳли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди мутаважжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боқи шиғовулға Диболпурни иноят қилиб, Балхқа кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдағи уруқ-қаёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушгай матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қўйи бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имом Шерозий Ороийишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатоҳлик изхори қилиб, бу юрушга савй ва эҳтимоллар қилубтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илғари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Кахлур, ва ул навоҳидағи тоғ кўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Ўтрусига беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва даралариға дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунға рухсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибанининг арзадошлари келди. Мундин ҳам аларнинг қўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Фильжумла совуқ бўлди. Оч-яланғоч ҳиндустанийлар қалин қирилди.

Арупардин кўчуб, Сихринд тўғриси Каралға¹ тушуб эдукким, бир ҳиндустаний: «Султон Иброҳимнинг элисидурмен», — деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидйо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур² ва Санур рўдий ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт курух юққорроқ бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрға борилиди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келадур. Юққорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чахорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки курух йўл бориб, рўдға сингадур. Гагар суви заҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт курух қуйроқ бўлғай. Пашколда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илғари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фирузаниннинг шақдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво-

¹ Қ. б.—Кармол.

² Л. б.—Танур.

ҳининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш куруҳ берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учиди Анболадин кўчуб, бир қўл ёқасига тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолгон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар қўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким. Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улукрок, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидьо қилди, анинг номаъқулиға ким кулоқ солур.

Душанба куни сабоҳи ойининг ўн тўртида Ҳамидхон устиға Ҳумоюн муттаважжих бўлди, Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул кишиси ёвук етиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйинини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни туш вақтида ойининг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойининг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Аликули ва туфангандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била кирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди, Қовугунчи қочгон элини қовлаб, Ҳисори Фирузаға етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнға Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваккуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Кобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.¹

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир куруҳ-икки куруҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

¹ Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган.

кила-кила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шохободдин ора икки қўнуб, Жўн дарёсининг ёқосига Сарсова гарбиси келиб туштук. Хожа Калоннинг навқари Хайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур. ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясаиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тута борғонлардин Хайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Хайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курух Иброхимнинг доирасидин берирак доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секкизида¹ Чин Темур Султонни ва Махди Хожа ва Муҳаммад Султон² мирзо ва Одил Султонни тамом жувонғор кишисиниким, Султон Жунайд ва Шох Мирн Хусайн ва Қутлукқадам бўлғай ғулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарз вақтида ғаним устига етарлар. Оз-оғлоқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била ўқ олиб тебрарлар. Иброхимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Хайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била, келиб кўрдилар. Сиёсат учун, асқари ясоққа етти.

Андин кўчуб, буронғор, жувонғор, ғул ясол ясаб кўрулди. Ул микдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр холиға ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрниға ўйнинг хомидин аргамчилар эшиб, бир-бириға боғлайлар. Хар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейнида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукамал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шахредур, маҳаллот ва уйлари қалин, хар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёқни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойининг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шахр ва маҳаллот бўлди.

¹ Л. б.—«Ўн» сўзи йўқ.

² Л. б.—тушган.

Олимизда тартиб қилгон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлик чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутавахҳим эдилар. Тараддуд ва тавахҳум бетақрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилик йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъёю, жамъэ парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолгон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатиға имсоқ қўп қолиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йиғит эди. Не келиши саранжомлик эди, не туруши, не юруши эҳтимомлик эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Понипатта черик элнинг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзға етгурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкандурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султонларига қиёс қилур-мусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб бизнинг устумизга келур азимат била Дарбанддин ўтилар. Биз жамиъ сипоҳи ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа киюруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устиға келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин-ўқ ёндилар. Буларни аларга ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкиз кун Понипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қарақўзи бошлиғ тўрт-беш минг кишини шаби-хунга йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлғунча ғаним-

нинг доирасининг яқинида эдилар. Ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир қурух-бир ярим қурух буларнинг ўтрусига йибориб, ўзум ҳам қолгон черик била ясаб чиқтим. Шабихун боргонлар Ҳумоюнга қўшуллуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое тушти. Бир гирига ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тарадуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келаду. Биз дағи жибаланиб, яроғланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Қалон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пиркули Сийстоний эди. Жувонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайид барлос ва Қутлуққадам ва Жонбек ва Муҳаммад бахши ва Шох Ҳусайн Ёрагий¹ мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Қўчбек ва Муҳиб Али халифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохурни тарҳқа тайин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учида Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгрикули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлак тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасига эврулғайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келаду эди. Илгаррақ кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўллуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлгон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасига эвруллуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасига эвруллуб, ўқ қўя кириштилар. Жувонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегишти. Маҳди Хожанинг ўтрусига бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни

¹ Қ. б. — Баргий.

ёндуридилар. Жувонғорға кўмак ғулдин Ахмадий парвоначи ва Турдибек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жувонғор ва ғул ва тўлаға ганимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жувонғор, буронғор сари қиска-қиска ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиктилар. Ганимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тикилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди: Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва ахиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлаға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Ограга келганда Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғийни босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғийнинг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони¹ ва Бобочухрани ва Бужжа бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Ограга етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасиға туштук. Намози Дигар бор эдиким, Тохир Табарий халифанинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичиде таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожя Калон ва Муҳаммадий ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жарида илдам юруб, Ограни иликлаб, хизонани забт қилгайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўрғониға кириб, хизоналарни эҳтиёт қилгайлар.

Тонгласи кўчуб, бир қурух йўл келиб, от маслаҳатиға Жўн² ёқасиға туштук. Ора икки кўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жўн ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми-ўқ Деҳли қўрғонини сайр қилиб, кечаси анда

¹ Қ. б.—Қосмой мирзо.

² Қ. б.—Жўй.

бўлб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Фиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва ҳавзи хосни ва Султон Баҳдул ва Султон Искандарнинг мақобирини ва боготини сайр қилиб, ўрдага тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Дехлининг шикдорлигини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Дехли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизоналарни муҳр қилиб, буларнинг ухдасига қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғулқобод тўғриси Жўн¹ ёқасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Дехлида жумъа намози қилиб, менинг отимга хутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинга бир пора ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Туғулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Огранинг маҳолоти Сулаймон фармулийнинг манзилига тушулди. Чун бу юрт хейли кўрғондин йироқ эди. Тонгласига кўчуб, Жалолхон Жикҳатнинг иморатиға тушулди.

Ҳумоюнким, илгаррак келиб эди, кўрғондағилар узр айтиб, ҳиял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлигини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Ограда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулҳ била олиб, Шамсободин анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзахқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Ограга келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Ҳумоюн кўйғон кишилар кўп эҳтиёт мақомида бўлур, Ҳумоюн ҳам борғали қўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос² эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим³ мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлук харжи⁴ дебтур, ғолибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Ҳумоюн менга пешкаш қилди, мен Ҳумоюнға ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳилардин билғулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нима ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидёлар қилибтурлар. Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

¹ Қ. б.— Жўй.

² Л. б.— бир шухратий олмос.

³ Л. б.— муқаввим.

⁴ Л. б.— сарфи.

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди.¹ Иброҳимнинг отасини байрилари² била чиқариб, Оградин бир курух сув қуйи юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,³ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суест райлиғидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ маво-не қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида⁴ черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Бехраға кел-дук. Толон ва торож қилмай. Бехра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шохрухий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁵ Ҳиндустонға, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға⁶ черик тор-тук. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар илиб, Ҳиндустондек вассе мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳлари-дин уч киши Ҳиндустон вилоятига мусалит бўлуб, салтанат қилиб-турлар; бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлака-тида муддати мадид салтанат тахтига ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи қўп йиллар бу мамоликда подшоҳлиқ сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале ме-нинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти аниш тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз⁷ салотини анга муте ва мунодқ эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожа-лар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлиқ қилур эди.

Яна султон Шихобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табақоти Носи-рий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг бар-густвондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Муниг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

¹ Л. б.— Бу ибора тушган.

² Л. б.— партоллари.

³ Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

⁴ Милодий 1519 йил.

⁵ Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

⁶ Л. б.— бу жойи тушган.

⁷ Л. б.— Дор-модор.

Аввал навбатким, Беҳрага келдүк, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдура эди. Навқар ва савдар ва чоқар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Қундуз ва Қобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътадун бих нафъэ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқе бўлғон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлақати Беҳрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб¹ умароси муҳолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва вале мулклик подшоҳ била рўбарў бўлдуқ. Таваккулмизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлақатни мафтўҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндура ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидиндура.

Ҳиндустон мамолики вале ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқе бўлбтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсига мунтаҳи бўлдура. Шимоли бир тоғдураким, Ҳиндукуш ва Қофиристон ва Қашмир тоғлари била пайваस्तтур. Ғарби шимоли Қобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлбтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдигача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандура.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки қофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Беҳрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинининг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлақатиға мусаллит бўлбтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Деҳлини олғонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Деҳли пойтахти била Жунпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

¹ «Юрт» бўлса керак.

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмни бор эрди, ҳадис муталаа қилур эрди, доим мусҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиниға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Рону Санго кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбиятқардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддиниға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа ҳар кимниким бировнинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва райат барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхуридурбиз.¹ Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анға муте ва мунқоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элининг қошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамъи маунотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлик бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожа-сидур. Яна Рону Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

¹ Д. б. — Қуворидурбиз.

салотинининг салтанати халал топганда Мандовға тааллук қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Ратанпур¹ ва Соранпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлик Роно Сангонинг удуг ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки керида-зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорул-ислом қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлгусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқе бўлубтур. Бизинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозий ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур. Кобул тавобен гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобаҳати бор, баъзида йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийқидадур. Шимолдағи тоғким, мазкур бўлди, Синд² дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобеи вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдағи вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир дохили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда беқиҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Банғола ва балки муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз³ қилур. Чун бу тоғда муътабар шахр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шахре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, Ҳинд тили била «саво» — рубъ, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йиғирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли Лоҳур ва Сихринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимоли Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сихринддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёх ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чиқиб,

¹ Қ. б. — Ратанпур.

² Л. б. — Ҳинд.

³ «Шин»ни «син» талаффуз қилмоқ — «ш» харфини «с» деб айтмоқ.

Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру¹ ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўқулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун², бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа бориπτур. Бу тоғнинг ибтидоси Дехли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлик иморатдиндурким, парчагина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Мундин ўтгач, Дехли навоҳисида парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятига ета бу тоғлар улуғроқ бўлур, Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятига борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рағларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз курух мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдулар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадулар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадулар. Лоҳур ва Диболпур ва Сихринд ва ул навоҳида чарх била сув берадулар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх эврдулар.

¹ Қ. б.— Сирд.

² Л. б.— «сун» йўқ.

Сув тўкулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув эл-тарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўли-ғаким, ўй сийдук ва тезағи била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воқе бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашкол ёғинлари жиҳатидин обканлар бўлубтурким, ҳар ердин убур ва мурур мутаазирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда қузгадаб мутамарридлик қилиб, мол бермаслар.

Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашкол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозий ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмағи бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом далимийдур. Элиға худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидур, вуҳушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «хотий» дерким, Колпи вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юққори шарқ сари боқа борғон сари саҳроий фил қўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавзийнинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуклуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси қўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак қўрулмади. Филнинг емак ва ичмағи тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улук тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг хинд элининг қошида хейли кадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор,

албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши хайсиятлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки қатор теваининг бўғузини бир фил ер.

Яна қарқдур: бу ҳам улук жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машхурдурким, қарқ филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нардининг тоси бўлди, яна уч-тўрт элик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлтуруб, урсалар, яхши кирса, тўрт элик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёпқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошук ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошук ўрнида парча сўнгаги бор: нечукким отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча муте ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Беҳра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида қарқ ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлик чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд қарққа мулаққаб бўлди.¹

Яна, саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хейли улукроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиги отча бўлғай, отдин бир нима иничкарактур. Эрқаги кўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтосқа мушобаҳати бор; Тувоғи ўйини туки оқдек айридур. Модасининг ранги бўғу-маралининг ранги. Эрқаги ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эрқагига боқа тунча ваъдур.

Яна кўтахпойдур. Улуклуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бутни қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтахпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эрқаги ҳуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, ҳунанинг шохидин мунинг шохи узунроқтур ва

¹ Л. б.— тушган.

паришонроқтур. Ҳиндустоний «ғалаҳра» дер. Аслда «голохран» экандур, яъни қора кийик, тахфиф қилиб, «ғалаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу ғалаҳра била кийик тутарлар: бу ғалаҳранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпукдин улугроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига моңе бўлғай. Андин сўнг ёзи ғалаҳраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушга кирур, шох урушуб, сусуб-сусуб илгари кейин борурдакелурда ул кийикнинг шеҳи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, ғолибо оёғига боғлагон тош моне бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутгондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллик тўқлисича улуглуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук қўчқорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи удурким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг жар навоҳисидоғи доманаларида ва андин қуйи тамоом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қуйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймунлардин хейли улукроқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қоп-қорадур.

Яна нулдур¹, кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш хурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда-ўк бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чусту наспон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Пурранг ва пурзёб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик балаидлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида товқи савсаныйдир, бўйни хушранг кўктур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ тутагий ва қўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воке бўлубтур. Орқасидоғи гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуг-улуг гуллар қуйруғининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллуқ

¹ Қ. б.— июл.

парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин куйи бўлур. Андин юққори Қунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин нечук мугазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуханифа маъхабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас¹, дуррож гўштига ўхшар, вале тева этидек кароҳати таъбила ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин куйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур². Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўктур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кун ки дамгир шудам»³. Яна бир навбат кўтарган қаҳорлар⁴ дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»⁵ вал-ухдату аларровий⁶. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, суҳангўй ҳам

¹ Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазалиқдур демоқчи.

² Қ. б. — Тўти неча навъдур. Кўк бўладур.

³ «Менинг юзимни оч, димикдим».

⁴ Қ. б. — қаҳр борлар.

⁵ «Одамлар кетдилар, сиз кетмайсизми?»

⁶ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзининг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чинни синигини мис табаққа тортқондек кўп нохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким. Ламғонотта кўптур, боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчқудин бир нима улук ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мийно дерлар. Банголадин келтурурлар. Якраиғ қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Мунииг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлгон шоракдин иничжарақтур. Қўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдук. Лакнурда¹ ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмай-дур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна дўчадур,² бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андиң юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар ўчурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур,³ бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерда бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, товре қичкурурким: «Шир дорам шакарак»⁴ анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астро-бод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичкурур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадумун-нааум»⁵ деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек ранглиқдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг⁶, унига хейли ўхшар, вале

¹ Қ. б.— Лакнав.

² Қ. б.— Кужа.

³ «Макулул-лаҳм» — эти ейиладиган.

⁴ «Сутим бор шакаргина».

⁵ «Шукур қилсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносида.

⁶ Қ. б.— Кабк.

мунинг уни кўп тездур. Нарн била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хашангар вилоятнда ва андин куйиғи вилоятларда бўлур, андин юкқори бўлмас.

Яна пул-пакордур¹, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомликдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томеғидин куйи кўксига ча хушранг кип-кизилдур. Пул-пакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна сахройи товукдур. Уй товуғи била бу товукнинг орасида фарқ будурким, бу сахройи товук кирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товук Бажур тоғларида ва андин куйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юкқори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур, пул-пакор мундин хушрангрокдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларга борур бўданадин улукрокдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданадин қисқарокдур, қанот-куйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларга борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксига қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулга оз-оз борур. Кичикки на бўданадур, қорчадин бир нима улукрок бўлғай, Кобулда «куруту» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуғлиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксига эти яхши бўлур: харчалнинг борн эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрагдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улук жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўктур. Бўғзида хари-тадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси окдур. Ахёнан Кобулга борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳарғиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл қафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товукни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

¹ Қ. б. — Пул-пайкар.

Яна бири сорадур. Ҳиндустонда бўлгон турклар теватурна дейдурлар. Бу бир нима диндин кичикрак бўлмай, бўйи диндин баландроқдур, боши кип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маниқдур. Бўйи сораққа ёвушур. Журсаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсаний, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ азбоси қорадур. Ул вилоятларга борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якраиғ дер. Яна бир лаклакдур — раиғи ва ваъзи тамом ул вилоятларга борур лаклаклардектур. Ғоятан, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордир тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, журсаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуг бўзақдур. Улуғлуғи сорча бўлмай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзақдур. Ул вилоятқа борур бўзақдин хейли улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўдактур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улугроқдур, нари ва модаси бир раиғдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлмай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуглуғи бўркча¹ бўлмай. Қора раиғликдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иничкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккага мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари кип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуг шапшарадур, чамағдар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлмай. Боши итнинг қучугининг бошига ўхшар. Дарахтқаким, кўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлмай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуклуғи сондуғочча бўлмай. хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якраиғ қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зогча бўлмай, зогчадин хейли

¹ Қ. б.— бургут.

иничкаракдур. Тавре ўқур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча хурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсулдуқдур. Йиғочларга ёпушиб юрур, улуклуғи шақроқча бўлмай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

С. у в х а й в о н о т и : бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, калсаға мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишни олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам калс вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлмай. Муинди улукроқ ҳам бўлур эмиш. Ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юққориги тумшуғи ва қўйиги тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна хуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувга чўмар, қўйруғи кўрунуб қолур. Муиниғи тумшуғи ҳам сесор тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдекдур, сувда ўйнар вақт мушук йўсулдуқ кўрунадур. Сару сувидағи хуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқадуру. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна қарёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ҳозир бу била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам қарёлни йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.

Яна какка¹ балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнғак чиқибтур, узунлиғи уч эллиқ бўлмай. Ётқонда бу икки сўнғакни тебратадур. Ҳариб тавр ун келадуру. Ҳолибо ул уни жихатидин какка² дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб ҳуст балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўтдилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадурулар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардекдур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурулар.

Н а б о т о т к и м , Ҳиндустон маҳсусидур, бир анбадуру. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилурулар, ёмон муталаффуз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

¹ — ² Л. б. — гала *ақ*

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.¹

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоке Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржих қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмас-тур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашкол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтолуғи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер. Дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобихдур, вале кайланинг баргининг узунлуғи икки қари бўлур, яссилуғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улук ғунчаси қўй юраги вазълиқдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкарақдур, хейли чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хўшнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи Ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидин резароқтур. Хейли хўшнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бад мазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юққо, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ ранглиқдур, жигдадин иничкарақтур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юққадур.

¹ «Нағзак»имиз бўстон безағи ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшидроқтур, дарахти холи аз хуш намолик эмас.¹ Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж паҳлудур. Уруғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиктур. Яхши пишғоннинг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат² эмас.

Яна қадхилдур. Бу ғарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайнихи кўйнинг қонидурким, киссадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмога филжумла шабохати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу доналарнинг хурмодин юмшокроқ гўшти бор, ани ейдулар, хейли часпандадур. Часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шоҳида бўладур, ҳам тавасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб ғуриш ва бемазадур, пишиғи ямон эмас юмшок пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хейли ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутга пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлук бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонга³ ўхшар, мирмихондин⁴ чучукроқ ва кам оброқтур.⁵ Андин қалялик ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хейли қаляси ривожқа ўхшар.⁶

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабихдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтнинг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасиға ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пур фойда мевадур. Дарахтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўхий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабихдур,

¹ «Дарахти чиройли кўринишдан холи эмас».

² «Латифликдан холи эмас».

³⁻⁴ Қ. б.— мирминжон.

⁵⁻⁶ Л. б.— тушган.

мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон маҳсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли улугроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши хайвонатго ўхшар: бир улким, нечукким, хайвонот бошини кесарлар — ҳаёти мунқатигъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, хайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар. яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқаду. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзиға хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқаду, баргини кўзанинғ озниға қўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, кўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнғ ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда кўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичидиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур. Ғолибо ғалати омадур. Норгилнинг бириси жавзи хиндийдурким, қора қошуларни андин қилурлар. Улугроғини ёнж-жакнинг қосаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғоятташ, норгилнинг шохи нурбаргактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учиди мусаллас уч тўшак ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин буруй норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадулар. Мазаси ямон эмас, гўёким хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадулар: бу сувни торий

дейдурлар. Муниг кайфияти хурмо сувиниг кайфиятидин тундрок бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача хеч барги бўлмас, андин сўнг ўтгуз-қирқ барг шохиниг учда бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қарига ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига халқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугуга солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтнинг танасидин яхшироқ ва ҳам-ворроқтур.

Яна норанж ва лиму машхур мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўп бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр лағиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норанжиға хеч нисбати йўқтур. Нозуклуғидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжлар хароб бўлур. Астробод норанжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва кам облиғидин онча хароб бўлмас. Бажур норанжларининг улуғлуғи биҳича бўлур, суви кўптур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норанж чиқти. Мениг хотиримға дойин кечар эдиким, «норанж» лафзи муарраб монандур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли норанжни тамом норанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмуртқача бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болиг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болиг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти муроббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур. Турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-путур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуклуқ бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидан сариғроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норанж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва ваъзи турунждекдур, ғоятташ, муниг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улук бўладур. Ўрук дарахтича бўладур, барги норанж баргига ўхшар, хўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мевалардин улук лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасига ўхшар.

вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтора пўстидек ҳамвордур, гариб сероб бўладур.

Яна чабирийдур, норанж мушобиҳидир. Андоми норанждектур, вале ранги сарикдур, норанжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлиғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дил ошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Мунинг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдан бери эмди назарга келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиятинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи ҳиндустоний қархал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур. Гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул гунча бўлгондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди-ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир элик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба¹ гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашкол ойларида асру хўб ва кўп очиладур, голибо аксар йил очилур, вале бу кўклек била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улук гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хушояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилаб.

Яна киярадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр ҳаёйати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мунинг тикани бордур. Гунчадек тикилгон ташқариғи барглари сабзроқ тиканликрак, ичкариғи барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи баргларининг ораларида гулнинг ўртасидагидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак қамишининг бутасига ўхшар. Мунинг барги яссироқтур, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдилари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мунинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди туңдроқ бўладур.

¹ Қ. б.— Дил шабх.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ои ёздур, тўрт ои пашкол¹, тўрт ои қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидидур. Ҳар уч йилда бир оини пашкол ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз-ойлариға. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи: хут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, қувор, котик — пашкол; мувофиқи; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Ағхан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи; ақраб ва қавс ва жади ва далв.

Ҳинд² эли фусулниким, тўрттар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар оини иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнги ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунги ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сешанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспатвор); одина — (сукрвор³).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсисини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатка Ҳиндустоннинг жамиъ муътабар шахрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринждин бир ясси нима қўюбтурлар, улуглуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжни «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овзон қилибтурлар. Яна бир тослари боржом соат, анинг куйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақт-таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёл-

¹ Қ. б. — тушган.

² Бу ибораларни Қ. б. дан олинди.

³ Бу жойлар Қ. б. дан олинди.

ға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳрим туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалги паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳрим туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карелийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонгонларға уч гири ё тўрт гирининг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлуқ кундуз гириларини қоққондин сўнг, паҳрининг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалги паҳридин уч гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалги паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонгонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлбтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлбтурлар, ҳар бирини пул дебтурларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «кулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «кулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавахир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингги лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элининг қабила-қабила отла-

¹ Д. б. — тушган.

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар хирфагарким бор, ота-отасидин бери ул хирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воке бўлубтур. Элида хусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва таъб ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва хунарларида ва ишларида сиёк ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар. Унг иликларида бир кадудурким, тўшукини торроқ қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Удугларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур,¹ шамъ ва машъал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулук иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёк ва андом йўқ. Раият резанпой эли тамом яланғоч юрuidурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини белларига, ярмини бошларига соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва олтуин ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш-йигирма катла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам киш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша кўпадур. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд кўпадур.

¹ Л. б.— тушган.

Андоққим, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нима ни қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболага била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулшурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бехрадин Баҳорғача ҳоло менинг тасарруфимдадур, элик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлғусидир. Бу жумладин секкиз-тўққиз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни ваҳҳи истикомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил-феъл дар таҳти тасхири раъяти нуерат оят даромада.

С ар к о р и он рӯи оби Сатлуж ва Бехра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболшур ва ғайриҳо: се куруру сию се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

С ар к о р и Сихринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

С ар к о р и Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яксаду ҳафтоду чаҳор танга.

С ар к о р и дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панҷоҳ ҳазору дувисту панҷоҳу чаҳор танга.

С ар к о р и Мевотки дар замони Искандар дохил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

С ар к о р и Биёна: як куруру чихлу чаҳор лаку чаҳордах ҳазору нуҳ саду сий танга.

С ар к о р и Огра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

С ар к о р и Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

С ар к о р и Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панҷоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панҷоҳ танга.

С ар к о р и Қолний ва Сиханда ва ғайриҳо: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панҷоҳу панж ҳазору нуҳ саду панҷоҳ танга.

С ар к о р и Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панҷоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сио ҳашт лаку чихлу чаҳор ҳазор танга.

Саркори Лакнур¹ ва Бакасар як куруру сио нух лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сио се танга.

Саркори Хайробод: дувоздах лаку шасту панж ҳазор танга.

Саркори Уд ва Баҳроҷ: як куруру ҳафдах лаку як ҳазору сесаду шасту нух танга.

Саркори Жуһпур: чаҳор куруру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сио се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: чаҳор куруру панж лаку шаст ҳазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдах ҳазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждах ҳазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку ҳаштоду шаш ҳазору шаст танга.

Саркори Кандла: чихлу се лаку сий ҳазору сесад танга.

Саркори Тирхут аз ҳадди миёнаи рожа Руп Нарин: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангаи нуқра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Бўли дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарға келса, тахрир қилғумдур; эшитилгудек нима эшитилса, тақрир қилғумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўққизида ҳизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак ҳизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган ҳизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларға ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлгон афгон ва ҳазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатка қадри ҳолдариға яраша ҳизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элттилар.

Черикта бўлмагонларға ҳам бу ҳизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон

¹ Қ. б.— Лакнав.

мирзога ўн беш лак, Аскаррийга ва Ҳиндолга ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўғлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳиларга қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон ва Қошғар ва Ироққа уруқ қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсақ садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шохруҳий¹ инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳиси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Хасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлағон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Хусайнхон Нуҳоний² эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳоний³ ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар.⁴ Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нариги жамиъ вилоятларга қобиз бўлуб, Қануждин бир-икки кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Баҳорхонни⁵ подшоҳ килиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалгача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа опшлиқ ва хас тошилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийлиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанлиққа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдура эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайдура эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла киришдилар. Бу жиҳатлардин ақсар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлиқ тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айтдилар, бу кишида онча ақл ва хуш бордурким, алар тақрир қилғондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига қўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилғон сўзларни мукаррар оида қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

¹ Қ. б. — бобурий.

^{2—3} Қ. б. — Луҳоний.

⁴ Л. б. — тушган.

⁵ Қ. б. — Баҳодирхон.

кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиксам, бетаҳоший булар била киргайлар ва била чикқайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар. Йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўшмасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Ограни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раъйлар кўрсатти, вале Ограни олгондин неча кун сўнгра тамоm раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблиғини билиб, тамоm бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва одот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлик бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатъи этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотаралариға солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежихат солғайбиз. Яна бориб, Кобулға тағдаслиғ ибтилосиға қолғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар кўнгли йўқ эди, муқаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ҳазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ҳазни ва Гардиз ва Сулгон Масъудий ҳазорани Хожа Калонға иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Кухром парганасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулға борғай. Савғотилар Мирнинг ухдасиға бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка хинду таъйин бўлди.

Хожа Калон чун хинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

Агар ба хайру саломат гузар зи Синд қунам,
Сиёх рўй шавам, гар хавои Ҳинд қунам.¹

Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур. Мең дағи бадиҳада бир рубоий айтиб, битиб йибордим:

¹ «Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин».

Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор
Берди сенга Синду Хинду мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опокниким, бурунлар мартабаси асру фурд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йиғиштуруб, филижумла жамбият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидаги баъзи афгонларни берилиб эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипоҳига истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Ғўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳини келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Огранинг орасида, Юнус Али озиқиб, Хумоюндин айрилгон маҳалда учрар. Оз оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўғулга Алихоннинг банддаги ўғлонларидин бирини кўшуб, Алихонгаким, бу бузуклуқта бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонга тарбият қилиб, йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғий боғий умро устига тайин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул боши-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нухоний ва Қози Жиё қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ риоят ва шафқатлар қилиб, Фирузхонга Жўнпурдин бир қуруру кирк олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидқа Уддин бир қуруру тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёга Жўнпурдин йигирма лак¹ иноят бўлди.

Шаввал ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидаги тош сутунлуқ айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Хумоюнга чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонга ва Маҳди Хожага ва Муҳаммад Султон Мирзога ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўр ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

¹ Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саноғи форсича берилган (К. б. дан олинди).

ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.¹

Сухбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, гарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалга илғор таъйин қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнга жулду берилиб эди. Санбални дағи Ҳумоюнга иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига Санбалга илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гўранни Миёни дуоб орасидағи таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб қочқан-кўрараган афғон ва ҳиндустонийни йиғиб, бу фатарапта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлғон илғор, Оҳор гузарига етиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз элик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалга етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқага олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтаи олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласига бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале қўрғонни буларга топшурмоқ хуш ёқмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошига келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғонига киюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнага Каландар шёдани йибориб, Низомхонга ваъда ва ваид фармонлари йиборилди. Буғина китъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза мақун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагии турк аёнаст,
Гар зуд наёию насихат нақуни гўш,
Онжо ки аёнаст чи хожат ба баёнаст.²

Биёна қўрғони Ҳиндустоннинг машҳур қалъаларидиндур. Бехуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ

¹ Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган нигомлар ҳам форсича ёзилган (Қ. б. дан олинди).

² Э Биёна мири, турк билан ўйнашма.

Туркнинг эпчиллик ва мардлиги ҳаммага аёнди.

Агар тез келиб, насихатни қулоққа олмасанг.

Аён бўлган гапни баён қилишнинг нима хожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва ваид фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изхори давлатхоҳлик қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Дехли навоҳисига келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Дехли ва Ограни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч харакате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Қандор деган қўрғонниким, Маканнинг Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан хануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги қўрғонлар, мисли Атова ва Дўлшур, Гувалёр, Биёна хануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариғи афронлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдағи гирду гўшадин хануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Қандор қўрғонини берди. Робирийдағи Ҳусайнхон таваҳхум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва ваид била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устиға йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жие бошлиқларғаким, асру улук риоятлар қилиб, Пўруб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Атоваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлшурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлшурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлукқадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пиркули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлшурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Биёна устиға борғайлар.

Бу черикларни тайин қилгондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пўруб ёғий боғи умароким, Насирхон Нуҳоний ва Мабруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Қандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашкол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устиға ё кофир устиға мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидағи қўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улук душманлар дафъ бўлгондин сўнг булар қаён борғайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча мутгафи-

қул-калма арз қилдиларким, Рону Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келиб-турлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устига отланмоқчи эдукким, Хумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ, отланмоқ не ҳожат, бу қулдукни мен қилай.

Борчаға бу хуш келиб, турк ҳинд умароси бу раёйни писанд тутдилар. Хумоюнни Пўрубқа тайин қилиб, Дўшурға тайин қилгон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким, ул чериклар келиб, Хумоюнға Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устига таёйин бўлгон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Хумоюнға қўшулғайлар.

Пайжшаанба кун зулкаъда ойининг ўн учинда Хумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кенггинагаким, Оградин уч курух бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутаваажжих бўлди.

Пайжшаанба кун ушбу ойининг йиғирмасида Хожа Калонга Кобулға борурға руҳсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлик ва сиёқ ерлар ясаа бўлур. Ограга келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатка Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз қароҳат ва нохушлуқ била андин убур этук. Бу ерининг макруҳлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чуи йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр таррохликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муваажжаҳ гул ва настанлар мураттаб ва мукамал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутаазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофини эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнғай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким, қуллатайин ҳавз андадур, тамом тошдин тугагибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тархлик боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарх ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна қўрғон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улғқ войин буюрдум даҳидардах.

Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улук чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбоғдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Роно Сангонинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эркинига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табака иморат бу войиннинг ичида бўлубтур. Боридин у қуйиги табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин ўктур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиги айвондин сув тортилгон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориги айвонга пашкол вақти сув улғайгонда гоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув чархيني уюрур, ўй бу гунбазта уюрултур. Юқориги табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги саҳндин беш-олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафиға борур йўлнинг ўтрасида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқорроқ бўлғай. Мазкур бўлгон гунбазта чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқориги боғчага сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹ чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарийқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отлангон фурсатта, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Жожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн-ўн беш курух йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшигина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар туруш бермай қочиб кетарлар, Мўмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобочўҳра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқаннинг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб қўрар. Фатҳхон Сарвонийни Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, бизга йиборти.

Ушбу йил Убайхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш райят экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-эллик кунда боғлаб, Сараҳс устига борди. Сараҳсда ўтгуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Райятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сараҳсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлигини кириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлик ўғликим, ҳоло отасининг ўрниға Гужаротга подшоҳ бўлубтур,

¹ Л. б. — тушган.

отасидин ямонлаб, Султон Иброҳим қошига келди. Бу беиззатона кўрди. Понипат навоҳисида эканда манга арзадонлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутавважжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, отаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўгли бўлгай, отаси ўрнига Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлигининг Имодулмулк отлик қули жамиъ била ҳамжихат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонниким, хапуз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрнига ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулакқаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлик бош уруб эди, ўлтуруб жазосига еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолгон бекларни хейли ўлтурди. Хейли сафрок ва бебок йиғит нишон берадурлар.

БАҶОБИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойда Форукнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур, Форукқа мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган кўрғонлар маслаҳатиға бир улук қозон Устод Алиқулиға буюрулуб эдиким, кўйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқате бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган миска ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилғат кийдуруб, бу инфийолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъани анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг доруҳонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюндин Далмовдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши кўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилгон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир — Хони-жаҳон, яна бир — Хонихонон. Муниг отасичинг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб

¹ «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

қилмоқлиқ бесураттур. Бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Сарвонийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юққориғи ёнидағи улук ҳавзнинг ёқасида шомёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматга бўлғай.

Чаҳоршанба куни муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Хумоюнга қадаға била йиборилдиким, Шукр Пўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўнпурға бир неча муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишакелгайсан, Роно Санго кофир ёвуқ қонуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Пўруб сари борғондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркмонни оға-иниси била ва яна Хиндустон элидин Ровуйи-Сарвонийни тайин қилидиким, бориб Биёна навоҳийсини чоғиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса чоғиб, талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Биёнадағи Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлиқ Таҳангар қўрғонда эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қуллуқ ва давлат-хоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамғ Биёна ва бу кентларнинг таркаш-бандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғонини илиқламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлғон Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қуллуқ ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савоб дийди била амал қилинг.

Хиндустон эли агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳилиқ рох ва равишидин ва сардорлиқ юруш-турушидин орий ва бебахрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшудур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнаға бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг борғон илғор туркдин икки юз элик-уч юзга ёвушур эди. Хиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадағи афғон ва сипоҳи тўрт мингдин кўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни қўруб, билиб, ушбу мазкур бўлғон отлиқ-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солғон била бу илғор кишини қочурур. Оламхон Таҳангарийшиким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурулар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунғи ва сўнгги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била қўрғонни,

бизнинг кишига тоштуруб, Сайид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик офани Биёнага ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожга иноят қилиб, ваҳхи истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнага рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изхори кулдук ва давлатхоҳлик қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнага ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонижахон отлик кофир Гувалёр навоҳисига келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна ангез қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни тошшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодка бир неча Бехралик ва Лохурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларга Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гўранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузоб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғига борурлар. Тоторхоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъага тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад¹ Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асхоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўғонининг ичидин Раҳимдодка киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўғонга ўзунгизни солингким, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодка келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўғонга кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Хотипулда² ўзининг кишисин қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Хотипулдин бўлғон кишисини киюрур. Тонгласига Тоторхон бечора бўлур, қўғонни хоҳи-нохоҳи тоштуруб чиқар. Келиб, Ограда мулозамат қилди. Анинг важоҳи истиқомати Биёна парганасидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни тоштуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шақдорлиғини Абулфатх туркманга иноят қилиб, Дўлпурга йиборилди.

Ҳисори Фируза навоҳисидида Ҳамидхон Саронгхоний ва бир пора панай афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни — сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонга, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатх туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни қўшуб, бу афғонларнинг устига тайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

¹ Қ. б. — Маҳмуд.

² Қ. б. — Ҳосипул.

Сафар ойининг охирларида Хожаягий Асадким, Ироққа Шахзода Тахмосбқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ беэиёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеаи узмоким, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Атоваға киши йибориб келтуруб, бир додак илгига чорсўта қилгон қоғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадағи Ҳиндустоний бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошимға заҳрни солгай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдиким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пиширур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар гофил бўлурлар. Чийни устига юшқа нонни солур ва нон устига ул қоғаздағи заҳрнинг озроқ ярмини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улуғ ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни кеч намози дигар ош тортдилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштини сганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум кўзголиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдумким, ул қайни итга бериб, итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳраға ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилгондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, кўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чўхра ҳам бу ошдин сгандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

«Расида буд балое, вале ба хайр гузашт».¹

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди тугдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон кад-рини, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қил-гай. Қийингаким тутар, мазкур бўлгондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқеани шарҳи ва баста била айттилар. Ул чошнигини пора-пора қилдурдум. Бовур-чини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остига солдурдум, Бирини эҳтиёт қилдурдум.² Ул ҳам ўз амалиға гирифтор бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «гили махтум»ни ва «тарёки форуқ»ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни, аввалги куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, холо ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон кадрини».

Хар қанча бу воқеани ҳоила хотиримға келса, беҳост ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қилғай-мен. Хотирларға тараддуд кечмагай деб, ҳар не воқе бўлгонни шарҳи ва баста била битидим. Агарчи тилға, оғизға сикқусиз кўрқкудек воқеа эди, шукр тенгриға яна кун кўрарим бор экандур. Хайр-хўблук била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларин-гизға кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигир-масида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориг бўлуб, бу битилган хатни Қобулға йиборилди. Чун мундоқ улуг гуноҳ бу бадбахтгин сарбар урди, Юнус Али била Хожагий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакани ол-гондин сўнг, Абдуррахим шиғовулға тошшурулдиким, эҳтиёт била сахлагай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ касде бу табақадин содир бўлди, Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузиди Мулло Сарсонгаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Хумоюнким, Пўруб тоғи ёғийлар устиға бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб, Фозипурға Насирхоннинг устиға иддам борди. Хабар

¹ «Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик билан кечди».

² Л. б. — тушган.

топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Харид¹ устига борди. Андаги афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харидни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилгон йўсулдуқ Шох Мир Ҳусайн била Султон Жунайдин бин пора ўбдон йигитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жибин ҳам булар била тайин қилди. Удқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Қарра Мошиқпур навоҳидиндин Ганг дарёсини ўтуб, Қолпий йўли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон жикхатким Қолпийда эди, арзадонги келур эди, ўзи келмайдур эди. Ҳумоюн Қолпий² тўғриси етганда киши йбориб, дағдагани анинг қўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба кун рабиул-охир ойининг учда «Ҳашт биҳишт» боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳди Хожанинг кишиси пай-дарпай кела бошладиким. Роно Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Ронога қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора қўмак киши ҳам Биёнага келса, давлатга муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шох Мансур бардос, Каттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнага илгор йборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Ноҳиржон отлик ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳида омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотирига еттиким, Ҳасанхоннинг истимолати жиҳатини ўғлини йборилса қўнрак мустамол бўлуб, хизматкорликни яхшироқ бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонга хилъат кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб, рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг рухсатиға маътал экандур. Ўғлининг рухсатини хабар топқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роно Сангога Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғур эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртиқоб қилди.

Бу ошонда ўтган ғаройиб воқеаоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъаи Зафардин Ҳиндустон черикига келурда йўлдин Мулло Бобо Пашоғарий ва иниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султонга бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин султоннинг илигиға тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг ишкучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шох Исқандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғўри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо-

¹ Қ. б.— Хайробод.

² Қ. б.— Кобул.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўри қўрғониға келиб кира-ларлар. Мирхаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирхамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элгар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келурлар. Мирхама Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирхама Бобошайхни чопқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузга киши чоптурур. Тенгриберди Ёр Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшуллуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда, Мирхама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, акрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирхамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тутта борғонда икки бўлак кофирнинг чопқунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулгон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким, куярда тош уйи бенуқсон эди, дорухонасини ҳам сўнгра куюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хильят ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг тўққузидида ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға, кўмак бўлғай. Мақани ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтуни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Роно Санго бўлгон черики била Биёнанинг яқиниғача чопар. Қоровуллиққа борғонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шахид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чошиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навқарининг қиличини олиб, Каттабекнинг кифтиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар торти. Роно Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлбатур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофирнинг черикини жалд ва жаррорлик била асру кўп ситойини ва таъриф қилдилар.

Сафар қилгон юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким, Мадхокур парганасидаким, ўрду тушар ердур чоҳ коздургай.

Шанба куни жумодил-аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилгон юртқа келиб тушулди. Эртасига андин кўчтук. Хотирга кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға суйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб-ўқ мутаважжих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнаға бориб келиб, ер-сувни кўруббилиб эди. илгари Секри кўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртта тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадагиларга киши чонтурулдиким, бетавақуф келиб кўшулғайлар.

Хумоюннинг навқари Бекмирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечаси бориб, хабар олиб, тонгласига хабар келтурдиларким, ғаним кишиси. Басовардин бир қурух илгарроқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадаги илғор келиб кўшулдилар. Беклар навбат била қоровуллукқа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллук навбатида илгари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Конвоҳаға борибтурким, Секридин беш қурух йўлдуз, кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз илгари борғонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар.¹ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олгон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навқарлари била йибордук. Мулло Хусайини ва яна баъзиларни убрук-субрук буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлгонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилгон экандурлар. Булар етгач, Тохир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Тохирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир қурухгача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлгач, турарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жийба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отладук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтургайлар. Бир қурух келдук. Ғаним кишиси ёнгон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эдиким, занжир тортилуз эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чуств ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Хумоюннинг олида тайин қи-

¹ Д. б.— тушган.

лиди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва ҳиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандак қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлгон уруш ишидин ва Шох Мансур ва Қисимтой Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиг зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмий-нони хоотири ва черикнинг истихкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин аргамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлгунча йигирма-йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатга Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг қиз наби-раси, Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақое ва ҳолат паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тарадуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболагалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзлариға гўш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба кунни ойнинг йигирма иккисиди Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркашбандларидин ва Дехлидин йиға олгонча черик йиғиб, Мевотийнинг кентларини чоғиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларга ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулуб, Мевотни чоғмоқта ва бўзмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсулдук фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа бучқоқдаги кентларини чоғиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон ҳадук бўлмади.

Душанба кунни жумодил-аввал ойининг йигирма учиди сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримға еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номанруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда губор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш!¹
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

¹ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Нияти ғазв илаким юрубсен,
 Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
 Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
 Ушбу ҳолатта билурсенки нестар,
 Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
 Аритур барча гуноҳидин ўзин,
 Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
 Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
 Олтуну нуқра суроҳийю аёк,
 Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
 Ҳозир айлаб борини синдурдум,
 Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурулгон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳикларга ва дарвешларга улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздур-улди. Ният қилдимким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўккуз юз ўттуз бешдаким¹, бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эдимким, Рано Санго кофирга зафар топсам, тамғани мусулмонларга бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамға бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Муншийларини тилаб, буюрдукким, бу икки азируш-шаън умурким, воқе бўлди, бунинг ихборига фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг иншоиси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур.²

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР³»

Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатаҳ-ҳирин ва нашкуру ваҳҳобаң яҳдил-музнибина ва яғфирул-мустар-фирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-тай-ибина ва саҳбихат-тоҳирин.

Мароён арои арбоби албоб ки маҷлиси маҷолин сувари асбоб ва маҳозини лаолини нуқуши сидқ ва сабот аст нақш назирини ҷаво-ҳири завоҳири ин маънӣ хоҳад буд ки, табиағи инсоний ба муҳ-тазой фитрат моили лаззоти нафсонист ва тарки муштаҳидёт мутав-ваққиф бар тавфиқи яздонӣ ва таъйиди осмонӣ, нафси башар аз майл ба шар дур нест. «Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла

¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

² Бу форсича ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

³ Л. б.— тушган.

амморатун бис-суъ» ва ичгиноб аз он чуз ба раъфати малика ғафур не, «ва золика фазлудлохи юбтихи ман яшоъ, валлоху зулфазлил-азим»

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула он ки ба муқтазои башариат ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бар одати соҳиб ҷаҳон аз шоҳ ва синоҳӣ дар унфвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъд аз чанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як аз он маноҳии муртақибаро тарк менамуд ва ба тавбаи насух боби ручуъ ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маорибии он мақсуд аст дар ҳиҷоби «ал-умуру марҳунатун биавқоти-ҳо» мухтаҷиб монда, рӯй наменамад. То он ки дар ин авқоти фарҳунда соот ки ба ҷаҳди тамом ихроми ҷиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан таҳшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалби асбоби маъсият ба ҷидди тамоми том қаръи авбоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмунӣ «ман қараа бобан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол кушд, ва ифтитоҳи ин ҷиҳод ба ҷиҳоди акбар ки муҳолифати нафс аст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин» ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки макнуни хазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худдоми зафар ихтишом ба муҷиби ҳукми фарҳунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва соир адавот ва олоти тилло ва нуқра ки ба касрат ва зинат чун кавокиби сипехри рафе музаййини маҷлис баде буд иззати шариатро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таоло анқарийб ба касрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-ичобат бисёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносӯ ало дини муликиҳим» дар ҳамон маҷлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавҷ фавҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан ба-дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муқтазои «аддоллу алалхайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби хучаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нусрат явман фа-явман мутазаид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офат вал-муҳофот), мутлақан ҳеч офармида муртаҷиби шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он нақӯшад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷтанибуҳу лааллақум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозиҳил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилкат-тавбатан-насуҳ баҳри бахшойиши подшоҳӣ дар ҷӯш омада, амвочи қарам, ки сабаби ободонии олам ва обрӯй бани одам аст, зоҳир сохт, ва тамғои жамаи мамолиқро аз мусулмонон ки ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовучуди истимрори азминаи

салотини собиқ багирифтани он чун аз завобити шариати сай-йидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамго нагиранд ва ҳаситонанд ва тағйир ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиханд: «Ва ман баддалаху баъда мо самиаху фаиннамо исмуху алаллазина юбадилунаҳ».

Сабилни мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндий ва форсий ва раият ва сипоҳӣ ва кофаан умам ва омман тавоифи банӣ одам он, ки ба-дин орифаи муайяда мустазҳир ва умедвор буда ба дуои давлати абад итти-сол иштиғол намоянд ва аз лавозими¹ ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инхироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътиқод намоянд.

Қутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нақо-заҳу:, фи 24 шаҳри ҷумодил-аввал, сана 932»².

Ушбу айёмда ўтган вақоедин неҷукким мазкур бўлди, улук-кичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жидду ихтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ суслукларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамиъ бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндау боқест худо хоҳад буд.³

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонаси-дин иҷгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некӯ гар бимирам равост,

Маро ном бояд ки тан маргост.⁴

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шаҳид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онт иҷмак керакким, ҳеч ким бу китолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилма-гунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улук-кичик борча рағбат била мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшитгали яхши бўлди.

¹ Л. б. — тушган.

² Қ. б. — 933.

³ Маамуни: Ҳар кимки бу жаҳонға келаркан, охирда йўқлиққа кетади, абадий қолувчи ёлғиз худодир.

⁴ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Ушбу айёмда тўш-тўшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Хусайнхон Нухоний Робирийни келиб олди. Кутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдаги такашбандларни йиғуштуруб, келиб Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдоқ қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонником, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрға бормай, ўз вилоятиға борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир ноҳуш хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилар: Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға-ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоёлар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил-охир ойининг тўққузиди наврўз куни кўчтук. Буронғор, жувонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепоёларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилди-ким, яёқ, аробанинг кейинидин¹ айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жувонғор, ғулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳиларға кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлақнинг қайси ерда турушини, не йўсулук юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир куруҳча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустахкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қўпти, қувонди. Элға ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзаға еткурдиларким, чун муқаррар бўлғон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учиди аробаларни олимизға торттуруб, буронғор, жувонғор, ғул ясол била бир куруҳқа ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлғон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдиким, буронғор буронғорға, жувонғор жувонғорға, ерлик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор хайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин беэиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

¹ Д. б. — тушган.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҶОЗӢ¹

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва ғазза чандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқаҳри аъдоиҳил-моридина фақутиа добириул-қавамил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва салла-лоҳу ало ҳайри ҳалқиҳи Муҳаммадин Саййидил ғуззоти вал-мучо-ҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-худоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси тақосури шукр ва санои яздониёт ва тақосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуамои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутачовиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он очиз. Алалҳусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқубо саодате аз он ҳасимтар намояд. Ва ин маъни ҷуз нустар бар ақвиёи куффор ва истило бар ағниёи фуҷфор, ки: «улоика хумулкафаратул-фачара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби асли ва мақсуди ҳақиқии замири хайрандеш ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хучаста фарҷом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат мучаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номии афвоҷи бо ибтиҳочи мо дар дафтари ғуззоти қиромӣ сабт гардид, ва ливои ислом бо имдоди лашкариёни зафар анҷоми мо ба авҷи рифъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки чун ашиъаи суюфи сипоҳи исломпаноҳи мо мамолики Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳномаҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Дехли ва Огра ва Чўнпур ва Ҳарид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобин фархунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобиқи айём дами итоати наввобин хучаста анҷоми мо мезад, акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва қона минал-кофирин» амал намуда шайтонсифат саркашида қоидаи лашкари даврон ва сарҳайли сипоҳи маҳҷурон гашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртиқод дар доман ва истилои он кофири лаин «ҳазалаҳу фи явмиддин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки пеш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва

¹ Бу форсича «Фармон»нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

қабл аз сутун наййири хилофати шаҳаншохи бо он ки роҷаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин муқотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусохабат ва мурофакати ӯ насупурдаанд. Томоми салоти рафии ин хиттаи васеъ, чун султони Деҳли ва султони Гучарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқоамати он бадсиар мувофакати куффори дигар очиз будаанд, ба латоифул-хиял ба ӯ мудуро ва мувосо менамуданд. Ливои куфр дар қариб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ баҷое расида ки назар ба қондаи мустамирраи ҳинди, як лак вилоятро сад сувор ва куруреро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сархайли қафара ба даҳ курур расида ки жои як лак сувор бошад. Дар ин айём бисе аз куффори номи ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намунамудаанд, бино бар адовати асокири исломи бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даввин саркашӣ менамуданд ва дар қутри аз ақтори қонди чамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фоҷир муттасил гаштанд ва он ашараи қафара, ки бар нақизи ашараи мубашшара, ливой шақоват фазои «фабашширхум би азобин алим» меафроштанд, тавобеъ ва асокири бисеър ва парганоти васиул-ақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сӣ ҳазор сувор ва Менди Ров дувоздаҳ сувор¹ вилоят дошт, ва Ровал Удӣ Синг Ногарӣ дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Борнал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарпат Ҳора ҳафт ҳазор, ва Сатрвӣ Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев чоҳор ҳазор. Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба умедвории сардорӣ чамъ карда буд ки маҷмуи чамъияти он маҳҷурони водии саломат ва амният назар ба қондаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури богин кўр, зоҳири дилҳон бо қасовати куффори сиёҳ рузгорро «Қазулмотин баъзуҳо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳӣ бар сари он дачқоли аъвар омада қазии «Изо қоал-қазбу амиялбасар»ро манзури назари ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва қаримаи «Ман қоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафсих» ро малҳуз дошта ҳукми воҷибул-изъони «ҷоҳидул куффора вал-мунофиқин» ро ба имзо расониданд.

Рӯзи шанба сздаҳми шаҳри ҷумодис-сонӣ 933 ки «боракал-

¹ Д. б. -- тушган.

лоху фи сабтиқум» нишони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавзи Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кӯҳе ки ду қуруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабаи мавкиби исломӣ ба ғӯшти аъдои дин ва кофирини лаин расид, мухолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби фил» дар паи инҳидоми қаъбаи аҳли ислом буданд, филои кӯҳ пайкари ифрит манзарро эътизоди худ созанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта лашкари шақоват асари худре фавҷо мепардохтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шони аҷал ҷумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нучум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Қашида сар аз кин ба чархи кабуд,
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.

Ва ба азми муқотала ва қорзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусратшиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ, ки ашқори риёзи шучотанд, санавбарсифат софҳо қашиданд ва нўги хўди санавбарӣ ҳайъати офтоб шиоъро чун қулуби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандарий» оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шарияти пайғамбарӣ ба истиқомат ва истиҳком: матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунъёнун марсус» ва фаллоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало худан мин раббихим ва улоика хумул-муфлихун» бо аҳолии он сифати махсус.

Қ и т ъ а:

Дар он раҳна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазро манзур дошта ба тариқи ғуззоти Рум ҷиҳати паноҳи туфакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса ҷуюши ислом ҷунон интизом ва истехкOME падида овард, ки ақли шир ва чархи асир мударббир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истехком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султони эътимодуд-давлотул-ҳақонӣ Низомуддин Али Халифадод саъй ва¹ иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва ҷумла сардорихо ва қорғузориҳои ў писандидан раъйи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар гул муқаррар гашт ва бар дасти ростии гул бродари аазии аршади арҷуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур султон фарзанди аазии

¹ Л. б.— тушган.

аршади манзури анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва ҷаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Хоҷа Камолиддин Дўст Хованд ва мўътамаддус-салтанатул-алия мўътаманул-атабатус-сания муқарраби хос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос зубдаи асҳоби итисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул ихлос Шайхобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшиқоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи гул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳдул Лудий ва муқаррабил-ҳазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумҳур ва муаййидил ислом Шайх Зайни Ҳофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аён хони аъзам Орайишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафкан ва дастури аозими вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Хусайн ҷамои девониёни изом ҳар як дар мавҳиз муқаррар истоданд.

Ва дар буронғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, меҳри сипеҳри хилофат ва шаҳриёри ал-мамдух билисонилабд вал-хур муиззис-салтанат вал-хилофат Муҳаммад Хумоюн Баҳодур мутамаккин гашта: бар ямини саодат қарин аль-азиз фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Хусайн султон ва умдатул-хавос Назомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мўътамаддул-мулк комилул-ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек қавчин ва мўътамаддул-мулк содиқул ихлос Ҷалолиддин Ҳисрав қўқалтош ва мўътамаддул-мулк қивомбек Ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали Хозин Қароқўзи ва умдатул-хавос Низомиддин Пиркули Сийстонӣ ва умдатул-вузаро банал-умам Хоҷа Камолиддин Паҳловон Бадахшӣ ва мўътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аён Сулаймон оқо элчи Ироқ ва Хусайн оқо элчи Сийстон муқаррар гашта: бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёдат маоби муртазавӣ интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Муҳаммадӣ қўқалтош ва Низомиддин Хоҷаги Асади хондор таъйин ёфтанд.

Ва дар буронғор аз умарои Ҳинд умдатул-мулк Хонихон Диловархон ва умдатул-аён Малиқдод Каронӣ ва умдатул-аён шайхул-машойих Шайх Гўран — ҳар як дар мақома, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонғори асокири ислом шиор олиҷоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, қудваи авлоди Сайидул-мурсалин Сайид Маҳди Хоҷа ва бродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил-малик-кил-мустаон Одил Султон бинни Маҳди Султон ва мўътамаддул-мулк комилул ихлос Муиззиддин Абдулазиз мирохур ва мўътамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али чанг-чанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Чалолиддин Қутлукқадам қаровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Чалолиддин Шоҳ Хусайн Ёракии мўғули гончи ва Низомиддин Чон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Ҳинд натиҷатус-салотин Камолхон ва Чалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони Шайхзодаи Фармулӣ ва умдатул-аъён Низомхони Ёиёна таъйин шуда буданд.

Ва чиҳоти тўлғама мўътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо ҷамъа аз фирқаи мўғул дар ҷониби буронғор: мўътамаддул-хавос содикул-ихлос. Мўмин атка ва мўътамаддул-хавос Рустам туркман бошлиғ бо ҷамоати аз тобинони хосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши аъён ва аркони ғуззоти ислорро дар мавзуъ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавочиён ва ясовулорро ба атроф ва ҷавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутаои моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳӣ ба салотини изом ва умарои киром ва соири ғуззоти завил-ахтиром мерасонид ва чун аркони лашкар қоим гашта ҳар кас ба ҷои худ шитофт, фармони вочибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфт ки ҳеч кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рӯзи мазкур посе гузашта буд, ки фариқайни мутақобилайн мутақориби як дигар гашта, бунъеди муқотала ва қорзор шуд. Қалбайни аскарарин монанди нур ва зулмат дар баробари як-дигар истода дар буронғор ва ҷувонғор чунон азим китоле воқеъ шуд ки залзала дар замин ва валвала дар сипеҳри барин афтод. Ҷувонғори куффори шақоватосор ва ҷаниби буронғори майманат дисори асокири исломшиор мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Чин Темур султон ҳасбул фармуда ба кўмаки эшон рафта мардона китоле оғоз ниҳод ва куффорро аз ҷо бардошта қариб ба ақби қалби эшон расонид ва ҷулду ба номи он азиз бродар шуд ва нодирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз ғули фарзанди ааззи комғор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридғор, алмухтассу би авотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Муҳаммад Ҳумоюн Баходур аробахор пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туфак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Хусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва чун замон-замон афвоҷи куффор мутаоқиб ва тутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ мўътамаддул-мулк Чалолиддин Ҳиндубекро ва аз ақби ӯ умдатул-хавос Муҳаммадӣ кўкалтош ва Хоҷаги Асади Чондор ва баъд аз он мўътамаддус-салтанатул алия мўътаманул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос

комилул-ихлос. Чалолидин Шох Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз паи эшон умдатул-хавос Дўст эшикоқо ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабеги ро ба кўмак фиристодем.

Ва буронғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар ҷониби ҷувонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннаҷот расониданд, ва ҳар навбат ғозии изом баъзеро базаҳми сиҳоми зафар-фарҷом ба дорулбавори яславнаҳо фа биъсал-қарор фиристода, бархеро бар гардониданд, ва мўътамаддул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман ба ҷониби акби сипоҳи зулматдастгоҳи куффори шақоватпаноҳ таваҷҷуҳ намуданд ва мўътамаддул-хавос содиқул ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навқарон, муқаррабул-ҳазратус-султонӣ эътимодуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Халифаро ба кўмаки мушорун илайҳ фиристодем ва бродари аззиз аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва мўътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр ва Чалолидин Қутлуққадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шох Хусайни Еракии мўғули ғончи даст ба муҳораба кушода пой маҳкам карданд ва дастури азимул-вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Хусайнро баҷамоан девониён ба кўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли ҷиход дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада каримаи «Қул ҳал тарабба-суна бино илло ихдал-хуснайн» ро манзур доштанд ва азимати ҷонфишонӣ карда ливои ҷонситоҷӣ афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер кашид ва ба татвил анҷомид, фармони воҷибул-изён ба ноғиз расид, ки аз тобинони ҳоссаи подшоҳӣ ҷавониби ҷангӣ ва ҳизаброни бешаи якрағӣ дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва ҷои туфакчиёнро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиан еубҳи содиқ аз тутуқи уфуқ берун тохтанд ва хуни шафакгуни куфори номаймуноро дар маъракаи майдоне, ки назари сипехри гардон буд, рехта бисъёрий аз сарҳон саркашонро ситора сифат аз фалаки вучуд маҳв сохтанд ва нодирул-аср Устод Алиқули ки бо тавобии худ дар пешӣ ғул истода буд, мардонағиҳо карда ва санғҳои азимул-қадр ки чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сақулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кўҳи росих ва ҷабали шомих андозанд «кал-ихнил-манфуш» аз по дар орад, ба ҷониби ҳисори оҳандисори сафи куффор андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисъёр аз абнияти аҷсоми куффорро мунҳадим сохт. Туфакандозони ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон бисъёре аз куффорро заҳри мамот ҷашониданд ва пиёда дар маҳалли мухотараи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи ҷавонмардӣ зоҳир гардониданд.

Ва муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоқонӣ ба пеш рондани аробаҳои ғул ва нағоз расид ва нағиси нағиси подшоҳӣ фатҳ ва давлат аз ямину иқбол ва нусрат аз ясор ба ҷаноби сипоҳи куффор мутаҳоррик гардид ва аз атроф ва ҷавониб асокири

зафар манокиб ин маъниро мушоҳада намуда тамоми баҳри захори лашкари нусратшиор тамаввучи азим баровард ва шуҷоати ҳамаи наҳонғони он баҳро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори нимомкирдор чун саҳоби музлик дар тамоми маърака мутароқим гашт ва бариқи ламаоти суюф дар он аз ламаони барқ дар гузашт, тахайюҷи гард рӯи у хуршидро чун пушти оина аз нур оӣ кард, зориб ба мазруб, ғолиб ба мағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутаворӣ шуд. Сохири замона чунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд ва кавокиби савобиташ чӯз мавокиби собитул ақдом наменамуд:

Фурӯ рафтӯ бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард,
Зи сумми сугурон дар он лаҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғози ки дар айни сарандозӣ ва ҷонбозӣ буданд, аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва ангум аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбӣ муждаи «Насруи миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башширил-мӯминиин» истисмоъ менамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд, ки аз қудсиёни «Малаи аъло» нидои таҳсин ба-дешон мерасид ва малаики муқарраб парвонасифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнасалоҷатайн ноираи қитол чунон иштиол ёфт ки машоли он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсаран лашкари ислом майсара ва майманан куффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал мучтамеъ гардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва иртифои ливои исломӣ зоҳир шудан гирифт, соате он куффори лаин ва он ашрори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз ҷон барканд бар ҷониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷониби чап бештар ҳучум карда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шуҷоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тир дар замини синан ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи эшон баргардониданд. Қарини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар чамани давлати наввобии хучаста маолии мо варзид ва муждаи «Инно фатоҳно лака фатҳан мубинан» расониданд, шоҳиди фахх, ки ҷамоли олам орояш ба турраи «янсуракаллоҳу насран азизан» музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд, ёрӣ намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил дониста «кал-ихнил-манфуш» мутафарриқ шуданд ва: «кал-фарошил-мабеус» муталошӣ гаштанд, бисёре кушта гашта дар маърака афтоданд ва касире аз сари худ дар гузашта сар дар биёбони оворагӣ ниҳоданд ва тўъман зоғу заған гардиданд ва аз кушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳо манораҳо пардохта гардид. Ҳасанхони Мевотӣи ба зарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамҷунин бештари аз он саркашонӣ залолат нишонро ки саромадони қавм буданд, тийр ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз чумла Ровал Удй Синг Богарй, ки волии вилояти Удайпур¹ буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Чухонки чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки ҳокими хиттаи Чандрй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мниқчинд Чухон ва Дилпат Ров ки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангуси ки сй ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дўзаҳ паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд, Роҳи дорулҳарб аз захмиёни дар роҳ мурда монанди чаҳаннам пур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон ҷон ба молики дўзаҳ супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломй ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитофй дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфтй ва ўрдуи номй аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кўч намудй ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам холий наёфтй.

Ҳамма ҳиндувон кушта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳоби фил,
Зи танҳо бәсе кўҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кўҳ аз он чашмаи хун равон,
Зи саҳми сиҳоми сафи пуршукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашту кўҳ.

Вал-лав ало абдориҳим нуфуран ва кона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самнул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи бист панҷуми шаҳри ҷумодил-охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим:

Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору хунуд ҳарбсози бўлдум,
Ҷазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»² лафзини тарих тошиб, рубоий айтиб йибориб эди,— таворуд³ воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисуннинг рубоийларидин топқонлари

¹ Л. б.— Дунгарпур.

² Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) харфларни «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

³ Таворуд — икки шоир шеърда бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Дибол-пурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»¹ ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки қуруқ бўлғай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейнига қувғунчи йиборилди. Бир нима кохиллиқ бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир қуруқча қуффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлгон жиҳатидин ёниб, намози хуфтанда ўрдуга келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборақбодга келди. Ғалаба сўқуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидабий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Ғўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илёсхоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлулар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг туруб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдим. Қўхбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Қўхбаччанинги олида воқе бўлди, қуффорнинг бошилдин ушбу Қўхбаччанинги устида калла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача аҳли қуффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуга келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлубтур, Дехлининг ёвуғида, тақрийбан уч-тўрт курурча жамиъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Дехли салотиниға нимқора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кўҳистон жиҳатидин эврүшмай, бу вилоятнинг забтининг пайиға тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, муҳҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарға ул муҳрик ва жамъи ёмонликларға ул боис эди,— нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхириға мутаважжих бўлдук. Ора тўрт кўнуб, Алвор қўргониким, Мевотнинг ҳокимнишини, бу эди, олти қуруқида Монас суйининг ёқасига тушулди.

¹ Бу жумладаги (وسط ربيع الاول) бида 930 чиқади (милодий 1524).

харфлар «абжад» ҳисо-

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар экондур. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболпурни олгон йили менинг тараддудимдин дур андешлик қилиб, бу кўрғоннинг иморатиға машғул бўлгондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлик муътабар кишиси ўгли Ограда эканда ҳам келиб эди, ўглининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдурахим шиғовулни анга кўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўгли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик парғана важҳиға берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедаватлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдимки, ишни Чин Темур Султон қилгон экандур. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдиғаким, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор кўрғонини иноят қилилди. Алвор кўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни ражаб ойининг гуррасида кўчуб, Алворнинг икки қуруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор кўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазитидин бурунрок, нечукким мазкур бўлди, улуғ-кичikka онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдимки, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор тоштиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга кўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузидида кўчуб, тўрт-беш қуруҳ келиб Монас суйининг ёқасиға тушулди. Маҳди Хожанинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёнанинг шақдорлиғини Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожаға аталиб эди, Қутбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Хожанинг ўрниға ўгли Жабфар Хожани Атоваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Муъмин Али тавочини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Қутиланинг улуғ кўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қилди яқшанба куни ўрдуни ўшул ерда кўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамом канир гуллари очилибтур, холи аз сафо, эмас, агарчи таъриф қилгонча эмас. Ушбу даранинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилгайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласиб отланиб бориб, Кутила кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу қўлга кирар эмиш, хейли улуг қўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Қўлнинг ўртасида бир балаиде воқе бўлубтур. Қўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру ғавгода бу кемаларга кириб ўзларини қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, қўлнинг ичига бордилар.

Қўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусига тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзога ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоё қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Қухрий парганасидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдуғаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўғли Нохирхонким, Абдирахимга топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг¹ оралиғидаги тоғнинг тумшугида воқе бўлгон чашмага тушуб, шомёнелар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди. тавр чашма воқе бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳарғиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилгайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладур эдиким: «Чун ҳре хуш кардаам номе мебойд монд»² Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳийи Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба сахари ражаб ойининг йигирма учиде Ограга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, мухалифлар бу ғавгода мутасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жангжанги, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворга ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийга ўтарлар. Ҳусайнхон Нухонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтаё олмаслар, қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёга кирар. Бунда ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожага аталиб эди, ўғли Жаъфар

¹ Қ. б.— Хушанинг.

² «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Хожани Махди Хожа ўрнига Атовага йиборилди, Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эвруладилар, тамомий паргана вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, кўркунчдин ё номусдин Қанужга бормоқни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лакини Сихриндинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадоунни Қосим Ҳусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад найзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна хинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангойи кофирнинг фавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатга Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориг бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парганасига бориб, яроғин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Дехлига бориб, Дехлидағи хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлбтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Қўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни шаъбон ойининг ўн бешиде Хожагий Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонга қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматга эди, яна дарвешлик дағдағаси голиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсулук йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Ўтган йил борғонларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборилди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз, топтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз дағи ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам.

Ҳаззи¹ нафсию машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровиҳни ғусли била ўтади. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёнай бир ерда қилгон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлуб эди. Бу қоида халал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солгон «Боғи фатҳ»нинг гарбишимол тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отлангон охшоми Мир Али кўрчини Шох Ҳасанға Таттаға йиборилди. Канжафаға² хейли майли бор эди, тилаб эди. Канжафа³ йиборилди.

Якшанба кунни зилқабда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дулпур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйроқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шох Мухаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилгон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Чанбал орасидаги тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғади тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба кунни ушбу ойнинг йигирма тўққузиди Ограға келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина кунни зил-ҳижа ойнинг иккисиди қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду ҳадду сочу белиниму де —
Қаду ҳадду сочу белиниму де —

беш юз тўрт вазида тақте қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба кунни зил-ҳижжа ойнинг йигирма тўққузиди Кўл ва Санбал сайриға отланилди.

¹ Қ. б. — Хатари.

^{2,3} Қ. б. — Катжафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Қўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қуюб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Қўлда эканда келтурдилар. Икки кун Қўлни сайр қилиб, Шайх Гўран истидъо қилгон учун, анинг уйига туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалга туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Огранинг бир курухигача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Ограга тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситгим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруи қор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш тортгим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будар:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу, чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуг қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъани бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Қўлнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр

¹ Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқеалари.

бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душаба охшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азимагина сафар қилиб, уч қурухча йўл келиб, Жалисирга тушулди. Икки кун эл яроқ ва истеъдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Анворга тушулди. Анвордин кемага кириб, Чандвордин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душаба куни ойининг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг иккисиди мен дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўтгунча макс бўлди. Бу неча кунда паёнай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки қурух юққорроқтур, одина куни Чамбал дарёсиди кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқе бўлмайду эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатка Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айириб йиборилдиким, Қануждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва умаро мисли, Қосим Хусайн Султон, Биҳуб¹ Султон, Малик Қосим Қўлий², Абул-Муҳаммад пайзабоз, Минучеҳрхон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордағи мухолоф афғонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилағайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алига рухсат бергандин сўнг Бобочўхрага ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларга қўшулғай. Қанордин бир кўч кема била келилди.

Чахоршанба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колпийнинг бир қурухда тушулди. Бобо Султон Султон Саидхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртга келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошғарнийнғ ёвуғига етганда хон Хайдар мирзони ўтрусига йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Колпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустон тарийқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душаба куни ойининг ўн учиди Колпийдин кўчулди. Одина куни Эрижга туштук. Шанба куни Боязидга тушулди.

Якшанба куни ойининг ўн тўққизиди олти-етти минг кишини Чин Темур Султонга бошлатиб, Чандирий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Боргон илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулю Опоқ, Мухсин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойининг йигирма тўртида Качванинг яқинига тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлига берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

¹ Қ. б.— Темур. Биҳиб.

² Қ. б.— Қўлий.

тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тоғининг орасида банд солибтурлар, улуғ кўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти курух бўлмай. Бу кўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Ғарби шимол тарафида андак ер куруктурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу кўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча, ҳар қачон қочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг ичига кирарлар. Качвага етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, кўллар қилибтурлар. Качва кўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни тайин қилидиким, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандирий ораси жангаллик ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора кўнуб, Чандирийнинг уч куруҳида Бурхонпур сўйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурхонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир курух Чандирийдин қуйроқдин юрулди.

Орада кўнуб, сешанба кунни ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг ғул ва буронғор ва жувонғорға қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда яси ерни ихтиёр қилди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қурари учун булжор қўпарғайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навқари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилғайлар.

Чандирий бурун Мандов подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, ҳоло Мандовдадур, Мандовға ва ул навоҳиға мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлик Чандирийни иликлаб, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг хомиси бўлур, Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳўар, Аҳмадшоҳ отлик кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни¹ чиқариб, ўз кишисини қўяр. Рово Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлпур келганда беклари муҳолафат қилурлар. Ўшуб фурсатта Чандирий Сангонинг илигига тушар. Миндний Ров отлик улуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Миндний Ров Чандирий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экандур. Оройишхон била Шайх Гўррани йибориб, июнат ва шафқат сўзлари айтилди. Чандирийнинг мубодаласиға Шамсободини ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлик кишиси чиқти. Билмон, эътимод қилмадимур, ё қўрғониға ишондимур,— ислоҳ иши сомон топмади.

Чандирий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғоннинг яқинидаги ўрта ҳавзанинг ёқосида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмунни буқим,

¹ Л. б.— Муҳаммадшоҳ.

Пурабга¹ тайин бўлгон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар. Лакнавни ташлаб, Қанужга келибтурлар. Қўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдадага.

Мен дедимким: «Тарадуд ва дағдага беважҳ аст, ҳарчи тақдири худост, ғайри он намешавад. Чун ин қор дар пеш аст, азин мақула дам намебойд зад фардо ба қалъа зўр аварем. Баъд аз он ҳарчи рўй диҳад бубинем».²

Булар худ аркии беркитган экандурлар. Тош қўрғонда баройи маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўрғониға чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдимким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилғайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўшлуқ-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш қизигунча нақора ва аламни мавкуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, қорғар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандирийнинг арки тоғ устида воқе бўллубтур, бир тарафдида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Ғулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобиға бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор ҳар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шохим юзбеги чиқти, яна иккиуч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидаги кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридағи қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориғи қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба эли қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот боргонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини³ тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миндий Ровнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани

¹ Л. б.— Пуран.

² «Ташвишланиш ховлиқиш ваҳсиздир. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб кўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, кўрармиз».

³ Лондон босмасида «хотунларини» сўздан кейин (صورتیلا رین) сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби-шимол тарафидаги тоғнинг устида куффорнинг бошидин қалла манора кўпорилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-харб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандирий
Пур зи куффору дорул-харб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи ў,
Ғашт тарих «Фатҳи дорул-харб».¹

Чандирий тавре вилоят воқе бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуг ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуг ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб олилди. Вазе ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улугларнинг иморатларини тақаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резаной элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас. Пўшиши сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуг ҳавздур: Атроф ва жавонибида бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери билаңд воқе бўлубтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч курух бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суғи хўблук ва хуш таъмлиқ била машхурдур, тавр дарёғина воқе бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубга боқа тўқсон курух йўлдур. Чандирийда жудайнинг иртифои йигирма беш даражадур.

Тонгласи панжшанба куни қўрғон гирдидин кўчуб, Маллухонининг ҳавзининг ёқасига тушудди. Бу ният била келилиб эдиким. Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Биҳилстон ва Сорангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирга тааллуқ эди, юрулғай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурга юрулғай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларнинг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак ҳолиса қилиб, шақдорлиғини Мулло Опоқга уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак кўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирда мурожаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин кўчуб, Бурхонпур суғининг ёқасига туштук.

Якшанбеҳийга Бондирдин Якка Хожа била Жаъфархожани ййборилдиким, Кошпий кемаларини Қанор гузарига келтургайлар.

Якшанба² куни ойнинг йигирма тўртида Қанор гузарига тушуб,

¹ Мазмуни: «Чандирий кўпдан буён кофирлар билан тўлган «дорул-харб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим. «фатҳи дорул-харб» бунга тарих бўлди». (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 х. й бўлади, милодий билан 1527 йил).

² Қ. б. - шанба.

фармон бўлдим, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор боргонлар Қанужни ҳам ташлаб, Робирийга келибтурлар. Шамсобод кўргонини Абул-Муҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобод кўргонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбаркўч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларни муҳолифлардин хабар олгали илғари айирдук. Қанужга икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тутта боргонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўгли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қануж тўғриси Гангнинг шарқий тарафига гузарбандлик хаёли била ўлтурбтурлар.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг олтисиде Қануждин ўтуб, Ганг ёқасиде ғарбий тарафиде тушўлди. Бизнинг йигитлар бориб, муҳолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуйидин улуғ-кичик ўтгуз-кирк кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилгай. Ўрду тушгандин бир кўрухча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўпрук солур еринг ёвуғиде Устод Алиқули қозон куруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзанлик аробаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар кўпорилиб эди. Туфакандозлар мўлжар устидин яхши туфаклар отдилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар урушдилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлик била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасига уруб отқулаб, сиғиндурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебратдилар. Кемага кириб, кемани юругунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалги кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ғозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозийга мавсум бўлуб эди. Яна бир улуғроқ қозон қуюб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак отдилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалатдилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва от отдилар.

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққизиде кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

Л. б. да: (نفر قوللاردىن هم كاركار بيله رهدوا كيشى و آت اتتيلار)

К. б. да: (نفر قوللاردىن هم كاركر بيله رهدوا ا كيشى و آت ايتلار)

(Бу жумланинг мазмуни очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

шанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лохурий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўтдилар. Афғонлар тамом яроғланиб отланиб филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебратдилар. Ғул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоптиллар. Бирисини ўшонда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигарғача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Санго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимға зафар топсоқ ғаройиб воқеотединдур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўткарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошкандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмағайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир қуруҳида Қорасув ёқасига тушулди. Қовғунчиға тайин бўлгонлар яхши юрумайдурлар, Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидағи кўлнинг ёқасига тушулди.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўққузиде Лакнавини сайр қилиб келиб, Кўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Кўй суйида ғусд қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удға бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсулар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни ғул кишисидин кўмак айирдук.

¹ Л. б.— ташлаб.

Шанба куни ражаб ойининг еттисида Удтин икки-уч курух юккороқ Гагар била Саруинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Саруинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг хиялини Султон маълум қилиб, намози пешини Қарочага киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонга қўшулғоч бетаваққуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Бехуб Султон ва Турдибек ва Бобочўхра, Қўчбек, Боқи шиғовол Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомгача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалга солиб қутулур, Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича суарлар. Қирқ қурухча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси¹ бўлгон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқуғчи ҳар тарафга айрилур. Боқи шиғовул бир неча йигит била ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисиға етиб, афғонларнинг ясириши келтурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта таваққуф бўлди. Удтин етти-саккиз курух юккори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер, деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини қўруб келди. Панжшанба куни ойининг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

¹ Л. б. — басхи.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина куни муҳаррам ойининг учида Аскарыйниким, Чандирий юрушидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хил-ватхонада мулозамат қилди. Тоғласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шиҳоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Хирийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойнинг бешиди Гувалёр сайри доияси билаким, китобларда Голжур² битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъасиға кириф Фахрижаҳонбегим била Хадича султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулға азимат қилмоқчи эдилар, хайрбод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Ограда қолди. Ўшул кеча уч-тўрт курух йўл юруб, улур бир кўл ёқасида тушуб, ўй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбир суйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясағон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлнурнинг бир куруҳида ғарб сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб. эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшугининг туганиши воқе бўлубтур. Бу тоғ туганиши тумшук якпора қизил иморат тошидинтур. Муни буюруб, эдимким, бу тоғни қозиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тошдин ҳамвор бўлғон сахнада ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдураким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шох Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор мусамман ҳавз бу якпора сахн бўлғон тошнинг устида тарх қилди. Хукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардах чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвусубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарби-шимолида Султон Искандар банде солибтур. Бандинг устида

¹ «Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари».

² Қ. б. — Қолпур.

иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашкол сувлари йиғилиб, улук кўл бўлур, бу кўлнинг шарқ атрофи боғдур. Кўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфанамолар тарош қилгайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлшурда турулди.

Панжшанба куни отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каворий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўттук.

Тонгласи одина куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентга тушланиб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гуруҳ шимол сари бир чорбоғдаким, мен ўтган йил буюруб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Хотипул отлик дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозага пайвасттур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатлари-факим, Раҳимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим¹. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зильи шарқ сорикур. Бу зильни ўзга зильларга боқа кўпрак такалуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлгай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиги табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зо-хир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши била кошикорлик қилибтурлар. Яшил қоши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиғи зильининг буржида Хотийпулдур. Филни «хотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: биайниҳи фил, хейли мушобих қилибтурлар. Бу жиҳатин «Хотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйлари-дур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такалуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

¹ Л. б.—«қилдим» ўрнида «кардам».

Монг Синг ўғли Бикраможитнинг иморатлари кўрғоннинг ши-моли сори ўртача¹ воке бўлбтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидаги бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толор-ғига қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Тошоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруғлик кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солғон мадрасани кезиб, кўрғоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзнинг ёқасида Раҳимдод солғон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил канир хейли бор. Бу ерларнинг канири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг канири қип-қизил хушранг канирлардур. Бир пора қизил канири Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эхтурдум.

Бу боғ жанубида бир улук кўлдур. Пашқол сувлари бу кўлда йиғилур. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Илтамиш² бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Кўрғонда мундин баландроқ иморат йўктур ва Дўлнурнинг тоғидин Гувалёр кўрғони ва бутхона мушаххас кўринур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ: Боғчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълик бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гувалёрнинг кўрмаган ерларининг сайри доияси била отланиб, Мон Сингнинг кўрғонидин тошқориғи Бодалгар отлиқ иморатини кўруб, Ҳотийпул дарвозасидин кириб, Удво деган ерга бордук. Бу Удво деган ер кўрғоннинг ғарбий тарафида бир кўл воке бўлбтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу кўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил кўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги кўрғон фасилиға пайваст бўлбтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун войине қилибтурлар, ўн-ўнбеш зийна била сувға етар. Бу улук фасилнинг войинлик фасилиға чиқар эшигининг

¹ Қ. б.— ўтарда.

² Таржималарда — Илтутмиш.

устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда казиб, битибтурлар, тарихи: «санаи салосина ва ситта миадур¹».

Бу тошқориги фасилнинг тубида қўрғондин тошқори улук қўл тушубтур, қолибоким, кам бўлур қўл эмас, обрўдга бу қўл суйи борур. Бу Удвонинг² ичида яна икки улук қўлдур. Қўрғон эли бу қўлларнинг суйини ўзга сувларга таржих қилурлар. Бу Удвонинг уч тарафи якпора тоғ воқе бўллубтур. Тошининг ранги Биёна тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроктур.

Бу Удвонинг³ атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баландлиги тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатри аврат қўрсатибтурлар.

Удвонинг ичидаги икки улук қўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорлиқлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удвонинг яна қўрғонга чиқиб, Султоний пулнинг ўзини-ким, кофирлар замониди бери бу дарвоза масдуд экондур, тафарруж қилиб, намози шом Раҳимдод солгон боғчага келиб туштум, ул охшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Роно Сангонинг Бикраможит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантапур⁴ қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайрига отлангондин бурун ҳам Бикраможитнинг улук эътиборлиқ Асук отлиқ ҳиндустонидин кишилар келиб, қуллуқ ва хизматгорлиқ изхорини қилиб, ўзига етмиш лаклик ваҳжи истикомат истидое қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантапурни тошурғай. Муддаосидек, парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сайрига бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук. Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук хинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға яқин урук бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналиқ-ўғуллуққа ҳам изхор қилибтур. Улар ҳам бу Асук биле муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлиқ ва хизматгорлиқ қабул қилибтурлар.

Тож, қулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таърифий тож ва қулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди. Ўшул тож ва қулоҳ ва зар камар, Бикраможитта экандур, оғаси Ратансинким, ҳоло отаси ўрниға роно бўлуб, Читурға қобиздур, тож, қулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, қулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

¹ Олти юз ўттуз (ҳижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича 1232/33 йилга тўғри келади.

^{2,3} Таржималарда — Урво.

⁴ Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмаси текетида «Ранга-бур», қўрсаткичида «Ранганбахур», Қозон босмасида эса «Рантапур» шаклида ёзилган.

нибтур. Рантабурнинг мубодаласига Биёнани тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўтқариб, Шамсободни Рантабур мубодаласига ваъда қилдук. Ушул куни-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўккуз кунда Биёнага келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастроқ, қадимий вазълик, изорасида тамом мужжасам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълик пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса хужраларидек хужралариким бор, ҳар хужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйиғи хужраларида мужжасам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Ҳотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақдин тўрт лак пешкаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гувалёрдин олти курух йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрақ отланилғон экондур. Обшорғаким, кеч намози пешин етиштук. Бир аргамчи баланд киёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйроқ улук йўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якпора киёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятигача сайр қилиб, ёниб, бир баланде устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус йиғочниким, ҳинд эли тинду дерлар, кўрмаганларга қўрсатилади.

Андин ёниб, тогдин тушуб, намози шом била намози хуфтанинг орасида андин отландук. Икки посға ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Сўхжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юққори тоғ орасидағи ва қўл ичидағи лиму ва садофал¹ боғини сайр қилиб, бир паҳрада келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўккузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлшур қўрғониға кириб, чароғ била Абулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерға банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулғон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулғон калладор ҳавзининг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир

¹ Қ, б. — Савоқал.

мартаба, ҳавзнинг тубини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини якпора тошдин тарош қилғайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, шима еб. Секрийга бормоқ ази-мати била отланилди. Икки паҳрга ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимға, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳрда Секрийда солғон боққа етиб тушудди. Боғнинг томи ва чоҳнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмагон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳоқурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳр бўла Ограга келиб, қалбада Хадича султонбегимниким, Фахрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун¹ қолибтурлар, кўруб, Жўндин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» боғиға келдим.

Шанба куни сафар ойининг учиди улук амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Жамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирғоғида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба сафар ойининг бешиди Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнги элчисига бойри Бехралик ҳиндулардин Деванинг ўғли Хомусини қўшуб йиборилдиким, Раптабурни тошшурмоқ учун, хизматгорликни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, инониб келгай. Ул бу айтғонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрниға роно қилиб, Четурда ўлтургузай.

Ушбу фурсатларда Дехлидаги ва Оградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черикёяроғиға ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғиға панжшанба куни сафар ойининг секкизида жамъи ваҷҳдорнинг ваҷҳидин саду сий фармон бўлди-ким, девонға тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарф ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойининг ўнида Султон Муҳаммад баҳшнинг Шох Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлиға истимолат фармонлари элитиб эди, яна Ҳирийға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким: «Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткур-гумиздур». Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

¹ Л. б.— тушган

² Л. б.— «Гуҳаршодбегим» йўқ.

хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун кубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма бирида бир хиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадоштларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойининг ўнида Кобулга бориб, Хумоён қошига тебраб экандур. Хубенда Комроннинг кишиси Хожага борурким: «Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлбтур, еткурсунлар, сўз-унни сўзлашиб борсунлар».

Комрон зилҳижжа ойининг ўн етисиди Кобулга келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойининг йигирма секкизида Қалъаи Зафарга узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди: Шаҳзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъига азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Хирий гирдидин қўпуб, Марвга бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги султонларни Марвга тилар. Мовароуннаҳрдаги султонлар тамом Марвга қўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почи келтурдиким, Хумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш.

Ушбу кун Сайид Дакний Шерозий жибагарга хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрдукким, билурича итмомга тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учиди ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоқким, жумъа намозини масжидга ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма етисиди ҳазрати Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, қўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидан Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назимнинг қабулига далиле бўлгусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбуни аруз» ва «зарбоҳи махбуни маҳфуз» вазнидаким, мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазндадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлук, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Фолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳиматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтимомига етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавоибка черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатга, тенгри еткурса, черик отланғумиздур. Черик яроғи била бот етишга келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойининг тўққузиди Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Хумоюнга хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойининг ўнида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Хумоюннинг бир навқари Хумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Хумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Оғшин Альамон қўюбтур, Шайх Абулважд валодатига тарих: «Шаҳи саодатманд»¹ топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузиди Кишмнинг оёғида Душанба деган ердин Хумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Ограга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъаи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келгонининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кепак бийнинг ўғл Қамбур Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошига келур. Убайдхон Ҳирий навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошқандаги хон ва султонларға қадаға била кишилар чоштуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошқанддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ² султон Самарқанд ва Миёнқолдин Кўчумхон ва Абусаид султон ва Пўлод султон ва Жонибек султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза султон била Маҳди султоннинг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин қаро султон³ ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси муңдоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирийнинг навоҳийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Ҳоло бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон⁴ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни кўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир неча султонни йигирма минг киши била тайин қилурбизким, қизил бошининг ўрдусининг навоҳийсида юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларға буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқе бўлур. Қалин султон гирифтор бўлуб, қатла борур.

Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлгон кишилардин хануз киши келмайдур. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

¹ Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжод» ҳисоби билан сонга айлангирилса, 934 хижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

² Л. б. — Борон.

³ Қ. б. — тушган.

⁴ Қ. б. — Зодгон.

хонийнинг ўгли Ҳисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўк Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўк ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешда Оградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

«Ҳумоюнға муштоқликлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадошлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва холот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Альамон қўймишсен. Тенгри муборақ қилғай. Вале бовўжудким, ўзунг битибсен, мундин гофил бўлубсенким, қасрати истиъмодал била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар. ўзга мундоқ алиф-лом отга кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборақ қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарилар Альамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ копу қариларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа кинормишлар.

Яна Комронға, Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар соригақим салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоху таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қонуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била кохиллик подшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире таваккуф бар наёбад,
Жаҳон опро бувад кў бех шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудой,
Сукун меёбад илло подшоҳй¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтүргил, Ҳисор вилоятини² иншооллох, ҳолиса² қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса,

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Қ. б. — хосса.

арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин-
ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди:
олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша
бу қоида маръий тугуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг
била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим
борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва
яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир
қилмағай.

Яна сендин озроқ гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир ки-
шинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра
келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлук, ёлғузлукким, деб сен, подшоҳлиқта
айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яқсувори сари хеш гир.

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғуз-
лук рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен
ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас
эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни
худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри
муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли
рост эмас, илтифотни «То» (ط) била битибсен. Қулунжни «ё» (ب) би-
ла битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу
муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ҳолибо хат
битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай
дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва
равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва
ҳам ўқуғучига.

Яна улуқ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлик
беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била
кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Қунда икки навбат инингни ва
бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат
бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга
қарор бергайсен.

Яна Хожа Қалон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб
эди, сен доғи, нечукким Хожа Қалон била ихтилот қилур эдим,
ўшундоқ ихтилот қилғайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш
озроқ бўлса, Комронга эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут
кишилари қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун

! Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг,
ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага
рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бер.

тутубтурмен, ани холиса¹ қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг қўнглини олибсен, ани қошинга келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баён-шайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштоқликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учида битилди».

Комронга ва Хожа Калонга дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб ййбордим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн тўққузидида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарый Пўрубқа мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарыйга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойнинг йиғирма иккисидида ўн олти кунлик булжор била Ғиёсиддин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пўруб умаросига чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдиким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олтидур, булар тайёр бўлғунча, ўзумиздин илгаррак Аскарыйни ййборилди. Гангнинг нари² юзидағи жамиъ салотин ва умарога фармон бўлдиким, Аскарый қошига ййғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач-ўқ бетаваққуф иншооллоху таоло, огланғумдур. Агар Банголий якжихатлиқ ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарыйни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал берғайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йиғирма тўққузидида Аскарыйга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тўпчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди. Ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтурғай. Муллосига ва икки атқасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойнинг салхида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ киюрди. Нақд ва жинсдин икки лақдин қўпрак нима пешқаш қилди. Ош ва пешқаш тортилғондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб маъжун едук. Андин уч паҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Оградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била танооб урғай. Ҳар тўққуз куруҳда манор қўпорғайларким, манорнинг баладдиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғла-

¹ Қ. б. — хосса.

² Л. б. — нори.

ғайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларга алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлгонларни андин сараишжом қилеунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, анинг ухдасида қилеунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шохий Оградин чиқтилар. Бу курухларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»да¹ мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курух они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билки.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлгон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари таъйин қилилдиким, юз таноби бир курух бўлғай.

Шанба кунни оининг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва хиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчиларини ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузудди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солгон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўға султон ва Аскарый ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Хусайний² ва Халифа яна Самарқанддин келган хожаларнинг тавобеи ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шихобиддин араб ва Сайид Дакний ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонини ва ақобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар кийурдилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ кийурур асносида маст теваларни ва филларни ўттурадағи оролда урушқа солдилар. Бир неча кўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туттилар.

Улуғ ош тортилгондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонга ўрмак³ абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Қўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий-

¹ «Мубаййин» — Бобурнинг бир асари.

² Л. б. — Хожа Чоший.

³ Қ. б. — Ўзбак.

нинг инисига ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фароҳу-рий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пулод султоннинг элчиларига ва Шох Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ва икки улуг элчигаким, Қўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, қумуш тоши била олгун ва олгун тоши била қумуш тортилиб, инъом бўлди. Олгун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, қумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фарруҳ бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларга ҳам олгундин, қумушдин тарқаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирга камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонга Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлагони учун муставжиби иноят бўлди эди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийга якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулнинг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсериёга қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навқарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Хушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олгундин ва қумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон биле Шайхнинг навқарларига ва Коҳмард раоёсига ҳам ушбу дастуф била иноятлар бўлди.

Ош тортилгондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсатдилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халқани пешонасиға ва икки тизига таъби қилиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуг лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар¹ ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди.

¹ Қ. б.— потирлар.

Ғариб ғавго ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтаи орасида беш-олти маҳсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳрдин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳра кемаға ўлтуруб, «Хашт биҳишт»ға келилди.

Душанба куни Аскарыйким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидин беш гирий бўлуб эдиким, Дўлпур боғиға борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилғон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларға Оградағи устодқорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тинмай чархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни аввалғи паҳрға бир гирий қолиб эдиким, Дўлпурдин отланилди. Офтоб хануз ўлтурмайду эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навқари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқе бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишини уч юз минг бор эди, деди. Туркман кирқ-элик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа¹ султон йигирма минг ўбдон йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари буронғор ва жувонғор ясар, ўзбаклар етган била ташқариғи кишини бесиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебрарлар. Орқаға эврулуб, тева ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўккуз султон гирифтор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мактул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танасини топарлар, ўзбактин элик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлға борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин кўрчиким, ўн олти кунлук булжор била Жунипурға бориб эди, келди. Султон Жунайид алар Харидқа черик борғондурлар. Бу Харидқа борғон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайид ониз сўзи мун дебтурким, шукр-шукр тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш кўрунмайду. Мирзо келсалар, бу навоҳийдағи салотин ва хавошин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих, бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

¹ Қ. б. — Шаҳзода ва Хожа.

Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангойи кофирнинг ғазвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, буқун тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одина кунни ойнинг ўн тўққизиди маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомигақим, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. Ул тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжихатлиқ мақомида эмиш.

Якшанба кунни турк ва хиңд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжихатлиқ мақомида эмиш. Банголаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангола борилмаса, ул авохийда бир хизоналик ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин кўрчини йигирма кунлук мийод била Пўруб умаросига фармонлар битиб чоштурулдиким, бори салотин ва ҳавонин ва умароқим, Ганг суйининг нари юзидатурлар. Аскарининг қошиға йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлгон хабарни топиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўқалтоштин арзадошт келдиким. Балуж яна келиб, баъзи ерларни чошти.

Бу маслаҳат учун Чин Темир Султонни тайин қилилдиким, Сихринд ва Сомонавидин нариғи беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав кўқалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошиға йиғилиб, олти ойлик яроқ била Балуж устига юругайлар. Султоннинг жер ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўллуқ, тўралик сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темир Султонға бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлгон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердақим, Чин Темир Султон булжор қилгон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилгай. Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин суслуқ ва беихтимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилгай. Ушал тақсир қилгонни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парғанисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлпурда Нилуфар боғиға мутаважжих

бўлдук. Якшанба кунидин уч паҳр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солгайлар.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг учда боғнинг шарқи жанубий тарафида ҳаммомға ер тайин қилиб, ҳаммом ерини тузат тилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини қў порғондин сўнг, ҳаммом тарҳини солгайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳидардаҳ ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиёнинг ва Бир Синг Девнинг арзадошларини Оградин Халифа йиборибтур. Бихорни Искандарнинг ўғли Маҳмуд олғон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отлапиб, намози шом Ограга келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурга бора дур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Орага келиб экандур.

Тонгласи шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойнинг ўнида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшуб, қирқ-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайсининг иниси Шохқули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад султон Тирмизтин юруб, Қабодиёни олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалтошни ва Мир Хурдди қалин киши била ва бўлғон мўғуллар била Турсун Султонга кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг ўнида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисир кентидин юққориқоқ кема била Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғига келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушғай. Кўринишга келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоқим, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларни келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир ғаз отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўтқариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирларига бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Анвор кентигақим, Оградин етти курухдур, тушулди.

Якшанба ўзбак элчиларига рухсат берилди, Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзоға камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш миштанга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навқари Мулло Тағойиға ва Меҳрихоним била ўғли Пўлод султоннинг навқарларига тугмалик

чакманлар била кумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохўр холлари нақддин инъом бўлди.

Тонгласига Хожа Абдулҳаққа Ограда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яхёнинг набирасигаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тарийқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Хумоюннинг ўгли бўлгоннинг тахниятига ва Комроннинг кад-худолигининг тахниятига Мирзойи Табрезийи ва Мирзобек тағойини ўн минг шохрухий сочик била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлагон камар ҳар икки мирзога йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолга мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садаф-корлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган китъалар йиборилди. Хумоюнга таржиманиким, Ҳиндустонга келгали айтқон ашъорни йиборилди.¹ Ҳиндолга ва Хожа Калонга ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронга таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулга борур кишиларга хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шох Муҳаммад сангтарош ва Мирак Миргиёс ва Мир сангтарош ва Шох Бобойи белдорга Ограда ва Дўлпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўхдасига қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳр ёвушуб эдиким, Анвордин отланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир куруҳида Обокур отлиқ кентга тушулди. Панижшанба охшоми Абдулмулк қўрчини Ҳасан Чалабийга қўшуб, шоҳга ва Чопукни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларга йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди. Обокурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатхпурда тушуб эди. Фатхпурда бир кун туруб, шанба сахари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуида Робирийнинг улуғ тўқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун ахлўллонинг сўзларидин кўнглумга танбихе бўлди.

Робирий парганаларидан Жокин отлиқ паргана тўғрисида кемаларни ёқага тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдимким, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навқари Шамсидин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрта намози пешин Атованинг олидаги сувнинг нари юзидаги боғқа чиқиб, Жўнда гусл қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган ердин Атова сарироқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг сояси-

¹ Л. 6.— тушган.

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йиғитларни шўхлуққа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфташ ўрдуга келдим. Черикнинг йиғидури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдагиларга хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг салхида Атовадин кўчуб, секкиз курух келиб, Мўрий ва Адусаға тушуб, Кобулга борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Хумоюнга бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолағача муътаддун бих ише бўлмайдур, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндolini тилаб эдим. Яна Комронга Шахзода била яхши омаду рафт риюят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва урукнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонга битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонга салом дегач, сўз улжум, Шамсиддин Муҳаммад Атовага келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдукрим, бу оранинг иши тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мўндоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу вайхдин эғачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонга тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Хумоюнга ва Комронга ҳам бу мазмунни машруъ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларга элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларга битиб йибориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё райят номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемухосиллиғига ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисига фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўнлағаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна қорвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хишт била нимқора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунги

тарх бордур, худ ўшандок-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифок била бир ширин тархлик иморат солсун. Андоқким; сахн девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳақ суйиға боғлағулуктур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни соққун¹ олиб, келтурмак керак.

Яна Хожа Бастанинг ғарби-жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»ға мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам кўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибагининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эғачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Ниллобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Хиндустондин борғон черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубойи андаке мене бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимни-ю хайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Бинойнинг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биной зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодоам, вале тугмаҳо наменонд ва менеаст». Биной дерким: «Тугмаҳо чи менеаст, бодигиҳо менеаст».² (Вал-ухдату аларровий). Маззур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизга кечурманг.

Яна ул рубойи ўтган йил айтилиб эди. Филвоке бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёки беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадига етар эдим. Бу йил, алхамду лиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичғайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашқоли йўқтур, деб орзумандлик била салом.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди».

¹ Қ. б.— сотқун.

² Л. б.— тушган.

Бу насихат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз курух келиб, Жувомандноға тушулди. Кетин Қаро султоннинг навқариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навқарига йбориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йбориб эди. Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни ойнинг иккисида рухсат берилди.

Шанба куни секкиз курух келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда¹ тушулди.

Якшанба куни ойнинг тўртида тўққуз курух келиб, Колпий парганаларидин Дийданур отлиқ паргананда бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғул қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт курух келиб, Колпий парганаларидин Чарқадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисида Қарочанинг Ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочага битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Бехра ва ул навоҳидағиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти курух келиб, Одампуру парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб келиб, Жўн дарёсиде еттим. Жўнни ёқалаб, куйига юрудум. Одампуру тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомёнелар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Кулолни куштига солдук. Кулол даъво била келиб эди. Ограда кушти тутмоққа йўл қўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — кушти тутти. Содиқ яхши кушти тутти, хейли осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун маке бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисиде ўн икки курух келиб, Каррага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки курух келиб, Карра парганаларидин Қуряға туштук. Қуря-

¹ Қ. б.— Ҳамовалийда.

дин секкиз курух юруб, Фатхпур Асвага туштук. Фатхпурдин секкиз курух юруб.¹ Сарой Мандога тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисида секкиз курух келиб, Карра парганаларидин Дугдугийга Ганг ёқасига тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Хусайн Султон ва Бихўб Султон ва Турдика ушбу юртга келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртга келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдимки, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Хар ерда бу ўрду тушса, агар дағи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадуру эдиким, Султон Маҳмудга бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатххон Сарвоний Ганг ёқалаб, Чунор устига келадуру. Шерхон сурким, ўтган йил риюат қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларга кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўтқарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас кўргонида басҳийларини кўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти курух келиб, Карранинг уч-тўрт куруҳида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртга Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом тортти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктойи, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуг ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била муҳотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир курухча йўл келиб, Ганг ёқасига тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртга келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин руҳсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт курух келиб, Кўх туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшахид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрга буюрулдимки, пахлавон Содиқ била тутмай, ўзлар била минёғирлик қилгай. Хилофи қоида буюрулдимки, аввал зўрроқларни миёғирлик қилгай. Секкиз кишини яхши миёғирлик қилди.

Намози дийгарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулгонининг хабарини келтурди. Намози пешин муиндин боргон жосус бу ёғийларнинг бузулгонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожихон Сорангхо-

¹ Д. 6.— тушган.

нийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келур. Бу кай-
фиятларни Султон Муҳаммад¹ келиб арзга еткурди. Чунорин келиб
муҳосара қилгон экандур. Озроқча уруш ҳам солинду. Бизнинг
келганимизнинг таҳқиқи хабарини топқоч, бузулгон йўсулдук андин
қўпар. Банорасқа ўтган афгонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кема-
да икки кема фарқ бўлуб, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курух келиб, Пиёғ парганаларидин Серовалийга
келилди. Мен кема била ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта
Бўға султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар, султон-
ларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилгон экандур.
Тун ел қўпуб, ёмғур ёғакиришти. Тавр хавос бўлди. Бу ҳам
маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун сийлаб
эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртта тавак
куф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалиқ орол бор экандур, кема
била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага
кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилгон жарнинг
усти била ўтгум. От дарз қилгон жарнинг устига чикқач, жар
учти, мен филҳол секраб, ўзумни ёқага солдим, от ҳам учмади.
Агар мен отнинг устида бўлсам эди, қолиб бу эдиким, от била
ўқ учгай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтгим. Бир қўл-
ни санадим, ўтгуз уч қўл била ўтгум, яна тинмай узуб, бу юзга
ҳам ўтгум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб
эди, намози шом Ганг суйи Жўн суйининг қотилишига етиб,
Пиёғ тарафи била кемани торттуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрду-
га келдим.

Чоршанба куни икки паҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта кириш-
ти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойининг гуррасида мен сувдин ўтгум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати
била кўчудди. Беш курух юруб, Лавойинга туштук. Мен кема била
ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбанлиқ
аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон
бўлдики, Пиёғтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лоҳу-
рий киштибон била Дўст Ясинхайр кушти тутти. Қалин талашти,
ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлик, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи
дер эмишлар,² гузар кўрага ва йўл ясарга икки кун бу юртта
таваккуф бўлди. От ва тевага гузар юкқорроқ тошилди. Юк-
лук ароба ул гузарнинг нохамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас
эмиш, юк-лук аробаларни фармон бўлдики, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача
кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс суйи
юкқори юруб, намози дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар,
келилди. Букун олти курух келилди. Тонгласи ул юртта мақом бўлди.

¹ К. б.— Султон Махмуд.

² Б. б.— бу катта текет тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки курух юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, ўн икки курух юруб.¹ Ушбу юртта Чунордин Тожихон ўғлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруг таҳқиқ келадура эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор қўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир курухча ўтуб тушулди. Пиёгдин кўчган айёмда вужудда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камрок бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийғача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳро-йи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел кўпти. Гард ва губор кўп ташвиш берди. Қемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки курух юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожихон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадура. Бекларни чарлаб, ганим устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоқ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўккуз юруб, Балва гузариға тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тохирни Ограга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қўнолга йўсунлук инъом бўлгон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кири-либ эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздағи черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадура эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курух қуйироқ келиб, билтурғи, юртниким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманинг елканини торттуруб, улуғ кемани ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир курух юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки тирий қолиб эди-ким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш таной била тўғри йўлни таной урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таной урғай. Тўғри йўл ўн бир курух экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курух. Тонгласи ул юртта тавак-куф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир курух қуйироқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

¹ Л. б.— тушган.

Баҳорийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Алоуддинхон сур ва яна бир неча афюн умароларининг арзадоштлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган куни Қолпий навоҳисидин йиборган Қарочанинڭ Ҳиндустоний чокари етар. Абдулазизнинг арзадоштида маъкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлгонлар жумодил-охир ойининг тўққузидан Нилобга кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобгин айрилиб, Лоҳурга илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина куни кўчудди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чўса тўғрисидаги офтоб тутулгон ва рўза тутулгон юртни чиқиб сайр қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Кармнос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармнос суйидин Ҳиндулар кўн парҳез қилурлар эрмин. Парҳезкор Ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зое қилур. Ваъҳи тасмийсини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармнос суйи юққори бориб, яна ёниб, Гангнинг шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Йигитлар бир пора шўхлуқ қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар. Соқий Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била тутти, йиқилаэзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Куштигирлар ҳам келиб, кушти туттилар.

Тонгласи шамба куни Кармнос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрга ёвуқ кўчудди. Мен отланиб, гузар сори бир куруҳча Кармнос суйи юққори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир куруҳ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртга турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидаги юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, қолибо, қирқдин кўпрак, эликдин озроқ эди. Икки юққориги зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжунейилди. Ўрудин юққорироқ бир оролда кемани турғузуб паҳлавонларни куштига солдук. Намози хуфтан ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афюн еб эдим.

Тонгласи сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар

рикобдор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухалифлардин хабар олгали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Аддини Муҳаммад Замон мирзога йиборилдиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустрок жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Баҳорни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жангжанга турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғлиқ киши кўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадга кўшуб йиборилди.

Тонгласи Муҳаммад Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсулук тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзога кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаббон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кун ўлтурулгон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Муҳаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтургон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулнинг хабарини толиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир пилини қоровул йўсулук қўйгон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чагр иноят қилиб, Баҳор вилоятиға юкундурулди. Баҳор саркоридин бир куруру йигирма беш лак ҳолиса қилиб, девонлиги Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йиғилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсулук галаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг қўрқунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунги бойри улуг кемагаким, Ограда Санго газвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оройишхон бир кема ясашиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам тодор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин тортқон кемага улугроқ толор килдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от кўюлди. Яна бир кичик жавкадилик завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от кўюлди.

Тонгласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи сарапжом бўлуб, Баҳор азимати била бир-икки курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жосус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил кўпорадурлар. Султон Маҳмуд бошлиқ афгонларким, кўч ва уруқларини ўткарадурлар экандур, ўткали кўймай, ўзларига кўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш аҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўсулук саҳлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисига етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлас ва яқжиҳатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг-жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаъбон ойининг бешида бу тарафдин буларнинг қоровули етар, нариғи дарвозадин Баҳор шикдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасига тушулди. Бу юртга хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару билга Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтургон эмиш. Чун Банголий била сулҳгуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илғари тутулубтур. Агарчи беодоблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қондани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳхибни кўшуб, ўшул бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ғаним дафъига ул сари бу сари мутаважжих бўлгумиздур. Сизларга тааллуқ ер ва сувга зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини кўюб, Харидқа келсун. Туркдин бир неча киши анга кўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошига етса, ўзидин; ва ҳар ношойист қошига келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонга

истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин¹ айрилгон экандур. Ҳақлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа муътодий ёдгорийларни тоштуруб, руҳсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилгайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий парганасининг ёвуғидағи нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гўран нилуфарнинг янги тухум боғлағонини келтурди. Бу пистаға филжумла шабоҳати бор. Яхшигина нима гуликим, нилуфар бўлғай. Ҳиндустоний «кавал кикрий» — дер, тухмини — «дуда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қуйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким, Мунирдур. Шайх Шарафиддин Мунирийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди, Сўвдин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч қуруқ келиб, Мунирни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасига келиб, ғул қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюроб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун, — йиғирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим қуруқдур. Мунирдин Сўнғача ярим қуруқ ёвушур. Ёниш ўн икки қуруқ. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти қуруқ ва ўттуз қуруқға ёвуқ букун сайр қилилди. Кечанинг аввалғи паҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи панжшанба куни Жўншурдин Султон Жунайд барлос ва Жўншурдағи йиғитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жийёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор топтиким, Ганг била Сару сувининг оралиғи баянд кўрарда Истод Алиқули қозон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишидин жузвий қуйроқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўйида Ганг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукамал ва муҳайё қилиб, урушға машғул бўлғай. Қалин туфакандозлар дағи мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битил-

¹ Қ. б. — Варосдин.

ганлар¹ Мустафога орқасига тушуб, кўмак бўлгайлар. Устод Алиқули била Мустафога зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор кўпориб, ер ясамоқ учун калин белдор ва қаҳорга муҳасидлар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топтомоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотим ва умаро ва хавонин илдам бориб, Халдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилгон вақт ул юздин мукаммал ва мустаид бўлуб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайид ва Қози Жиё арз қилдиларким, сен киз қуруқ юққорроқ гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдимки, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайид ва Маҳмудхон ва Қози Жиёнинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса анинг била ўк кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Халдий гузарига ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Исқандар пурдаги шикдорининг арзадошти келдиким, Халдий гузарига ёлликча кема йиғиб, киштибонларга музд берибмен, вале киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топтомоғи вақти эди, гузар кўра боргон кишига таваққуф қилмай, шанба кун бекларни машваратча чарлаб дедимки, Исқандарпур Чатурмуқдин Уд ва Баҳройижгача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтургунча, қалин фавжини тайин қилурбизким, Халдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўн ва туфак ва зарбзан ва фараиғий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулига кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукаммал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлгонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлгайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидаги черикни тўрт фавж қилиб, Аскарарига бошлатиб Халдий гузарига йиборилди. Бир фавж Аскарарий ўз навкари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Хусайн султон ва Биҳўб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Кўки Бобо Қашқа, ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Хусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайидким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилилдимки, ушбу кеча-ўққим, якшанба кечаси бўлғай, ул черикни отлантургайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўттым. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топтомайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлгон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба кун сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир қуруқ ёвуқ келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фараиғий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод

¹ Қ. б.— етганлар.

Аликули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, фарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, фарқ қилди. Улуқ қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулло Гуломни муҳассил қўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга қўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада ўқ тақя қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди: Кечанинг уч посига ёвуқ кемада сурон ва ғавго чиқти. Чўхралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиршадулар. «Фармойиш» кемаси мен тақя қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошига чопар: озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавго бу жиҳаттин экандур. Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад худой.²

Тонгласи чаҳоршанба қуни «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йиғитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курух юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарыйнинг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишини сувга фарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимға келтурдилар. Мунда Бобочўхра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарыйдин киши келиб дедиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба қуни бўлгай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарыйға қўшулуб, ғаним устига юругайлар. Намози пешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

¹ Л. б. — тушган.

² «Агар олам тиги ўз жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқолмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завраққа кириб мулкдор кўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуг тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлик била шуҳрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бепаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилгайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечаға ёвуқ юқори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлғон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғиға тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориги кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устига келдим. Киши чоңтурулдиким, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетаваққуф ўтуб, Аскарыйға қўшулсулар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдукким, ўтмакка машғул бўлсулар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўтгуз-кирқча навқари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларга мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навқари отланиб, бу яёқларнинг ўтрисиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб, яёқларни султон сариға торттилар. Мунигача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўтгуз-ўтгуз беш отлиқ била қалин яёкка чоғиб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лохурий ва Хиңдустоний йўсулқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидағи қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмокка юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоңтурдүкким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтудағи фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшиб уч-тўрт тўп бўлүб, ғаним сари мутаважжих бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолшин бузмай юруй берур.

Аскарий била муқаррар бўлгон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик кўшарлар, Ғанимни тушура-тушура олиб, отлиқ тебарлар. Басанг Ров отлиқ муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш киши анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўга Султон ғанимнинг олидин бориб, чошиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юрларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққоррокдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларгаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси фарқ бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пешинда ғул асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул оқшом чун хануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида таъя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобеи Нирхун парганасининг Кундба¹ отлиқ кенгида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларға қотилиб эди. бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била банголийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлуқ табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматиға борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай, Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким,

¹ Қ. б.— Кундана.

муқаррар бўлгон бекларидин Қобулдин кўч келадурган жиҳатидин султонга қўшула олмайдулар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз курухча ер илғаб бориб, балужки яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонга ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Ограда йиғилиб, тайёр бўлуд тургайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжих бўлгайлар.

Душанба кунни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг шабрасигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлгон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яхё Нухонийким, бурунроқ инисини йибориб, куллуқ изхори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз миң нухоний ва афгон умидворлик била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир курур холиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон нухонийга иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонга мусаллам тутулди. Бир курур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилига Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзога Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба кунни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлик навкари ким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирининг Абулфатх отлик навкари била ул уч фасл сўзини элтиб эди, ушбу Абулфатх отлик била ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирининг ва Ҳасанхон лангар вазирининг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини орага солибтур.

Чун бу юруш боғи афгонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элттилар, баъзиси келиб, чокарлик ва куллуқни қабул эттилар. Оз-оғлоқким, қолиб эди, Банголийнинг дастгири эди. Ани Банголий ўзига олди. Пашкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлгон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба кунни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нухоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олтми умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонга жуду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тўпчоқ отлар ва Эсан Темур Султонга Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонга¹ Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба кунни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Қўндба² навоҳийдағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шаррига азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки кўнуб, чаҳоршанба Чатурмуқ, Искандарпурнинг Чўпора отлик гузари устига тушулди. Ушбу кун

¹ Л. б. — тушган.

² Қ. б. — Қундана.

дин эл ўтмакка машгул бўдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжихдурлар. Буларнинг гузар бандлиғига турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдиқо, Низомхон Биёний, Туламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон¹ Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровихдин сўнгра бир нос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел кўнтиким, йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, қоғаз ва ажзони йиғиштур-ғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ менинг бошимга йиқти. Хиргоҳ тунглуғи реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақларлот кат зайлучасига чирмаб, кат остига қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки гирийдин сўнг таскин топти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғига машгул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқий Лакнавнинг олиғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқийга бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийга қўшулуб, мен етгунча илиқдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Соранни ваҳжига ва Қундлани таркашбанд сақламоғига иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийга Сарвордин етмиш икки лак ваҳж иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин ваҳж тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Ограда ҳамиша мулозаматта бўлғай, «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларга уҳда қилилдиким, Тирмухоний била Ғозипурга элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмуқнинг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёкалаи кўчилди. Ун курухча йўл келиб, Фатҳпурнинг тавобиидин Қилира² деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озиқиб, Фатҳпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чопту-

¹ Қ. б. — Хусайнхон.

² Л. б. — Калпхура کلیپورا

рулдиким, яқиндағи элни ёндурғайлар. Кичик Хожани йиборилди ким, кўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» ке масиға кирдим. Юққори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди. Халифа келтурди — Лакнаб хабари тахқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учиде уруш солурлар. Уруш бида ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурсон хас иш қапа ва жарига якбора ўт туташур, андоққим, қўрсон ичи тапур дек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрсонни олурлар. Икки-ўч кундин сўнг бизнинг қайтсон¹ хабаримизни топиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн курухча йўл келиб, Секрий парғанасининг Жалисир отлик кентининг ёнида Сару ёқасиға тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси бида ўзларини басҳимилариға² торта хаёллари бор эмиш. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўншур ивазиға Чунорни ва яна баъзи парғанотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нухоний, Қози Жиё, Тожихон Сорангхоний бориб, Чунорда муҳолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир курух йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Хусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Хусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жонбек, Аскарний навкарлари бида. Кичик Хожа, ҳинд умаросидин Оламхон Колший, Маликқод Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилидиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик бида қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли ишчка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай деб, юққорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардах бўлгон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум³ кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ушбу сув ёқасиға тўштук.

Душанба куни ойнинг йигирма тўққузиде ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

¹ Қ. б.— қолгон.

² Қ. б.— бида юзлати сипоҳилариға.

³ Бисту ҳафтум — йигирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуг ҳисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб, отланилди. Ўн курух йўл келиб, Тойикнинг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртиқоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хонд Амирға буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Хонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чахоршанба куни ул юртга мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарқим, Тожихонни Чунордин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Удийким, бурн келиб эди, бу фурсатга келган Хиндустоний куштигир била курашиб йиқти. Яхё Нуҳонийға ўн беш лаклик ер Сарвордин ваҳҳиға бериб, сару-по кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курух йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, ханўз Ганг дарёсидин ўтмай-дур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўндин ҳам ўтуб; Оламхонни¹ ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийға илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки кўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўтқариб, гузардин куйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жонолигон² жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юртга бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора кўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасига тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одампур парганасининг олиға тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурун-роқдин жолабонлардин бир-иккини Колпий йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ушунда тушган оҳшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургарлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Уддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дийгари Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибанининг қоровулини босиб, Муборакхон Жилвоний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йибориттур. Сабоҳи Шоҳ Хусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди.

Ушбу оҳшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди, андоққим, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

¹ Қ. б. — Алихон.

² Қ. б. — жонокиган.

Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролга бориб, чодир тикиб ўлтур дум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қонинин Жа лол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб. Шайх Бозид ва Би бан Маҳуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашкол етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларга ва бекларга фармон бўлдиким, Огра ва ул навоҳидни тоза илғор келгунча етган ерда таваққуф қилгайлар.

Ушбу намози дийгар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёриб, Сару дарё- сидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амрахордин важҳига тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амрахорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийқи била Ограга мутаважжик бўлдук. Тонгласи ўн олти курух йўл келиб, тушга ёвуқ Қолний тавобесидин Балодар деган парганада тушланиб, отга арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курух йўл юруб, уч поста Қолний парганаларидин Сўгаидпурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхона- сига тушуб уюхлаб, намози бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти курух келиб, кун тушта Атоваға еттук. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти курух йўл келиб, Робирийнинг Фатхпурига туш тушулди. Эрта намози пешин Фатхпурдин отланиб, ўн етти курух йўл юруб, кечанинг икки посиди Оградинг «Ҳашт биҳишт» боғига тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад баҳши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўр- дум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлагон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир- икки бута тоқ «Ҳашт беҳишт» боғида эқтуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди. Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филижумла хурсандлиге бўлди.

Яқшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз че- рикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдук, ғариб умури иттифоқий воқе бўллубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойининг гуррасида улуғ девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳим пеш- кашларин торгтилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навқарин юз эллик қахорға¹ музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобул- га йиборилди.

Шанба куни ойнинг учида Ҳиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди, Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборган экан-

¹ Қ. б.— қорбор.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

Қобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробоғий Абдулазизнинг иғвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аиммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуғ Удий куштигир кушти туттилар. Содиқ имкора йиқти. Хейли ташвиш торгти.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида қизилбош элчиси Мурод қўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоннинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навқари Шох Муҳаммад мухрдорни йиборилди. Ғалаба насихат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳхуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойининг бешида Гувалёрға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоннинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар бутқариб йиборур ҳолатта бир навқари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзға етқурдиким, яна бир навбат мен насихат омиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобиддин Хисравни йиборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисиде Атоватдин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғақим, туркман орасида Чиғатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик парғана иноят бўлди.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Сешанба кўни муҳаррам ойининг ўн учиди Гувалёрдин Шихобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Фавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларга бағишлаб, Шайх Гўран² била Нурбекни Гувалёрга йиборилдиким, Гувалёрни буларга топшуруб...³

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари тайин бўлгон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлгач, турарлар. Бизга паё-пай хабар келдиким, фаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кечим солиб, яроғланиб чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир курух келдук. Фаним кишиси ёнган экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуғ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук ва Роно Санго бениҳоятлик қул ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қондаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лакк отлиғнинг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

¹ Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

² Қ. б.—«Гўран» йўқ.

³ Хар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л. б. да йўқ.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салхдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўттуз минг отликка ер ва суйи бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлик ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Хамлойдарий тўрт минг ва Сатирди Каҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жухон тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти йўқ эрди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била саҳлар эрди. Ҳосил будурким, муҳолиф минг икки лак кишиға тортар эрди.

Ва муҳолифларнинг келури бизни масомимизға етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, гулга мавкиби хоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шох Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оқа ўзға умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Бахлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Қўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Қўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзға ҳалкимиз била тузадук ва буронғорға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихон ва Диловархон ва Маликдод Кароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизға саҳладук. Ўнга Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Миркули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзға мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгта Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Хожағий Асар бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар ва Жувонғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлукқадам қаровул ва Шох Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзға баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушға бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирға келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларға буюргайким, бошлиғларға етқузғайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонға бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жувонғор ва буронғор андоқ уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқаға ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдуқким, аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, ғулини яқинига етқуади. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдуқким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ мухалифни лашкарини дархам урдиким. баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўн ёвнинг танаси мазаллат тупроғига тушуб, фано бодиға йиборилди.

Ва лекин воқеа андоқ эдиким, Роно Сангонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Хусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Хиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалтош ва Хожаяғий Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан қўллайин жаҳаннамға йиборур эрдилар. Ва Мўъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлукқадам қоровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Хусайн Борақий ва Мўғул Ғончи қўл урушга қўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кетдилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узатдилар. Нечуқким, ғанимни кўплигидин уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердаин занжирда эрдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин қорзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдуқким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюруддиким, ғул аробаларини илгаррак юрсунлар, ўзумуз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиқим, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памғуни куйдуруб, бизни буронғорға ва жувонғорға чошиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухалифни турар мажולי қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу сахроға етдилар. Ва Ҳасанхон Мевотийға милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Канган ва Гаримсингдек бош-

лиғлар ғанимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким, Роно Сангонни кейиндин таоқуб қилсунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча курухча қавладимким, Роно Сангога қоронғу кун тушти.

Тоинки кеча бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайтук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ аҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайнидинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳга тарих «подшоҳи ислом» топти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпурни фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятига таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавкуф қилиб, Мевот тасҳирига ҳиммат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик кўрчини қалин киши билан Илёсхоннинг бошига йибордуким, Икки сувни орасига бош кўтариб, Қўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Қўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандга солғон экандур. Ўшал йиборган черикким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Ограга етук, дохил бўлғон кунни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосига етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафига бормоғ керак. Чаҳоршанба кунни ражаб ойини олтисига Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлга олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махрус бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз.

Тўққуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиғи нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эрдук, ўшул иллинг¹ ражаб ойининг тўққузиди Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад найзадор ва Ҳусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлбтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирида Фатҳпур ва Борийни сайр қилиб, Ограга келдук. Тўққуз юз ўттуз тўртта Қўл сайрига бориб, андин Санбал шикориға борилди. Қўҳистонни сайр қилиб, дорул-хилофага² келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фах-

¹ Йилнинг.

² Пойтахт — демак.

рижаҳонбегим ва Хадича султонбегим ўғлон ушони билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемага кириб, аларни истиқболга бориб, яхши соатга дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, **Медни** рой Чандирий хокими ва Роно черик йигинтурмоққи мишгул бўлубтурлар. Ушул хабарларким, бизга етти, олти етти мишгул **Андин** Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Қолний худудидин **Чандирий** йиборилди.

Чажоршанба куни жумодил-аввал ойининг еттисиди **Чандирий** Фатҳ бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топиб **Чандирий** Ва Чандирий қўлга келгандин сўнг Аҳмадшоҳраким, Султаниддин ридидини набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бириди **Чандирий** дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроқким, **Чандирий** борғаймиз, Роно черики билан тербониб, Иражраким, бизга матгорлардин анда эди, келиб қабал қилгон бўлғай. **Чандирий** юкусида бузургворлардин бириси анинг тушига кириб, кўриб турларким, ўшул юкудин титраниб сесканиб уйғона тушар, исқоти тутар. Ушул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтеушлар. **Чандирий** зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлуб, жонини олиб, **Чандирий** намга йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Иражга келиб, Шамсобод қалъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангин офтоб чикарида бориб, гузарбандлиг хаёлига ўлтурларлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа куни муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарыйни Кобулдин Мултон маслаҳатиға тила-тиб эрдуг, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ушул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофага мутаважжих бўлдук. Пайшанба куни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдук.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Хумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул қаромат қилди, анинг отини Альамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, жашн бердук. Ушбу жашнида маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятларига тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарый оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатиға жаҳд қилеушлар. Ва душанба куни рабиул-охир ойининг еттисиди Мирзо Аскарый (га) рухсат бўлуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзимиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

аввал ойининг учида хабар келдиким, Махмуд Искандарни ўгли Бахорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавохоҳ ва яхши фарох ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга боргаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда, Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул ойининг ўн етгисида Жўн суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафига мутаважжих бўлдук. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изхори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузида Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўғлини Маҳмудхонни бузулгондин хабар етти. Ҳозир худудиғача бориб, Баҳучпур ва Баҳага тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни рамазон ойининг етгисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафига Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул мухолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг кўеви эрди, топшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Ийдғохта мулоқот қилиб, хайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул-хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўқ келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашн эди, лекин анинг ўзига тўй бериб, хушҳоллиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусохибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саидхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёрқандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафига мутаважжих бўлубтур ва андин илгарирогким, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни оддилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонга бориб, нечукким, салоҳдийд бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлигин қабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнга айттукким, сени борғонинг нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонга чора йўқтур, лекин аҳд қилгонменким, ўз ихтиёрим, билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга рухсат берилди. Ва Султон Саидга битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдишим, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, бурсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Қобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиг бўлгон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонга борғонидин сўнг, Мирха Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонга топшуруб, Ҳиндустонга мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, ани ер ва суйи хушёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узокқа тортар. Тonoки биз эшиттук, фармон берилдиким, Дехлига келтуруб. Дехлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳакими ҳозиқлар қўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуг киши эрди, арзга еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким. Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Фараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак, Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазига нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушқил бўлибтур.. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб қўшти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Абёни давлат ва арқони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишишилиғига ва валиаҳдлиғига насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ¹ айтадурким, тўккуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисиди чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тарокиб айтилар, аз он жумла Мавлоно Шихоб муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Хумоюн буд вориси мулки вай».²

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилининг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобиди камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасиди анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусикий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубойини форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳи аз дарвешй,
Шоҳем, воле бандаи дарвешонем.³

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фуқрати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.⁴

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

¹ «Варақларни қораловчи» — кўчирувчи, котиб (кимлиғи номаълум.)

² «Хумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

³ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз умарга жону дил билан мухлисимиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

⁴ «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; Бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешонии олам растам.¹

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул ҷумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўндин кўн яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз тенгри таоло қаромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Қомрон мирзо ва Мирзо Аскарӣ ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулҷеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли таъким, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатдин айру кўймас эрди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайнидин Ҳавофийни набираси эрди, хиддати таъби бор эрди, назм ва ишодин салиқалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Форигийким, Шайх Зайн Ҳавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусохибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва мавлоно Шихоб Муаммойиким, «Фақирӣ» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, аниш Ҳуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғанинг иши эрди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоийни салиқаси кўн эрди ва «Махзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Ҳожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўн сўзи мақбули таъб бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонким, Ҳожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Ҳонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Ҳожа Қалонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Ҳожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуг умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоху биккулли шайин алим».

¹ «Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесаранжомлиғидан кутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ҲИНДУСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ¹

Сатлуж сувининг у томони, Бехра, Лоҳур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сихринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фируза саркори: бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колший, Сиханда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лақнур ва Бакасар саркори: бир курур (касри билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Ҳайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Баҳрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жунпур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Моникпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/2) танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чаноран саркори: бир курур ўн тўқсон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Қандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.

Рожа Руп Нарин чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори:

¹ Форсча текстнинг таржимаси.

икки лак эллик беш миң (255 000) кумуш таңга, йигирма етти лак эллик миң (2 750 000) қора таңга.

Чортеу, Моланадаги Раитанбур Бўли саркори: йигирма лак (2 000 000) таңга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Раитанбурдан) саркори. Каланжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОШИ¹

Сабаблар сурати инъикосининг тўшланиш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатлари га мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Банаар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундай қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг ихсонидир, кимга хоҳласа бахш этади. Оллоҳ катта ихсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодаландан ва бу гапларни баён қилишдан гараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шохдан тортиб сиоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шарият манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-қўлчиларга ружу қилинади. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аmmo, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб, гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан кўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафеларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдинда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

¹ 287—290 бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадахлари ва бошқа асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорога бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға боисш ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунуши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин; элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот тонсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўн бўлган тамғани, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил-аввалда ёзилди.¹

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБҮР ҲОЗИЙ ФАРМОНИ²

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

¹ 932 — ҳижрий ҳозирги ҳисобда 1525 бўлади.

² 290-298 — бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

айтишининг кўпайиши тангри неъматларининг кетма кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг мароси мини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устуи келишдан бошқача бўлмайдик, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингадир ва ақл эгаларининг ўтқир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худоба шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуг бахшиш бу муборак кушларда буюк тангрининг лутфкарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шохимизнинг умид чехраларига очди, севинча тўлган қўшилларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган асқарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома» ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Дехли, Огра, Жўнпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилиқ мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловиди бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улугликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлиқ ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуг султонлари, чунончи, Дехли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи билан

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқийи ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор тошган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн қуррага етипти. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузук табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда гоёт кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарпат Ҳора етти минг суворали, Сатрвий Қачи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўглининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқланганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етипса, кўз кўр бўлади» деган ҳукмини худк ва номус эгаларининг ўтқир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил 13-жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки куруҳ масофада галаба нишонли ислом лашкарининг қодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лашкарларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом қабасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳиндилар, «асҳоби фил» каби, ўз ишларида мағрур бўдилар. Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби, кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортиш эдилар.

Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўш ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шикоят бўс тонининг дарахтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санубар дай саф тартиб санубар шакли пўлат қалпоқларининг қўлидай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларининг қўлларини дек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар санидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўлидан каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матоати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик улар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қитъа) Шаҳаншоҳнинг раъйкаиби ва барқарор диндай кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиб. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни қўзда тутиб, қўшинининг олд томонига қўйилган туфёкчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истехком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истехкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини ҳоконий давлатининг суяничи Низомиддин Али Халифадоднинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг гўлда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўн томонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, ихтос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюғи, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (мархум Куч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асилзода ва аъёнлар буюғи, улуғ хон Оройишхон мазкур

Қучбек мархумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Буронғорда азиз ва улуг фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томониغا фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қорақўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оқо қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хожағий Асад хондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонларни Диловорхон, аёнлар таянчи Малиқдод Кароний ва аёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жувонғорида олий даражали пайгамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуг биродар Муҳаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончли комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмий атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиг хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом ғозийлари аён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва хурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирла масин ва руҳсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор ва жувонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига zilzila ва юксак осмонга гулгула тушди. Кофирларнинг бузуқи жувонғори исломнинг муборак аскарлари буронғори томон йўналиб, Хисрав кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига хужум қилдилар. Энг азиз ва Улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силжитиб юборди. Жулду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодирлари Мустафо Румий улуг яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-қарамлари билан ихтисос тошган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Хумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуг биродар Қосим Хусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Хиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожагий Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом қўшини жувонғори томон хужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадқирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва хазрати султоннинг яқини ҳоқоний давлативинг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар кўмакига юборди. Азиз ва улуг биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлукқадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Хусайн Боракий муғул гончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Хусайини девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбордик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарса ни биздан кутадиларми?— деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговор йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар гулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб хужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафак тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўқиб, кўнчилик саркашларнинг бошларини тап фалагидан юлдуздай махв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан гулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир кўргондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тин-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўнчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ гулнинг туфакандозлари, буйрук бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўшига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Ҳоқондан, гулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар кўшини томон кўзгалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли кўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр кўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Губор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ғолиб билан мағдуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдик, унда тийр (ўқ) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш кун қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ҳозир жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, гамга тушманг — ғалаба сизларда» — деган хушxabар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқиндир, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машғаллардан фалакларга байроқ кўтариларди.